

B 181167

**A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK
ÚJABB EREDMÉNYEI**

II.

Magyar és finnugor alaktan

2000. október 25–26.

Szerkesztette
Büky László és Forgács Tamás

**Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2001**

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei

II.

Magyar és finnugor alaktan

B181167

A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI

II.

Magyar és finnugor alaktan

2000. október 25–26.

Szerkesztette
Büky László és Forgács Tamás

Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2001

Lektorok
Hajdú Péter, Velcsov Mártonné

A kiadást támogatta a Szegedért Alapítvány

© Büky László – Forgács Tamás

B 181167

Technikai szerkesztő
Szécsényi Tibor

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000552490

ISBN 963 482 557 5

BEVEZETŐ

Amikor 1998 szeptemberében először megrendeztük *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I.* című konferenciánkat, az volt a szándékunk, hogy az elmúlt évtizedekben a nyelvészeti kutatásban némileg háttérbe szorult történeti irányzatok talán legismertebb magyar szakembereinek alkalmat adjunk arra, hogy Szegeden – ahol ezeknek az irányzatoknak igazán jelentős hagyományai vannak – összejöve, eszmét cserélhessenek kutatásaik fő irányairól, azok állásáról. Akkori tanácskozásunk fő témaköre a történeti mondattan volt, anyagát könyv formájában is sikerült megjelentetnünk (*A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet.* Szeged, 1999). Mind a kötet, mind a konferencia címében szereplő római egyes szám utalt rá: nem pusztán egyszeri alkalomnak tekintettük összejövetelünket, hanem szándékunk szerint kétvétenként sorra kerülő konferenciasorozattá igyekszünk azt fejleszteni.

Ennek jegyében rendeztük meg 2000. október 25–26-án a Szegedi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvészeti Tanszéke és a Szegedi Akadémiai Bizottság közös szervezésében az ülészak folytatását. Mivel már előző konferenciánk is remekül példázta a magyar nyelvtörténeti és a finnugor jellegű kutatások szerves összetartozását, ezúttal is nyitottak voltunk a finnugor kutatások irányában is. Ami a tematikát illeti, ez alkalommal az alaktörténeti kutatásokat állítottuk a konferencia középpontjába, ezért is viseli konferenciakötetünk a *Magyar és a finnugor alaktan* alcímet. Azért is fontosnak éreztük ennek a témakörnek a tárgyalását, mert az utóbbi időben a leíró alaktani kutatásokban is számos új eredmény született, elég itt a Magyar grammatika (Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika.* Budapest, 2000) idevágó fejezeteire vagy a Strukturális magyar nyelvtan harmadik kötetére (Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia.* Budapest, 2000) utalni. Konferenciánkkal mi azt igyekeztünk bizonyítani, hogy mindezek mellett, s a Történeti nyelvtan (Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. és II/1.* Budapest, 1991, 1992) nagy összefoglaló fejezetei után is számos új, fontos eredmény születik a történeti morfológiában is.

A kötetben minden olyan előadás helyet kapott, amelyet szerzőjüktől idejében megkaptunk. Ezeket lektoráltattuk is: hasonlóan előző kötetünkhöz, a magyar nyelvészeti tematikájú dolgozatokat Velcsov Mártonné, a finnugor témájúakat Hajdú Péter nézte át, s látta el őket néhol javító szándékú megjegyzéseivel. Munkájukért ezúton is köszönetünket fejezzük ki.

Ugyancsak itt szeretnénk megköszönni a Szegedért Alapítványnak, hogy anyagilag is támogatta a konferencia megrendezését, ill. a kötet megjelenését. Köszönet illeti a társrendező Szegedi Akadémiai Bizottságot is a helyszín ingyenes biztosításáért.

A következő konferencia megtartását 2002 őszén tervezzük.

Szeged, 2001. november 28.

Büky László – Forgács Tamás

AZ OBI-UGOR ALAPNYELVI SZÓTAGSZERKEZETÉRŐL

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Dolgozatomban az obi-ugor alapnyelv nem első-szótagi vokalizmusának, s annak a szótagszerkezettel összefüggő kérdéseivel foglalkozom: arra kereselek választ, hogy a nem első szótagban, de soha nem szóvégi helyzetben jelentkező redukált vokálisnak mi a státusza, s milyen szerepet játszik ennek az alapnyelvnek szótagszerkezeteiben.

Az obi-ugor alapnyelv magánhangzó-rendszerének elemei különböznek aszerint, hogy közülük melyek állhatnak első- és nem-első szótagban. Az első szótagban jelentkező magánhangzók szempontjából érdektelen, hogy szókezdők-e vagy áll-e előttük mássalhangzó. Az első szótagi magánhangzók a GOV (18) szerint a következők (az elrendezés itt és a továbbiakban is a magunkéi):

(1)

	Hátsó		Elülső		
	Kerek	Réses	Kerek	Réses	
Felső (zárt)	* $\bar{u}$	* $\bar{i}$	* $\bar{u}$	* $\bar{i}$	Hosszú
Középső	$\bar{o}$		* $\bar{o}$	* $\bar{e}$	
Alsó (nyílt)	* $\bar{a}$			* $\bar{a}$	
Felső (zárt)	* $\check{u}$		* $\check{u}$	* $\check{i}$	Rövid
Középső	* $\check{o}$		(* $\check{o}$)	* $\check{e}$	
Alsó (nyílt)	* $\check{a}$			* $\check{a}$	

A három nyílásfok szerint elkülönülő vokálisok rendszerében az * $\bar{o}$ rekonstrukciója bizonytalan. E magánhangzók közül a következők állhatnak az első szótagnál hátrább (GOV 24). Jegyezzük meg rögtön, hogy nem-első szótagon az első szótag után álló bármely szótag érthető, amelyben a vokális állhat mássalhangzó-közi helyzetben (tekintet nélkül arra, hogy a szótag zárt-e vagy nyílt), s abszolút szóvégi helyzetben is.

(2)

	Hátsó	Elülső
Hosszú	* $\bar{i}$ * $\bar{a}$	* $\bar{i}$ * $\bar{a}$
Rövid	* $\bar{a}$	

Ebben az alrendszerben az egyetlen rövid magánhangzó az * $\bar{a}$, amelyik azonban az első szótagiak között nem szerepel. A fenti rendszerrel szemben Honti később (1998: 331) már két rövid magánhangzót tüntet fel, egy hátulsót és egy elülsőt, nyilván a harmonizálás okán:

(3)

	Hátsó	Elülső
Hosszú	* $\bar{i}$ * $\bar{a}$	* $\bar{i}$ * $\bar{a}$
Rövid	* $\hat{e}$	* $\hat{e}$

Azon túlmenően, hogy az * $\hat{e}$ és az * $\hat{e}$ hátsó, illetőleg elülső, továbbá mindkettő rövid, közelebbit fonemikus vagy fonetikus minőségükről nem tudunk meg.

A rekonstrukciókban nem csupán ezek a hangok jelentkeznek, hanem főként a nem első szótagban semleges elülső, semleges hátulsó magánhangzóként jelölt hangok is (a GOV jelölésmódja szerint $\bar{V}$ és $\bar{V}$) illetőleg egy, képzéshelyét tekintve is semleges magánhangzó, az * $\hat{e}$. Akkor, amikor bármely szótagban a vokális közelebbi minősége meghatározhatatlan, e hangok mutatkoznak a rekonstruált lexémákban. Ezek a hangok teljes képzésű vokálisokra utalnak (hosszúakra vagy rövidekre), de nem az egyébként rövidként besorolt * $\hat{e}$ -ra. A nem-első szótagi * $\hat{e}$ (ill. * $\hat{e}$) magánhangzókat Honti rövidnek minősíti (1998: 331), tehát ugyanúgy a hosszú-rövid szembenállást tulajdonítja neki(k), mint az első szótagi teljes képzésű hosszú-rövid szembenállásnak. Ennek fonológiai szempontból természetesen semmi akadályja, ha a (jelölésből ítélhetően nem teljes képzésű * $\hat{e}$) ugyanúgy áll szemben a hosszúakkal a rendszerben, mint az első szótagban a rövidnek állnak szemben a hosszúakkal.

Mіндеzen részleteknél azért kellett hosszabban elidőznünk, mert csak ezeknek a figyelembe vételével tudjuk megvilágítani az első- és nem-első szótagi magánhangzók közötti fonotaktikai különbségeket, amelyek pedig a következők miatt lényegesek.

A nem-első szótagi magánhangzók között az * $\hat{e}$ -nek van egy, a többiekétől eltérő tulajdonsága: míg * $\bar{i}$, * $\bar{i}$, * $\bar{a}$, * $\bar{a}$ (valamint a három semleges közül bármelyik) állhat első szótagban is, addig ez a hang csak nem-első szótagban fordulhat elő. De a nem-első szótagiak közül sem akármelyikben: nem áll abszolút szóvégen a rekonstrukciókban. Másként fogalmazva: az obi-ugor alapnyelvi magánhangzó-rendszernek csupán ez az egy eleme állhat mindig nem-első, de nem nyílt szóvégi szótagban.

Ez a tulajdonsága már önmagában véve is elegendő ahhoz, hogy felkeltse érdeklődésünket. Annyira mindenképpen, hogy legalábbis egyetlen kérdést feltegyünk vele kapcsolatban: van-e azoknak a nem-első szótagoknak, amelyekben * $\hat{e}$ /* $\hat{e}$ áll, olyan tulajdonsága, amely megmagyarázza ezt a restriktív előfordulást. Van-e valami hangsúlybéli vagy környezeti feltétel, amelyhez * $\hat{e}$ /* $\hat{e}$ köthető, a többi hang viszont nem.

Hangsúlybéli feltétele valószínűleg nincs, mert az obi-ugorra, a mai nyelvállapotok tanúsága szerint is, ugyanúgy az első szótagi hangsúly a jellemző, s ha a mellékhangsúly eshetett a további szótagokra is, amelyekben viszont * $\bar{i}$, * $\bar{i}$, * $\bar{a}$, * $\bar{a}$ is előfordulhatott, akkor ilyen különbségtételre nincs módunk. Az * $\hat{e}$ tehát mindig hangsúlytalan helyzetű. S hasonlóképpen, ha megvizsgáljuk az * $\hat{e}$ mássalhangzó környezetét, azt tapasztaljuk, hogy nincs lényegi különbség az őket, meg a többieket körülvevő konzonánsok minősége között. A fent már megállapított mássalhangzó-közi helyzetet kivül adódik viszont egy nagyon is markáns eltérés: a nem első szótagi, mássalhangzó-közi vokálisok sorában számszerűen az * $\hat{e}$ vezet, magasan a leggyakoribb elem. E két tulajdonsága, tehát az, hogy pozíciója kötöttebb, mint a többi nem-első szótagi

magánhangzóé, meg az, hogy magas gyakoriságú, már érdemessé teszi arra, hogy külön figyelmet szenteljünk neki. Az obi-ugorra rekonstruálható szavak C-V szerkezte tehát a következő:

(4)

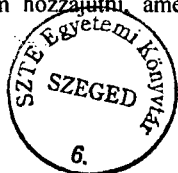
1. VC	10. CVC
2. VCV	11. CVCV
3. VCəC	12. CVCəC
4. VCəCC	13. CVCəCC
5. VCC	14. CVCəCəC
6. VCCV	15. CVCC
7. VCCəC	16. CVCCV
8. VCCəCV	17. CVCCəC
9. CV	18. CVCCəCV

Az alább előadandó gondolatmenet kiindulópontja az *ə szerepéről kétségtelenül eklektikussá teszi elemzésünket, amennyiben e szinkrón leírásba rekonstrukciós (tehát történeti) mozzanatot emel be, de más fogódzónk, ez meggyőződésünk, aligha lehet. Miként az alapnyelvi (bármely alapnyelvi) hangrendszer elemei a származéknyelvek hangjai alapján rekonstruálódnak, úgy ez a POU *ə esetében sem lehet másként. Nézzük meg tehát, hogy melyek azok az osztják és vogul elemek, hangok, amelyek az *ə kikövetkeztetését igazolják.

Rögtön meg kell jegyeznünk, hogy ebben a tekintetben igen szerencsésnek mondhatjuk magunkat, mert e dolgozat írásával egyidőben jelent meg Nikolaeva egy rövid előadás-kivonata (1999), s jelenik meg hamarosan az a tanulmány (Nikolaeva megjelenés előtt)¹, amelyet a szerző teljes egészében az ə (északi) osztják nyelvi státusza tisztázásának szentel, s amelyben kellő óvatossággal következtetéseket von le az obi-ugor alapnyelvi ə hangra vonatkozóan is, a magunk megállapításaival szinte teljesen megegyező álláspontra jutva. Így tehát abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy az osztjákot illetően Nikolaeva körültekintő elemzéseire támaszkodhatunk. A vogult illetően már csak azért is nehezebb a helyzetünk, mert ott e kérdést ismereteink szerint eleddig nem firtatták, s azért is, mert az obi-ugor alapnyelvi ə vogul előzményei, legalábbis első pillantásra, szerteágazóbbak, mint az osztjákban.

A két obi-ugor nyelv nem-első szótagi vokálisai, s közöttük is az *ə helye, másként, mint morfológiai összefüggésekben aligha vizsgálható. Ezért – tudniillik ideális esetben – teljes áttekintést kellene nyújtanunk az obi-ugor nyelvek morfológiai jellegzetességeiről, különös tekintettel az ə szerepére. Az obi-ugor nyelvek nyelvjárásainak e tekintetben is megmutatózó sokfélesége, s nem utolsó sorban egy sor dialektus leírásának hiányos volta arra kényszerít, hogy csupán azoknak a tényeknek az egybegyűjtésére szorítkozzunk, amelyek mondandónk szempontjából

¹ Finnisch-Ugrische Mitteilungen, 2001. évi szám. A már megjelenésre előkészített kéziratához a szerkesztőség jóvoltából nyílt alkalom hozzájutni, amelyért külön köszönetet mondok E. Helinski professzornak.

elengedhetetlenül szükségesek. Egyszeremind reméljük, hogy az obi-ugor szótag-szerkezettel kapcsolatos problémák is rámutatnak a nem-első szótagi vokalizmus története ismeretének meglehetősen hiányos voltára.

Mindenek előtt tekintsük át az osztják és a vogul, illetőleg az őszosztják és az ősvogul nem-első szótagi magánhangzó-rendszereit.

Az őszosztják és az ősvogul nem-első szótagi magánhangji a GOV nyomán (24) a következők:

(5)

	Őszosztják		Ősvogul	
	Hátsó	Elülső	Hátsó	Elülső
Felső	*i	*i	*ī	*ī
Alsó	*ä	*a	*ā	*ā
	*ə		*ə	

Az osztják különféle nyelvjárásaiban (Csepregi 1998; Gulya 1966; Honti 1984; Rédei 1965 nyomán) a rövid vagy redukált – azaz a hosszú vagy teljes képzésű magánhangzókkal szemben – mindenütt szerepel az ə/â mint a hangrendszer egyenrangú eleme. Az osztják nem-első szótagi vokálisai Honti (1984: 23) nyomán a következők:

(6)

	Hátsó	Elülső	Hosszú
Felső	i	i	
Alsó	a	ä	Rövid
	ə	â	

Amiként Nikolaeva (megjelenés előtt: 2) is megjegyzi, az ə-nek azt a tulajdonságát, hogy csak a nem-első szótagban fordulhat elő – esetében legalábbis a maga gyűjtötte obdorszki anyagban – a fent idézett szakirodalom is regisztrálja, de nem minden esetben magyarázza. Ugyanez a helyzet az affixumok bemutatása esetében is: a mássalhangzós elemű toldalékokban egyes esetekben szerepel a mássalhangzó mellett az ə, más esetekben nem.

Gulya (1966) a vahi osztják nyelvjárás leírásakor az ə/â státuszának megítélését illetően kimondja, hogy az ä,² az â és az ə hangnak különös a helyzete a redukált hangok között, amennyiben az â-t az ä kombinatorikus variánsának tartja, tekintettel arra, hogy ez utóbbi első szótagokban is előfordulhat, az â viszont nem. Az ə viszont előfordulhat első szótagban is. Ennél lényegesebb azonban a következő megállapítása: „Whether a vowel ə or â should be in a certain non-first syllable, is determined by the sound system of the word, by the vowel harmony... This peculiar double phoneme is characterized by the fact that 1. it occurs in non-first syllable only, 2. its defining role lies in its local value: it makes the pronunciation of the consonants possible by practically 'breaking them up, besides, in a certain position, it is 'euphonic'. In fact, if

² Szempontunkból itt lényegtelen az ä státusza; e kérdésre vö. Katz (1975: 79–80).

we wished to be quite consistent, we ought to distinguish the phoneme realized in the sounds $a/\hat{a}$ from the a occurring in first syllable, also, i.e. we ought to denote it with a different symbol” (Gulya 1966: 26 – kiemelés tőlem B.-N. M.) Gulya megfigyelése itt igen értékes, jöllehet a nem első szótagi a -t is fonémának nevezi.

Csepregi a szurguti osztják nyelvjárás magánhangzó-rendszerében is szerepelteti az a hangot (Csepregi 1998: 12), s mind fonológiailag, mind fonetikailag redukált magánhangzóként jellemzi. Az a első és nem első szótagban is előfordul. Első szótagban – Steinitzcel és Karjalainennel ellentétben – nem középső, hanem felső nyelvallásúnak tekinti (i. m. 13). Nem-első szótagban Csepregi teljes és nem-teljes képzésű mássalhangzókkal számol. Lényeges megjegyzése szempontunkból a következő: „Nemcsak a többedik, hanem az első szótagban is könnyen kiesik; beleolvad az őt követő mássalhangzóba, szótagképzővé téve azt: *əntəp* [ntəp] ‘öv’” (i. m. 13). Honti (1984: 30) a magánhangzó-kieséseket bemutatva a következőket írja: „A szótagzáró laterálisok ..., tremuláns ... és nazálisok előtti $\hat{a}/a$ kieshet, ilyenkor akár 3–5 tagból álló alkalmi mássalhangzó-kapcsolatok is kialakulhatnak. Az ilyen torlódások a felsorolt mássalhangzók szótagalkotóvá válásával oldódnak fel...”. Hasonló jelenségre számolhatunk majd a vogulban is, a lényeg azonban az, hogy a likvidák és a nazálisok lehetnek szótagalkotók az osztjákban.

Csepregi megjegyzése az a kieséséről nyilván azzal van összefüggésben, amit a szurguti hangsúlyról ír: „Azokban az esetekben, amikor az első szótagban [–tense], a második szótagban [+tense] magánhangzó van, a hangsúly áttolódik a második szótagra *səran* ‘zürjén’, *səlam* ‘menyhalaim’...” (Csepregi 1998: 16), amihez annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a [+tense] magánhangzók redukáltak. Szívesen tennénk kitérőt a [–tense] vokálisok s az őket tartalmazó szótagok hangsúlyozásának összefüggése között, ezt azonban itt nem engedhetjük meg magunknak. Lényegesebb a következők leszögezése: áttekintve a szurguti osztják névszó- és igeragozási paradigmáit, s azok morfológiai tulajdonságait (Csepregi 1998: 19–31), s tekintetbe véve Csepregi rögtön idézendő megállapítását a hangzókiesésről, az a képünk alakult ki, hogy a szurguti osztják is egyezik a vahi és a Nikolaeva nyomán alább megismertetendő obdorszki nyelvjárásoknak abban a tulajdonságában, hogy a nem-első szótagi a „mozgékony” elem abban az értelemben, hogy a toldalékolás során az őt körülvevő mássalhangzók számától és minőségétől függően máshol és máshol jelentkezik a szekvenciában. Csepregi így ír: „A második szótagbeli $-a$ szintén elvész a ragozás során: *ləjəl-* > *ləjla* ‘nézz’, *arəγ* > *arət* ‘énekek’” (i. m. 18). S itt rögtön érdemes tovább is idézni Csepregit a Nikolaeva-féle obdorszki leírással való összevetés érdekében: „Ha a ragozás során három mássalhangzó kerül egymás mellé, akkor a középső, mely általában explozíva vagy affrikáta, kiesik: *amp*[ʃən] ‘két kutya’, *sər*[t]ən ‘két csuka’...” (i. m. 18). A leírtak ugyanis azt jelentik, hogy a szurguti nyelvjárás nem tűri a hármas mássalhangzó-kapcsolatokat a ragozásban. Ha jobban megfigyeljük azonban, észrevesszük, hogy nem a hármas, hanem a négyes mássalhangzó-kapcsolatokat nem tűri, hiszen ott van a szóvégi n elem előtt egy a is, ami aligha tartozik a toldalékhoz! Ezzel szemben az obdorszki, amelyik ugyancsak nem tűri a hármas mássalhangzó-kapcsolatokat, más eljárást követ elkerülésükre, amint azt rövidesen látni fogjuk.

Nikolaeva (megjelenés előtt) a maga leírásában tisztán fonológiai alapon, s lépésről-lépésre bizonyítja az *a* „mozgékony”³ voltát, s elsősorban a morfémahatáron való jelentkezését elemezve igazolja azt. Megállapítja, hogy mind *e* helyzetekben a mássalhangzó-kapcsolatok elkerülését szolgálja megjelenése. Olyan mássalhangzó-kapcsolatokét, amelyek nem homorgán képzésűek. Jelentkezik továbbá az *a* morfémahatáron belül is, hármas mássalhangzó-kapcsolatok feloldására. A hármas mássalhangzó-kapcsolatok kerülése egybecseng azzal, amit az imént a szurguti osztjással kapcsolatban idéztünk, itt azonban, mint mondtuk, más az eljárás. Akár így, akár úgy, megszűnnek a tautoszillabikus mássalhangzó-kapcsolatok, hiszen azok elemei, összetevő-szerepet váltva, átszótagolódnak: szurguti *súr.tan* ‘két csuka’, obdorszki *lo.jam.tas.ɣən* ‘ők (ketten) felálltak’ (momentán képzés).

Nikolaeva véleménye, mely szerint az *a* mindezen helyzetekben szótagképző elem, s leginkább egy *sva*-típusú hanggal azonos, azaz *n e m f o n é m a*, teljes mértékben megállja a helyét. Mindebből pedig azt, a magunkéval az obi-ugor alapnyelvre megállapított, egybecsengő következtetést vonja le, hogy a *sva* valójában nem tartozik *e* nyelvjárásban a fonémaállományhoz, hanem epentetikus szegmentum, melynek megjelenését a szótagszerkezet, pontosabban a szekvenciában egymással szomszédos helyzetbe kerülő mássalhangzók szótagolhatóságának szükséglete irányítja. Kimutatja továbbá azt is, hogy az obdorszki osztják a balról-jobbra szótagoló nyelvek közé sorolható, amennyiben a kettős és hármas mássalhangzó-kapcsolatok utolsó eleme elé illetve az epentetikus *sva* hangot, az utolsó mássalhangzót kezdeté minősíti át (i. m. 14): $CVC_aC_bC_cV > CVC_aC_b\partial.C_cV$.

Nikolaeva gondolatmenetéhez még visszatérünk, amikor kifejtjük, hogy magunk milyen, az obi-ugor alapnyelv szótagszerkezeteinek elemzése során nyert megfigyeléseink alapján jutottunk lényegében azonos megállapításra. Ezt megelőzően azonban a vogul redukált magánhangzók helyzetéről, minőségéről kell képet alkotnunk.

A vogulról szóló hangtani, morfonológiai leírások sajnos nem bővelkednek a nem-első szótagi vokalizmusra vonatkozó megállapításokban. Ezért ebben az esetben helyesnek véljük, ha a szövegek (s elsősorban a Kannisto–Liimola-féle szövegek) tanúságaira jobban támaszkodunk, mint az osztják esetében. Ez utóbbi eljárásnak megvan az a hátránya, hogy *e* szövegek nem képviselnek mai nyelvállapotot, de hát néhány kondai falu beszélőin meg északi nyelvjárási beszélők nyelvi változatán kívül ma már aligha vannak a vogulnak mai nyelvi állapotai... Előnye viszont az, hogy a Kannisto–Liimola-féle szövegek jelzik a szótaghatárt, ami szempontunkból komoly előnyt jelent. Előbb azonban érdemes összefoglalni, mit tudunk a vogul nem-első szótagi magánhangzó-rendszereiről.

Honti (1998: 335) a (déli) *tavdaira* és a(z) északi) *szoszvaira* a következőket közli; ezekhez illesztjük hozzá (Honti 1988: 150 alapján) a *pelimkai* rendszert:

³ Szívesebben használnám az instabil szót, de az már lefoglalódott az ugor igék egy csoportjára.

(8)

	Tavda		Szoszva	Pelimka	
Hosszú	$\bar{e}$	e	i	$\bar{e}$	
	$\bar{a}$	$\bar{a}$	a	$\bar{a}$	$\bar{a}$
Rövid	∂		∂	∂	

Ehhez még annyit fűzhetünk hozzá, hogy Keresztes jukondai adatai alapján (1971–1972) is számolhatunk ∂ hanggal, de a Kannisto–Liimola-féle szövegek is arról tanúskodnak, hogy mind e nyelvjárások, ismerik e hangot. Arra, hogy a különféle mássalhangzó-környezetek miként befolyásolják az ∂ hangszínét, az alábbiakban még visszatérünk, most azonban arra a kérdésre kell választ kapnunk, hogy az osztjákhöz hasonlóan „mozgékony” elem-e az ∂ .

Kálmán (1976: 37–8), Rombandejeva (1973: 17–26) és Keresztes (1998: 396–8) nyomán az északi nyelvjárásokra a következőket fogalmazhatjuk meg. A mássalhangzóra végződő névszó- és igetövekhez járuló, mássalhangzós vagy mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt ∂ (ritkábban i) jelentkezik, ha az így kapcsolódó mássalhangzók nem homorgán képzésűek. Homorgán tövégi mássalhangzó + toldalék között csak akkor jelentkezik ∂ , ha azzal grammatikai homonímia kerülhető el (*kolat* ‘házak’, de *kolt* ‘házban’).

Ha a toldalékolás eredményeként hármas mássalhangzó-kapcsolat állna elő, az ∂ rendszerint az utolsó elem elé kerül: *wārsəm* ‘csináltam’. S lényeges jelenség, hogy amikor mássalhangzóval kezdődő toldalék kapcsolódik olyan tőhöz, mely CVC ∂ C szerkezetű, az ∂ kiesik: *χūrəm* ‘három’, de *χūrmit* ‘harmadik’. Ez az utóbbi példa is jól mutatja a kettős, nem-homorgán mássalhangzó-kapcsolatot bontó ∂ elmozdulását, illetőleg funkcióvesztését, amennyiben az *it* toldalékkal az *rm* mássalhangzó-kapcsolat szótagolhatóvá válik.

Hasonló folyamatokról tanúskodnak a déli vogul paradigma rendszereiben a tövek és a toldalékok kapcsolódásai, akár ha a többes szám végződéseit vagy a birtokjelek kapcsolódásait tekintjük (Honti 1975: 73–4).

Igen tanulságosak továbbá, mint mondtuk, az ∂ helyét, illetőleg funkcióját illetően a Kannisto–Liimola-féle szövegek jelölései. Itt a , jel áll a szótaghatáron, s csoportosítja együvé az azonos szótagba tartozó mássalhangzókat. Az egyszerűség kedvéért a KLE-ből idézzük a különféle nyelvjárási példákat.

(KLE 139)

Szo *kāwr* ‘Hammer’ ~ *kāwrηsuw* ‘Keulenstab’

A példában a képzéssel, illetőleg összetétellel négyes mássalhangzó-kapcsolat alakul ki; közülük a likvida + nazális kapcsolat marad együtt, s úgy tűnik, hogy az utóbbi a szótagképző elem. Hasonló az helyzet a következő szóban is, ahol az ∂ oldja a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatot, ami a FL nyelvjárásban eltűnik, s a nazális megint szótagképzőként mutatkozik; a Szo-ban azonban az ∂ egy hellyel hátrább, azaz balról jobbra csúszik, s a hármas mássalhangzó-kapcsolat utolsó eleme így szótagolódik át.

(KLE 139)

FL Szo *kīw^or* 'Gefäß, das Innere' ~ FL *kīw_lrη*, Szo *kiw^oη* 'hohl'

Jól mutatja a szótagszerkezetet az alábbi két kondai példa is:

(KLE 227)

AK *nā_lmr_lmāt-* 'einweichen' ~ KK *nām_lrmāt* 'gehen'

Itt az AK szó esetében a likvida szótagképző voltára gyanakodhatnánk, amiként a következő pelimi példában is:

(KLE 260)

P *por_ltη* ~ FL Szo *pōr^otη* 'gut'

Arra, hogy szótaghatár-jel közé nemcsak olyan mássalhangzó-kapcsolatok kerülhetnek, amelyeknek egyik, nazális vagy likvida eleme, szótagképző-gyanús, számos példa adódik; kiemelve a kondaiak közül néhányat:

(WV 4: 131)

ÉV *peχ_ltχ* 'schießen'

(KLE 171)

KK *λōk* 'Winkel' ~ *λō_lkχ_ltōlam* 'mit Ecken gebaut'

(KLE 217)

KK *nir_lkp* 'Rückgrat'

(KLE 238)

AK *poj_ltχ* 'ein sehr langer Weg' ~ KK *poj_ltχ_lwit'* 'breites Wasser'

(KLE 273)

AK *pāt'ət* ~ KK *pāt'_lt* 'Boden' stb.

Aligha valószínű, hogy ez utóbbi példákban a zár-, illetőleg réshangok szótagképzők lennének. Sokkal inkább az a valószínű, hogy közöttük szótagképző elemmel kell számolnunk, ahogyan a párhuzamos példákban láttuk.

Az előadottak alapján tehát arra következtetünk, hogy az ə a vogulban is szótagképző elem, csakúgy, mint az osztjában. Ehhez pedig még egy igen lényeges kiegészítést kell fűznünk: az ə a mássalhangzó-környezettől függően más és más magánhangzó-minőségben realizálódik (nyilvánvaló koartikulációs hatásokra).

Az osztjából a kazimit ragadjuk ki (Rédei 1968: 10) példaként, ahol az ə χ szomszédságában velarizálódik (ə̄); m; p; w mellett labializálódik; j után pedig palatális képzéshelyű lesz. Az északi vogulban palatalizált környezetben i, labiális

mássalhangzók mellett *u*, másutt (pl. [minas] ‘ő ment’) *a* jelleget ölt. A déli vogulban pedig (Honti 1975: 13) *w*, valamint labializált *k_o* és *ŋ_o* mellett *ó* és *ü* a megvalósulása.

Térjünk vissza kiinduló kérdésünkhöz, s az elmondottak fényében fogalmazzuk meg az *a* hang minőségéről és funkciójáról kialakított véleményünket.

a) A POU szavakban jelentkező, nem-első szótagi redukált elem „előzménye” egy, az obi-ugor nyelvekben fonetikai szinten, tehát a beszédhangsor képzésekor szótagképzői funkcióban megjelenő redukált *sva* hang. Betoldott, epentetikus elem (erre fonológiai összefüggésben vö. Itő 1989), amelynek nincs fonéma értéke (vö. Kiparsky 1988), nem etimologikus hang, s nem eleme a két nyelv, így a POU nyelv fonéma-rendszerének sem.

b) Igen valószínű, hogy a balról-jobbra szótagoló nyelvek mintájára illesztődik a nem homogán képzésű kettős mássalhangzó-kapcsolatok elemei közé, illetőleg a hármas mássalhangzó-kapcsolatok második és harmadik eleme közé, kezdet összetevőként határozva meg a harmadik elem funkcióját (...VC_aC_bC_cV... → ...Vc_a.C_b∅.C_cV...). A → jel tehát a felszíni variáns kialakulásának irányát mutatja, s nem történeti változás eredményét.

c) Fonológiai, illetőleg fonetikai összefüggésben megfeleltethető egy olyan elemnek, mely két mássalhangzó közötti átmenet megképzését könnyíti meg; a mélyszerkezetben a helye üres (Kiparsky 1988: 380–1). S mivel nem fonéma, jegy értéket sem kell tulajdonítanunk neki. Fonetikai összefüggésben ejtéskönnyítő (Kassai 1998: 187), az egyébként szótagolhatatlan mássalhangzó-szekvenciák szótagolhatóságát segíti elő. Ebben az értelemben maga a szótagnak mint prozódiai egységnek a hatóereje hozza létre. Elgondolásunkat Nikolaeva osztják elemzése is alátámasztják. (A szótag fonetikai és fonológiai fogalmára vö. még Ladefoged–Maddieson 1996: 282).

Mindezek értelmében a POU második szótagi vokálisok rendszeréből, illetőleg feltehetően az ősvogul és ősosztják rendszeréből is törlendők lehetnének. A feltételes mód használata azonban nem felesleges óvatosság, hanem a következőkre figyelmeztet. Ahhoz, hogy az *a* státuszát véglegesen tisztázhassuk, az obi-ugor nyelvek nyelv-járásait legalább olyan részletesen elemeznünk kellene e szempontból, ahogyan azt Nikolaeva tette az obdorszki osztják esetében (s ez külön disszertáció(k) feladata lehetne); továbbá hangtörténeti összefüggésben tisztázni kellene legalábbis azokban az uráli/finnugor eredetű obi-ugor szavakban jelentkező magánhangzókban a sorsát, amelyek az obi-ugor alapnyelvet megelőzően agglutinálódott mássalhangzós képzők előtt őrzik (vagy nem őrzik?) az eredetibb uráli/finnugor tövéghangzót. Munkánk során ezek mutatkoztak a legsürgetőbbben megoldandó problémáknak. Fenti óvatos megfogalmazásunkat tehát ez magyarázza.

A fent elmondottak értelmében tehát az (1) pontban megadott C-V szerkezeti felosztást módosítanunk kell a következők szerint:

(8)

1. VC	10. CVC
2. VCV	11. CVCV
3. VC[ə]C	12. CVC[ə]C
4. VC[ə]CC	13. CVC[ə]CC
5. VCC	14. CVC[ə]C[ə]C
6. VCCV	15. CVCC
7. VCC[ə]C	16. CVCCV
8. VCC[ə]CV	17. CVCC[ə]C
9. CV	18. CVCC[ə]CV

A sva betoldása érvényesül tőszavakban, s toldalékok előtt egyaránt; jelentkezése az obi-ugor alapnyelv egyik legfőbb fonotaktikai jellemzője. Státuszának ismerete nélkül az obi-ugor alapnyelvre rekonstruálható szekvenciák hangtani és morfológiai jellemzése aligha oldható meg. Tárgyalása morfológiai témájú tudományos tanácskozás kereteiben éppen ezért indokolt.

IRODALOM

- Csepregi Márta 1998: Szurguti osztják cherstomathia, *Studia Uralo-Altaica, Supplementum* 6.
- GOV = Honti, László 1982: Geschichte des Obugrischen Vokalismus der ersten Silbe, *Bibliotheca Uralica* 6.
- Gulya, János 1966: *Eastern Ostyak Chrestomathy*, Bloomington, Mouton & Co., The Hague, The Netherlands.
- Honti, László 1975: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Honti, László 1984: *Chrestomathia ostiacica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Honti, László 1988: Die Ob-ugrischen, in Denis Sinor szerk.: *The Uralic Languages*, Leiden–New York–København–Köln, Brill, 147–96.
- Honti, László 1998: ObUgrian, in Daniel Abondolo szerk.: *The Uralic Languages*, London–New York, Routledge, 327–57.
- Itô, Junko 1989: The prosodic theory of epenthesis, *Natural Languages and Linguistic Theory* 7, 217–59.
- Kálmán, Béla 1976: *Wogulische Texte mit einem Glossar*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kassai Ilona 1998: *Fonetika*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Keresztes, László 1971–1972: Über des Vokalsystems des Jukonda-Dialekts im Wogulischen, *Finnisch-ugrische Forschungen* 39, 277–94.
- Keresztes, László 1998: Mansi, in Daniel Abondolo szerk.: *The Uralic Languages*, London–New York, Routledge, 387–427.
- Kiparsky, Paul 1988: Phonological change, in Frederick Newmeyer szerk.: *Linguistics. The Cambridge Survey* 1, Cambridge, Cambridge University Press, 363–415.

- KLE = Kannisto, Artturi–Liimola Matti–Vuokko Eiras 1982: *Wogulische Volksdictung* 7, *Memoires de la Société Finno-ougrienne* 180.
- Ladefoged, Peter–Ian Maddieson 1996: *The Sounds of the World's Languages*, Oxford, Blackwell.
- Nikolaeva, Irina 1999: Some remarks against diachrony in description, in Eugene Helinski szerk.: *Diachronie in der synchronen Sprachbeschreibung. Materialien zum internationalen uralistischen Symposium*, Hamburg, 6–10 Oktober 1999, *Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica*, Heft 21, Hamburg, 86–91.
- Nikolaeva, Irina megjelenés el tt: *The Status of   in the Phonological Description of Northern Ostyak*, *Finnisch–Ugrische Mitteilungen* 2001.
- Rédei, Károly 1965: *Northern Ostyak Chrestomathy*, Bloomington, Mouton & Co., The Hague, The Netherlands.
- Rédei, Károly 1968: *Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik*, Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht.
- Rombandjeva, Je. I. 1973: *Mansizskij (vogulskij) jazik*, Moszkva, Nauka.

AZ ÁLTALÁNOS ÉS HATÁROZOTT IGERAGOZÁS KEVEREDÉSE A XVI–XIX. SZÁZADI ERDÉLY BESZÉLT NYELVÉBEN

B. GERGELY PIROSKA

1. A határozott és általános ragozás keveredése megjelölést – másokhoz hasonlóan – arra a morfoszintaktikai jelenségre használom, amely az igealak és kötött vagy szabad tárgyi bővítménye közötti determinatív egyeztetés érvényes szabályrendszerétől való eltérésben, illetve ingadozásban nyilvánul meg.

Bár e jelenség történetének főként középmagyar kori szakaszával kívánok foglalkozni, szükségesnek tartom jelezni, hogy e jelenség mai nyelvünkben sem ismeretlen. Mint egyes nyelvjárások alaktani/mondattani jelenségét bizonyos eseteit (főleg a többes szám első személyű *-unk*, *-ünk* igei személyrag tárgyas ragozású használatát és a főnévi igenévi tárgy melletti tárgyas ragozást) számon tartják a régebbi és az újabb nyelvjárastani összefoglalások (Horger 1934: 152, 165; Kálmán 1966: 55, 59; Imre 1971: 323; Szabó 1996: 88, 93). Nyelvföldrajzi elterjedését a T₁ személyragjának vonatkozásában a nyelvterület nyugati (baranyai, zalai, nyitrai) és keleti (bihari, szolnokdobokai, hétfalusi) nyelvjárási pontjairól is jelzik; a főnévi igenévi tárgy melletti tárgyas ragozást pontosabb behatárolás nélkül a palóc nyelvjáráshoz és Erdély területéhez kötik (l. még Benkő 1988: 217; Márton 1956: 466, 1960: 50). Sőt a ragozáskeveredésnek a fentieknél több esetére vonatkozó újabb nyelvjárási példaanyagot is ismerünk elsősorban a Maros menti Magyaróról (Gálffy 1977: 65, 1979: 12–3).

Mindezek alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy ha a mondattani jelenségek nyelvjárási szinten is nagyobb figyelmet kapnak majd, az általános és határozott ragozás keveredésének mind térbeli, mind időbeli kiterjedéséről, valamint koronként változó okairól is teljesebb képet nyerhetünk. Ehhez kíván e dolgozat is hozzájárulni.

A két ragozás használati szabályainak kialakulásával és változásaival foglalkozó gazdag nyelvtörténeti szakirodalom (csak a szintézisekre vonatkozóan Klemm 1928–1942: 123–32, 495; Berrár 1957: 90–1; TNyt. 1: 154–9; TNyt. 2/1: 225–32; TNyt. 2/2: 280) az általános szabályok rögzülése mellett kitér röviden az ezektől való eltérésekre is különösen a névelők kialakulásával és használatuk terjedésének fokozataival kapcsolatosan, illetve a már említett nyelvjárási szinten megőrződött jelenségek történeti előzményeit nyomozva (erre nézve l. legújabban Juhász 1999).

A ragozáskeveredést a kutatás előterébe Bárczi Géza, majd nyomában Abaffy Erzsébet állította. Először Zrínyi költői-írói nyelvében való gyakori jelentkezésére terelődött rá Bárczi figyelme (1956), és ebből kiindulva archaizáló célzatú írói stílusajátságnak tekintette, melyet Zrínyi XVI. századi stílushagyományként elevenített fel. Főként Heltaitól és Bornemisztától, de más korabeli és későbbi íróktól is (Pázmány, Mikes, Gvadányi, Arany, Vörösmarty) idéz példákat a ragozáskeveredés Zrínyinél előforduló számos esetére, sőt már e tanulmányában bőségesen hoz analóg példaanyagot a kódexekből is. A következő e kérdésnek szentelt tanulmánya (1958) a jelenség régebbi gyökereit, főleg XV. századi állapotát tárja fel, rendszerbe foglalja az akkor

érvényes használati szabályokat és az ezektől eltérő ingadozásokat. Az eltérések közt megkülönböztet olyanokat, amelyek más, a maitól eltérő szabály érvényességére mutatnak, gyakrabban előforduló, tehát némiképpen tipikusnak mondható ingadozásokat és végül egyszerű kisiklásokat, nyelvi hibákat (i. m. 258). Tipikusnak – vagyis e korra jellemzőnek – a következőket tekinti: a) a *mond* és más vele rokon jelentésű igékkel kapcsolatos ingadozások az idéző mondatokban, b) a határozott névelő történetével összefüggő (értelmi, illetve alaki egyeztetésből adódó) eltérések, c) a partitivusi és a főnévi igenévi tárgy melletti igealak ingadozásai, d) a különböző névmási, illetve névmási jelzős tárggyal kapcsolatos igealak ingadozásai, e) a tárgyi mellékmondatra utaló igealak ingadozásai. A szórányosabban előfordulók között a szabálytalan ragozás még több más esetét is említi. Ugyane tanulmányban foglalkozik behatóbban a ragozáskeveredés egyes eseteinek feltehető okaival is. Ezekről összefoglalóan azt írja: „a tárgyas igeragozás használatában nemcsak alkalmi kisiklások akadtak, hanem a maitól eltérő szerkezetmódok megbomlása következteben, továbbá hangtani fejlemények eredményeképpen, sőt alkalmasint eltérő szerkesztésmódok között régóta folyó és még le nem higgadt harcok miatt már a XVI. század előtt is volt el nem hanyagolható ingadozás” (i. m. 270). Az eltérések, ingadozások konkrét eseteit leggyakrabban az értelmi vagy az alaki egyeztetés felülkerekedésével és rokon szerkezetek egymásra hatásával magyarázza, ritkábban említi a mondat szerkesztést, szerkezetvegyülést mint a ragozáskeveredés lehetséges tényezőjét. Noha elsősorban kódexszövegekre és a XVI–XVII. századi írói nyelvre alapozta vizsgálatait, a beszélt nyelvben is feltételezte e jelenség meglétét. „Kétségtelen” – írja –, „hogy ilyen elhajlás a szabályoktól csak úgy volt lehetséges, ha – persze kisebb mértékben – a beszélt nyelv is ismert a használatban bizonyos ingadozást” (i. m. 257).

Abaffy Erzsébet, aki a XVI. századra vonatkozólag több tanulmányban folytatta Bárczi ez irányú kutatásait, már többféle szövegtípusra, az írói nyelv mellett főleg misszilis szövegekre terjesztette ki vizsgálatait (Abaffy 1964, 1965, 1982). Eredményeit így összegzi: „Attól, hogy ez a típus¹ elsősorban missziliseimben fordul elő, arra következtethetünk, hogy a mindennapi beszélt nyelv élhetett vele, nyelvjárási sajátosság volt, abból pedig, hogy soproni és zalai szövegekben egyaránt megtalálható, arra, hogy a Dunántúl elég nagy területén ismert lehetett” (Abaffy 1965: 324).

A TNyt. a kései ómagyarból szintén jelzi a két ragozás egymásba átszövődésének néhány esetét, de területi vonatkozásairól már nem ejt szót. Az idézett példák is mind misszilisekből, tehát a beszélt nyelvet tükröző forrásokból valók. A jelenség legtöbb esetét pedig mondatátszövődésből támadt zavarnak minősíti (2/1: 232; 2/2: 283–5). A két ragozás használati szabályainak leírásakor egyébként a TNyt. az állítja, hogy „A kései ómagyarban néhány esettől eltekintve kialakultak, illetve megszilárdultak az általános és határozott igeragozás szabályai” (2/2: 280).

2. Magam az Erdélyi magyar szótörténeti tár szerkesztése közben figyeltem föl e jelenségre, és az elem kerülő példákat évek óta gyűjtöm. Ebből korábban már be is mutattam néhány típust azzal a konkluzióval, hogy az általános és határozott ragozás

¹ Ti. a ragozáskeveredés

keveredése éppúgy élt a magyar nyelvterület keleti felén, mint a Dunántúlon; időben sem volt korlátozott, nemcsak a XVI–XVII századból, hanem ezt követően is bőven van rá példa. Végül a SzT. irodalom alatti, zömében az egykori beszélt nyelvet tükröző forrásanyaga azt is megerősíti, hogy e jelenség legtöbb esete a szóbeli kommunikáció során keletkezett, és onnan terjedt, ezért a beszélt nyelvhasználat bárhol és bármikor előfordulható sajátosságának tekinthető (Gergely 1997). Jelenlegi dolgozatom jóval nagyobb példaanyagra épül, de nem lépi túl a SzT. nyelvföldrajzi határait. Időbeli határai is megegyeznek a SzT-ével, vagyis a XVI–XVIII. századból való adataim zöme, de nem zártam ki a XIX. századiakat sem, hisz e jelenség továbbélését tükrözik. A SzT. jellegéből következően a ragozáskeveredés itt bemutatandó esetei szinte kizárólagosan az egykori beszélt nyelvet tükröző vagy ahhoz igen közel álló szövegekben jelentkeznek. Ezért magyarázatukban, érthetően, nagyobb mértékben veszem tekintetbe a beszélt nyelv sajátosságait, többek közt a beszédhelyzet hatásait a nyelvhasználatra, azaz a mondat/szövegalkotás bizonyos pragmatikai tényezőivel is számolok.

A ragozáskeveredés eseteit két nagy csoportban fogom bemutatni: a) amelyben a határozott ragozású igealak tér el használati szabályaitól, b) az általános ragozású igealak nem felel meg használati szabályainak. E csoportokon belül a tárgy szófaji/szerkezeti típusait veszem sorra.

3. Az a) csoportra, a határozott ragozás használati szabályaitól való eltérésre összességében is kevesebb példát találtam, mint az általános igealak szabálytalan használatára.²

A *vonatkozó névmási tárgy* melletti határozott ragozású igealakra gyűlt össze viszonylag a legtöbb példám. 1600: „Arra azt mo(n)da, hogy tiz forint hean, Zaz forintra zalagos feöldei wadnak *melliet* az Bodogh Janos saiat penzewel *zerzettuk*, kit vgian nem Abasfalwan kereset” [UszT 15/142 Zent Martoni Isthwan Balas ns. vall.]. 1648: „juh és bárány czávált beöris találatott az házak heán nr. 81...*Mellyeket* ...megh *eötte* nagyobb reszint az molly” [Komána F; UF I.933. nagyobbreszint al.]. 1653: (A brassaiak) „Garast is veretének a rebellio alatt, *melyet* az egész országban mindenütt *elveszik vala* parancsolat nélkül” [ETA I. 109 NSz.]. 1805: „Ezen Erge a 'régi időb(en) Halas, és Csikos Tos helyly volt, ...*a mellyet* a 'régi időben a ' Sáté, Nád és Bokrok miatt, senki nem *használhatta*” [Dés; DLt nád l. al.]. 1823–1830: „vagynak az hegynek mindenik aljában kerék talpaló vasak, *melyet* a hegynek innetső aljában *felteszi* a szekeres, s leereszkedvén rajta, a tulsó fogadóban *hagyja*” [FogE 254 keréktalpaló al.]. 1834: ”Nagy Mozes... Moska János zsellére 51 Esztendős, *melyet* a keresztelő Könyüből *tudja*” [F. csernáton Hsz; HSzJP keresztelőkönyv al.].

Ezek az álvonatkozó szerkezetek közé tartozó ún. ájlezői mellékmondatos alakulatok. Második mondatuk az első mondatból (meg a szituációból) ismert, tehát határozott tárgyat implikál, és az ige határozott ragozása explicit módon éppen ezt

² A történeti adatokat a SzT-beli formájukban, azaz zárójelbe tett lokalizációs és forrásjelzetükkel együtt idézem. A zárójeles részt kibővítettem azzal a címszóval, amelyben az idézett adat található, így: keréktalpaló al. A szerkesztés során kiostált, illetve még kéziratban levő szerkesztményekből származó adatoknál ez hiányzik.

fejezi ki. Viszont a beszélt nyelv láncszerű mondatfűzését forikus jellegével jobban szolgálja a grammatikailag határozatlan vonatkozó névmási tárgy (*melyet, amelyet*), így ez kerül az implikált határozott tárgy (*azt, ezt*) helyébe. Ennek következménye a határozott ragozás használatának grammatikai szabálysértése a fenti esetekben.

Egy másik, viszonylag gyakoribb módja a két ragozás használati szabályaitól való eltérésének a *szerkezetkeveredés*. Minthogy erre jóval több példát találtam az általános ragozású igealakok körében, elemzésükre ott térek ki, itt csak bemutatok egy-két olyan példát, amelyben a szerkesztésváltás a határozott igealakot hozza felszínre. 1568: „Tordan Egy szallason volt, Andras Katoual, es Andras Kato valamy penzt kezd keresni, *kyth azt monga volt* hogy el vezet Es Talal az gazda szolgaya meg negyed fel talert s *mond* Andras Kato hogy eoue” [Kv; TJK III/1. 233 negyedfél I.1. al.]. E szövegrész egy tanúvallomást rögzít, benne a szóbeli megnyilatkozás során történt mondat szerkesztés-váltás vetül ki. A beszélő a régiségben rendkívül gyakori és ma is elég általános (Büky 2000.) *úgymond* idéző mondatfajtát akarja kapcsolni az előzményhez a vonatkozó névmással (*kit úgy mond*), de azután mégis az idéző mondat másik fajtáját (*azt mondja*) választja, hogy az *azt* névmási utalószó kataforikus funkciójával a tárgyas mellékmondatban foglalt főmondanivalóra (a pénz elvesztésére) irányítsa a figyelmet. A vallomástevő részéről szándékos szerkesztésváltás két, tartalmilag rokonértelmű, de a determináltság tekintetében eltérő szerkesztésmódot követő mondatfajta „ütközéséből” keletkezik, a kommunikáció tartalma szempontjából fontosabbik szerkezet kerekedik felül, az igealak ragozása ezért nem a vonatkozó névmási tárggyal egyeztetődik.

Talán szintén szerkezetkeveredés állhat a háttérben annak, hogy saját határozott tárgy nélküli, illetve tárgyatlan igéből alakult *főnévi igenévi* (tehát grammatikailag határozatlan) tárgy mellett határozott ragozású igealak áll a következő példában: 1814: „Gróf Teleki Ádám úr eő Nagysága Mlgs Vajna Antalné Asszonynak a legkisebbik Leányával *szereti barátokozni*” [Ne; TSb 12 legkisebbik al.]. Feltehető a következő szerkezetkeveredés: *szereti*, hogy barátokozzék x *szeret barátokozni*. A határozott ragozással elindított tárgyi mellékmondatos szerkesztés *szereti, hogy barátokozzék* a főnévi igenévi tárgyas szerkesztésmódba csúszik át. Minthogy azonban a ragozáskeveredés legjellemzőbb esetenként épp ez található meg a mai erdélyi nyelvjárásokban pl. „Keszte az eső szemeregni. Fódni nem szerette” (l. a föntebbi hivatkozásokat), sőt előfordul Heltainak és Mikesnek az élőnyelvi használathoz közel álló írói nyelvében is (Bárczi 1956: 213; Szathmári 1991: 305), semmiképpen sem tekinthetjük egy alkalmi beszédhelyzetre „termékének”.

A partitívusi (a régiségben *-ban/-ben* ragos) tárgy mellett olykor megjelenő határozott ragozású igealakra anyagomból a következő két példát választottam: 1711: „Tudom, hogy a kérdezett *marhák(ban)* a kik meg maradtak volt Gjergjob(an) Lázár Ferenc vr(am) *öszve gyütteté*” [Csomafva Cs; WLt Mich. Csata (42) pp vall. ki al.]. 1711: „akik imitt amott meg maradtanak volt azon *marhák feliben* (így!), Lázár Ferentz vr(am) *fel gjütteté*” (Újfalu Cs; WLt. ki al.). Ez a két tanúvallomás tartalmilag azonos eseményről, de két különböző személytől származik. (A szövegeltéréseken kívül erre külső tények: a két szomszédos falunév, valamint az is utal, hogy csak az első nevezi meg a vallomástevőt, a második nem). A partitívusi tárgy szerkezet nyelvi

megoldásában azonban lényeges azonosság mutatkozik. Mindkettőben a *-ban/-ben* ragos partitívusi tárgy mellett (*marhákban, akik megmaradtak volt – akik megmaradtanak volt, azon marhák feliben*) határozott ragozású igealak van (*összegyűjteté, illetve felgyűjteté*). A jelzői mellékmondatban foglaltak (*akik megmaradtak volt Gyergyóban – akik imitt-amott megmaradtak volt*) a tárgyat logikailag határozottá teszik, ez fejeződik ki az igealakon, de a tárgyfogalom partitívusi jellege is fennáll, s ez grammatikailag általában határozatlan. A tárgyfogalomnak ez a kettős jellege, mely a valóságban és a mondat szemantikai és szerkezeti szintjén is expliciten jelen van, eredményezi e kevert hibridszerkezetet. Még a távolabbi mondatkörnyezetben determinálódott tárgyfogalom hatása is határozott igealakot eredményezhet partitívusi tárgy mellett, mint az itt következő példában. 1562: „Mostanis kérem kegelmedet Minth Regi vramat, kit En kegelmednek megj zolgalhassak Jm Kwltem otth forintot valamint *Joban Zerezhety kegelmed ... es legenek zepek*^a En kegelmednek Nagyoban zolgalok” [Joan Thorma comes. com. Zolnok interiors Gr. Timar besz-ti bíróhoz. – ^aTi. a rókamások].

Szófajiság és szemantikai jelleg ütközik a *minden* általános névmási tárgy melletti igealak determinált és indeterminált ragozásának ingadozásában. A névmások, amelyek tartalmilag a szituáció és a szövegkörnyezet révén telítődnek, többségükben indeterminált tárgyas szerkezetekben állnak. A *minden* ‘összes, valamennyi’ jelentésben azonban az adott szituációban lényegében szemantikailag determinálttá válhatik (és legtöbbször azzá is válik), s ez egy determinált tárgyas szerkezetben grammatikailag csak a szerkezet igei alaptagján juthat kifejezésre, minthogy a névmások többsége nem kaphat névelőt. Egyik példában a *minden* névmás maga a tárgy, a másokban névmási jelzője a tárgynak. 1573: „eo k az polgár vram. Senkitwl az 1000 forintra valo adoba cedwlat eo.k. Be Neh vegienek hanem *Mindent penzwl aggvak meg*” [Kv; TanJk V/3. 72b minden II. 5 al.]. 1652: „Tudom asztis, hofi *mind(en) eorokseget* az mely az Rakosi hataron vagion Barla Miklos *birta*” [Asz; Borb. I.amely II. al.]. Az első esetben a mondatelözményben szerepel (*1000 forintra való adó*), a másodikban az utólag értelmezőként csatlakozó mellékmondatban pontosítódik (*amely a Rákosi határon van*) a *minden* névmás tartalma, mely a mondat végén álló ige határozott ragozású alakját (*aggya, birta*) indokolhatja. A következő példában mindkét szerkezet egy mondaton belül jelentkezik, az igealak határozott ragozása nem a tárgy-funkciót önállóan betöltő (*mindeneket*) névmáshoz, hanem az ezt értelmező, jelzős névmási szerkezethez igazodik: 1602: „Im az en vram elott *mindenekett* Nekték *hagiom minden Jozzagomott* eroksegemmet az penzen veottet” [Kászónimpérfalva Cs; BCs lelemes al.].

Még egy mondatátszövődéses példát hozok a határozott ragozás, úgymond, szabálysértő alkalmazására. Ezzel tudniillik majd a másik irányú keveredés számosabb példaanyagán foglalkozom. 1831: „ekkor kérdeztem Vonutzot a gujást hogy ki lován ülne, *mellyetis* hogy mellyik Mészárosstol kapta *meg mondotta* de meg felejtkeztem rolla, *kijenek lenni mondotta*” [Dés; DLt 332.12 ki 1.3.al.] A függő idézet (*melyik mészárosstól kapta*) beékelődik az idéző mondatba (*amelyetis megmondott, ill, megmondotta*).

A ragozáskeveredés eddig bemutatott többé-kevésbé indokolható esetei után álljon itt egy olyan példa is, amelyben a határozatlan tárgy mellett minden különösebb indok nélkül szerepel határozott igealak: 1663: „Gyalomhoz valo *koteleket* szerezzé kegyelmetek” [HSzj. gyalom al.].

4. A továbbiakban a ragozáskeveredés fordított irányáról lesz szó vagyis olyan tárgyas szerkezetekről, amelyekben a határozott tárgy mellett általános ragozású igealak van. Ennek hátterében gyakran mondatátszövődés áll, olykor társulva még más ragozást módosító tényezőkkal.

Az alábbi példában az ige tárgyi mellékmondatot vezet be, ugyanakkor főhír-értéküknél fogva határozatlan tárgyak kerülnek eléje, a mondat élére. 1645: „Eöreg h kanderokot es vas fazekokat *tudok* hogj ualanak” [Szarhegy Cs; LLt.Fasc. 120 hogy I.3. al.]. Az aktuális tagolásnak megfelelő átrendeződés következménye a *tud* ige általános ragozású alakja (*tudok*), mely a főhírt hordozó határozatlan tárgyakhoz (*kanderokot, vasfazekakot*) és nem a tárgyas mellékmondatához (*hogj valának*) igazodik.

Az aktuális mondattagolásban kiemelt partitívusi tárgy is eltérítheti az igealakot a tárgyi mellékmondatától, mint a következő példában látható, 1592: „az *vrak keozwl talallianak* megh akkiket gondolnak” [Kv. TanJk I/1. 181 aki I. al.]. 1640: „Lopását én tudom, hogy Köteles Péternével felverték vala az csonka görög ládáját s abbul egyet mást ki vettek volt...Mastul eleget hallok, s hallottam is, de nem *tudok bele ki igaz s ki nem*” [Mv; MvLt 291.233a ki I.7. al.]

A következő mondatban a *tulajdonít* ige kettős vegyértékéből (vmit, vminek) a kötött határozói bővítmény fontosabb a beszélő számára, mint a tárgyi (ez ti. a beszélőpartnernek számára ismert). 1767: „ha valamikepén..terminusra a pénzt el küldeni nem lehetne tehát ne egyebnek hanem az lehetetlenségnek *tulajdonítson*” [Ks 96 Haller János lev. lehetetlenség al.]. A feltételes jellegű tárgyi mellékmondat a mondatégeszben téma szerepű, a kötött határozói bővítmények (*ne egyebnek, hanem a lehetetlenségnek*) viszont az újságoló részbe tartoznak, ennek hatására szerepel az ige a kötött határozónak megfelelő általános ragozású formában.

Ha halmazott tárgyú a mondat, szintén a tartalmilag fontosabbik hatásának érvényesülését látjuk a következő példák igealakjaiban: 1602: „az magam *lelemessit* kít en kerestem, zerzettem *mindeneket* Nektek *hagvo(m)*’ ... en az magam lelemessiben sarinanak (!) semmit Nem hagiok” [Impérfva Cs; BCs lelemes al.]. 1613: „Eo felsege^a *minden rendekett*, ez orzagban az *haro(m)* *nemzetett le cziendesiczen*” [KJ^aBáthory Gábor; keres 13. al.]. Mindkét esetben az ige ragozása az először elhangzott fontosabbik tárgy jellegét követi és nem a közvetlenül mellette levőét, mely csupán értelemszerűen bővíti az elsőt.

A kettős tárgyas szerkezetekben a főnévi igenév határozott tárgya mellett az *akar* és a *merészel* igei alaptag általános ragozására találtam példát. 1653/1655: „*akarok Ozdi Uramat* e dologh felől megh *talalni*, de honn nem lévén el mulék” [Kv; CartTr II, 874 e mut. nm.I. al.]. 1743: „senki penig *se egyik se másik fát* el darabolvan le hempelgetni ne *merészellyen*” [Torockó; Tlev 10/1 lehempelget al.]. E kettős tárgyas szerkezetekre nyilván a tárgyként egyedül álló főnévi igeneves szerkezetek (*akarok találni, ne merészeljen lehempergetni*) analógiája is hathatott (rokonszerkezetek közt

ez nem ritka), ugyanakkor ezek az igék azok közé a tranzitív igék közé tartoznak, amelyek átmeneti szerkezeteket alkotnak a tárgy és határozó között (TNyt. 2/2: 219). A tárgy cél, törekvés jellege a fenti mondatokban is érzékelhető.

A közlést, mondást jelentő igék igen gyakran idéző mondatban, tehát kötelező tárgyi mellékmondatokkal együtt szerepelnek, mégis egyesek, különösen a *mond* általános ragozású alakban áll. Történeti vonatkozásban Abaffy Erzsébet foglalkozott velük igen alaposan (1982). Közülük a *parancsol* ige SzT-beli adatait néztem át a tranzitív és az intranszitiv használat szempontjából. A kétféle igealak nagyfokú ingadozását figyelhetjük meg az egész középmagyar koron át, sőt azon túl is. Íme két példa a XVII. századból. 1615: „*parancziollja* eó Nga; hogy az mely bizonyosságokat mi előnkben hina..., azoknak hűt szerent ualo uallasokat be uennók” [Szentgyörgy Cs; BLt.3]. 1684: „Nagod... *parancsol*, hogy az kiket az D(omi)na Exponens előnkbe statualtat, meg vallatnok hűt szerint” [Csíkszentmiklós; Borb.II.].

Még a határozott igeragozás két alapszabályának tekintett esetben (TNyt 2/2): a birtokos személyjeles és a határozott névelős tárgy mellett is előfordulhat általános ragozású igealak.

A birtokos személyjeles tárgy az ilyen példák többségében témaként, a mondat első részébe kerül, az ige általános ragozású alakja pedig követi. 1679: „Brassóban való *vásárlását* oda valo proventus penzen ez szerent *administralt* [UFII. 392 proventus-pénz al.]. 1731: ”Simon Istvan Tavalyi Csatani Ispán Atyánkfia, amely Nemes Város *buzáját ki osztott_volt* intra 8vum fel szedgye, s adgia által mostani. Csatáni Ispán Atyánkfiának” [Dés; Jk. 422a proventus al.]. 1826: „Mely *edgvezésünköt* oly véggel *kívánunk* sepsiszentgyörgyi bíró Király József urammal közölni, hogy...” [Árkos Hsz; RSzF. 118. levél al.]. De van példa arra is, hogy az általános ragozású igealak megelőzi a birtokos személyjeles tárgyat. 1570: „Kazas Albert palotthay... Vallya, hogy Mykor Az Moldoway olahok ky Jeottek volt az orszagba. Az kor *hozot(!) volt* Siluester Takach hazahoz oltalamra Az *falw kehleyt*” [M.palatka K; TJK III/2. 163 oláh II. 2. al.]. 1786: „hallam oda ismét az ház ropogását, de *hallék* bizonyos emberek *pustogását* is, de kik voltak, nem esmérhettem meg” [Berekeresztúr MT; BetLt 6 Marosán Mihály (23) lib. vall. *pustogás* al.]. A határozott ragozás helyetti általános ragozás használatának ezek az esetei valószínűleg több okra vezethetők vissza. Néhányukba talán pótlólag, pontosítólag toldotta be a beszélő a birtokos személyragos tárgyat, és az eredetileg a határozatlan tárgy szerint induló mondatban az igealakot már nem igazította ki. Főleg azokra a példákra lehet ez érvényes, amelyekben vonatkozó névmási jelzője van a birtokos személyragos tárgynak (*amely Nemes Város buzáját ki osztott volt; mely egyvezésünköt kívánunk közölni*) vagy az utolsóban (*hallék bizonyos embereket*) a *pustogását* hozzátoldásával válik kevertté a mondat ragozás szempontjából.

Végül a határozott névelős tárgy mellett előforduló általános ragozású igealakokra lássunk néhány példát. 1592: „Eo kme versendy Janos *fel vesze(n) az_Evictorsagot*, hogy mindenek elle(n) Zalanczj vramoth megh oltalmazza benne^{am}” [Pókafva AF; JHB XXV/38 –^a A földbirtokban. minden II. 1.B. al.]. 1639: „mondotta eo nekiek hogy bizony bánom aszony nepek hogj *az szeöleöket* kerestül kasul *jartok*” [Mv; MvLt 291. 182a. keresztül-kasul 2. al.]. Mindkét példában az ige egy kötött szókapcsolat része: a

közhasználatú *keresztül-kasul jár* és az egykori jogi szaknyelvb(en) élt *eviktorságot felvesz* 'szavatosságot vállal'. Talán ezeknek az állandósult szókapcsolatoknak az alapalakja, melyben az ige általános ragozása, befolyásolhatta, hogy mondatba illesztésükkor a határozott tárgyas szerkezetben is alapalakjukban használták őket. Persze az is lehetséges, hogy *az szőlőket keresztül-kasul jártok* rokon szerkezetek keveredéséből született (*a szőlőkön keresztül-kasul jártok* x *a szőlőket keresztül-kasul jártok*).

5. A két ragozás keveredésére vonatkozó szövegrészletek eddigi elemzése alapján bizonyos következtetéseket vonhatunk le e jelenség jellegére és jelenlétére nézve a XVI–XIX. század erdélyi nyelvhasználatában.

Először is megállapíthatjuk, hogy a SzT-nak a nyelvterület keleti felére vonatkozó, rendkívül gazdag XVI–XIX. századi nyelvi forrásanyagában a két ragozás keveredését tükröző adatok szórványosak, ritkák a szabálykövető formák tömkelegével szemben.

Az ómagyarból jelzett tipikus esetek közül a logikailag (úgyis mondhatnánk, hogy a beszélőközösség közös valóságismeretében) határozottnak minősülő, de alakilag határozatlan lexikális elemek (Bárczi 1958: 257–60; TNYt. 2/2: 280–2) a következő korszakra már többnyire megszilárdult névelőhasználat folytán grammatikailag is szabályosan egyeznek a megfelelő igealakokkal. Még azokra a szócsoportokra nézve is érvényes ez a SzT. anyagában, amelyeket Abaffy még a XVI. század eleji dunántúli nyelvhasználatban is az ingadozók közé sorolt (pl. méltóságnevek, népnévek, fegyvernevek, egyes elvont főnevek stb. Abaffy 1964: 16–9). Korabeli nyelvföldrajzi különbségre vallana ez? Nyilván alaposabb nyelvjárástörténeti kutatásokra van szükség e kérdésben.

A ragozás ingadozó használatának többi, gyakoribb esete közül a vonatkozó névmási és a *minden* általános névmási vagy ilyen jelzős tárgy, a partitívusi tárgy, a főnévi igenévi tárgy, a tárgyi mellékmondatra utaló – különösen közlést jelentő – igei állítmány „szabálytalan” ragozása az ómagyarkori állapot folytatásának látszik a tölem vizsgált időszakban is. Esetleges arányváltozásuk korszakonkénti fölmérésére azonban egy teljességre törő vizsgálatra lenne szükség.

Végül vannak olyan esetei a „szabálysértő” ragozásnak (pl. névelős, birtokos személyragos, mutató névmási tárgy mellett stb.), amelyek mindkét korban szórványosak. A főként Zrínyi nyelvéből jelzett többi esetben pedig talán valóban feltételezhető a költői szabadsággal való élés az analóg példák gyarapításában.

Az a nyelvváltozat, azok a szövegtípusok, amelyekben e jelenség feltűnik, és ahonnan a rávonatkozó SzT-beli adatok valók, zömében a mindennapi nyelvhasználatot, a beszélt nyelvet rögzítő írásbeliség, kisebb arányban a helyi közigazgatás közéleti nyelve (törvénykezési, tanácsi jegyzőkönyvek stb.). Olyan jelenségnek tekinthetjük tehát, amely a beszélt nyelv talajából nőtt ki, és a beszéd sajátosságait implikálja. Azok a kutatók, akik szépirodalmi szövegekből is kimutatták (Bárczi Géza, Abaffy Erzsébet, Szathmári István), szintén hangsúlyozták, hogy élőnyelvi mintája, gyökere lehet e jelenségnek a szépírói nyelvben is.

Amikor e jelenség okai után próbáltunk nyomozni azoknak a szövegrészleteknek az elemzésével, amelyekben a szabálytól való eltérés jelentkezett, a szöveg vagy mondat szintjén olyan szerkesztésmódok kíséretében talákoztunk vele leginkább, mint a szer-

kezetvegyülés, az átszerkesztés, a mondatátszövődés, az aktuális mondattagolódásnak megfelelő szerkezeti átrendeződés stb. – olyan nyelvi jelenségekben tehát, amelyek a beszélt nyelvre fokozottabb mértékben jellemzőek. Ha pedig a mondatyszerkesztésnek főleg e sajátságaival fonódnak össze az érvényben levő szabályrendszerrel való eltérések, akkor e jelenség indukátorai közül a pragmatikai tényezők is komolyan számbavehetők (Pléh–Siklaci–Terestyéni 1997). Azon túlmenően, hogy a szituációs kontextusnak, a beszédhelyzetnek, a beszélő szándékainak, szubjektív állásfoglalásának meghatározó szerepe van az aktuális mondattagolásban, olyan tényezőkre gondolhatunk még, mint a beszélő döntésváltoztatása a társas interakció során, mely gyors nyelvi szerkezetváltásra készíti, s ez különböző mondat szerkezetek egybecsúsásával járhat; vagy a beszélőt a partner elvárásai arra készítik, hogy az ő számára legfontosabb tartalmi elemekkel kezdje a közleményt, ez gyakran vezethet mondatátszövődéshez. A beszédaktus sikerességének fontos feltétele a kommunikáció gördülékenysége, melynek egyik megnyilvánulása a beszélt nyelv mondatainak lezáratlansága, láncszerű továbbfűzése, mely álszerkezeteket, például áljelzői mellékmondatokat szül, ugyanakkor a névmási forikus elemek torlódását okozhatja. A beszéd során a közlemény egyes részeinek elhagyása vagy implicitté tétele azért és akkor lehetséges, ha a beszélőpartnerek közös valóságismerettel rendelkeznek („félszavakból is megértjük egymást”).

Az elmondottak összegezéseképpen azt állapíthatjuk meg, hogy a határozott és általános ragozás ingadozásai, szabálytalanságai a XVI–XIX. századi beszélt nyelvet rögzítő szövegekben főként a beszélt nyelvhasználatra jellemző olyan mondat szerkesztési sajátságokból adódnak, amelyek jelentékeny részben szituációs, kontextuális hatások nyelvi vetületeiként jönnek létre. Olyan nyelvhasználati jelenség ez, mely már nem része a két ragozás megállapodott szabályrendszerének, de nem is agrammatikus, pusztán nyelvi vétség vagy kisiklás, hanem esetleges következménye a beszélt nyelvhasználat során előállott mondat szerkesztési módosulásoknak, amelyeknek előidézésében a pragmatikai tényezők jelentékeny szerepével számolhatunk.

IRODALOM

- Abaffy Erzsébet 1964: A tárgyias igeragozás XVI. századi használatáról, *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Bárczi-Emlékkönyv = Nyelvtudományi Értekezések* 40, 16–21.
- Abaffy Erzsébet 1965: Mondattani problémák a XVI. században. Az alanyi igeragozás használatáról, *Magyar Nyelv* 61, 323–6.
- Abaffy Erzsébet 1982: A mondat, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században, *Magyar Nyelv* 78, 153–9.
- Bárczi Géza 1956: A tárgyias igeragozás használata Zrínyi műveiben, in Bárczi Géza–Benkő Loránd szerk.: *Pais–Emlékkönyv*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 206–14.
- Bárczi Géza 1958: A tárgyias igeragozás használatának történetéből, *Magyar Nyelv* 54, 257–70.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.

- Büky László 2000: Az *úgymond* ige(alak) használatának múltjából és jelenéből, *Magyar Nyelvjárások* 38, 79–90.
- Gálffy Mózes 1977: A tárgy és a tárgyas szó szerkezet a marosmagyarói nyelvjárásban, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 21, 58–67.
- Gálffy Mózes 1979: Egyeztetési eljárások a marosmagyarói nyelvjárásban, *Magyar Nyelvjárások* 22, 9–26.
- B. Gergely Piroska 1997: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár használhatósága a beszélt nyelv történeti vizsgálatában, *Magyar Nyelvjárások* 34, 65–74.
- Horger Antal 1934: *A magyar nyelvjárások*, Budapest, Kókai.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 1999: A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 1, *Magyar és finnugor mondat történet*, Szeged, JATE, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 81–90.
- Kálmán Béla 1966: *Nyelvjárásaink*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Klemm Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Márton Gyula 1956: Az igealakok szerepe a Borsavölgyén, in *Pais-Emlékkönyv*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 458–66.
- Márton Gyula 1960: Az igealakok szerepe a Fekete-Körös völgyében, *Magyar Nyelvjárások* 6, 44–55.
- Pléh Csaba–Siklaki István–Terestyéni Tamás 1997: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*, Budapest, Osiris.
- Szabó Géza: 1996: *A magyar nyelvjárások*¹⁰, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Szathmári István 1991: Mikes és irodalmi nyelvünk, *Magyar Nyelv* 87, 298–306.
- SzT = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–10, Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila (1–6), szerk. Vámszer Márta (7–10), Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–2000, Kriterion, Akadémiai.
- TNyt = Benkő Loránd szerk. 1991–1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 1, A korai ómagyar kor és előzményei 2/1, A kései ómagyar kor: morfológia 2/2, A kései ómagyar kor: mondattan – szöveggrammatika, Budapest, Akadémiai Kiadó.

TÁRGYAS RAGOZÁS AZ URÁLI NYELVEKBEN

CSÚCS SÁNDOR

Az uráli nyelvek közül a szamojéd és az obi-ugor nyelvekben, a magyarban és a mordvinban van külön tárgyas (más terminológia szerint: határozott/determinatív igeragozás). Ezért mindenképpen indokolt feltenni azt a kérdést, hogy az alanyi és tárgyas igeragozás megkülönböztetése visszavezethető-e az uráli alapnyelvre. (Itt jegyzem meg, hogy az újabban használatos határozott-határozatlan, illetve determinatív-inde-terminatív terminusok éppolyan pontatlanok, mint a hagyományos alanyi-tárgyas pár.)

Az alanyi és a tárgyas ragozás alapnyelvi megvolta mellett legalább két erős nyelvhasználati, illetve módszertani alapelvet fel lehet hozni: 1. A kéféle ragozás viszonylag sok mai uráli nyelvben megvan. 2. Az ilyen sajátságokat egyszerűbb az alapnyelvből levezetni, mint párhuzamos fejlődés eredményének tekinteni.

Ellenérvként említhető, hogy az alanyi és tárgyas ragozást megkülönböztető mai uráli nyelvek ragozási rendszerei és a hozzájuk tartozó igealakok többsége nem vezethető vissza közös előzményre. Továbbá, hogy az egyes nyelvekben eltérők a tárgyas ragozás sajátságai és használatának szabályai. A szamojéd és obi-ugor nyelvekben a tárgyas ragozású alakok kifejezik a harmadik személyű határozott tárgy számát is (mindhárom numerusban), a mordvinban a tárgy személyét és számát, a magyarban a harmadik személyű határozott tárgyra, illetve egy esetben (-*lak/-lek*) második személyű tárgyra utalnak.

A tárgyas ragozás használata általában a határozott tárgyhoz kapcsolódik, ezen belül azonban kisebb-nagyobb eltérések vannak az egyes nyelvek között. Az is előfordul, hogy nem állapíthatók meg pontos szabályok a tárgyas ragozású alakok használatával kapcsolatban, illetve, hogy különböző szerzők eltérő véleményeket hangoztatnak a használat szabályairól. Így pl. Hajdú (1973: 75) szerint a szelkupban és a kamasszban „az igeragozás bizonyos egyszerűsödése, ill. átalakulása folytán ma már nem beszélhetünk indeterminált és determinált alakokról, e két igeragozás különbségének nyoma úgy maradt fenn, hogy a hajdani determináló ragozás személyragjai tranzitív igéken, a hajdani indeterminált személyragok pedig intranzitív igéken jeletkeznek...” Ezzel szemben Helimski (1998: 568) ezt írja a szelkupról: „... objective forms are used mainly if the sentence focus is the object, or in elliptical sentences with the object omitted...”

Az obi-ugor nyelvekről Honti (1984: 341) így nyilatkozik: „Кажется в обско-угорских языках нет строгих правил для употребления определенного и неопределенного спряжений в предложении с определенным объектом можно установить лишь тенденции со многими отклонениями в разных диалектах.” Gulya (1967: 393) szerint „...az osztjákban a tárgy határozottsága kétségtelenül a beszédhelyzettől, a tárgy ismert (referált) voltától függ.”

A mordvinban a determinatív ragozást akkor használják, ha a tárgy határozott és az igével kifejezett cselekvés befejezett aspektusú.

A magyarban mindig tárgyas ragozást kell használni, ha a harmadik személyű tárgy határozott. A tárgy határozottsága pontosan megállapítható. Tárgyas ragozást használunk akkor is, ha visszautalunk a határozott tárgyra.

Ha a tárgyas ragozást alaki szempontból vizsgáljuk, akkor egyetlen olyan sajátásra bukkanunk, ami minden érintett nyelvre jellemző: az alanyi ragozásban az egyes szám 3. személyű alak jelöletlen, a tárgyas ragozásban olyan morféma jelöli, ami végső soron egy *sš elemre vezethető vissza. A tárgyas VxSg3 gyakran azonos a megfelelő birtokos személyranggal, vagy alakilag közel áll hozzá. A tárgyas ragozás többi alakja különböző módokon az egyes nyelvek különletében alakult ki. Így pl. a szamojéd nyelvekben a tárgyas Vx-ek megegyeznek a birtokos személyragokkal, a vogulban egy infixálódott -/- elem különbözteti meg a tárgyas igealakokat az alanyiaktól, az osztjákban pedig a Vx magánhangzója látja el ezt a szerepet. A magyarban az eredeti, személyes névmásból agglutinálódott Vx-ek ma jobbra a tárgyas paradigmában találhatók meg (Sg1-3, Pl3), az alanyi ragozás Vx-ei pedig többnyire képzőkből keletkeztek. De arra is van példa, hogy hangváltozások eredményeként keletkezett párhuzamos alakokat használt fel a nyelv a két ragozás alakjainak megkülönböztetésére.

A mordvin determinatív ragozás Keresztes (1998: 13) szerint „... továbbragozás, kontamináció, analógia (más igei toldalékok, ill. birtokos személyragok hatása), mutató névmási determinátorok alkalmazása, adaptáció stb. révén...” keletkezett. A változatos képzési módok ellenére a mordvin determinatív ragozásban sok az egybeeső alak: a lehetséges 28 különböző funkció kifejezésére csak 15 különböző morféma szolgál.

Ma általánosan elfogadottnak tekinthető az az elmélet, amelyet a magyar tárgyas ragozás eredetével kapcsolatban Mikola Tibor (Mikola 1965, 1966) fejtett ki. Szerinte a Sg3 személyű tárgyas igealak egy *sV alakú, tárgy értékű személyes névmás agglutinálódása útján keletkezett. A Sg1-2 alakokban viszont egy alanyt kifejező személyes névmás keresendő. Mikola elméletét Hajdú (1973: 75-6) az uráli alapnyelvre terjesztette ki: „... a személyragos 3. személyű igealak már ekkor az ige határozott tárgyára utalt. Az a 3. személyű névmás tehát, amely az ilyen formákban igei személyragként agglutinálódott, suffixálódása előtt accusativusi értékű (személyes vagy mutató) névmás volt (azaz látja ← lát-azt, lát-őt).”

E felfogás továbbfejlesztésének tekinthető Honti elmélete. Szerinte „... a *sš ‘ő’ elem csakis tárgyként megformálva (*sšt) foglalhatott helyet az ige mögött...” (Honti 1999: 109). Továbbá „... a tárgyas igeragozás uráli vagy preuráli előzménye egy olyan szintagma volt, amelyben a 3. sz. igealakot egy tárgyi funkciójú, nyomatéktalan (személyes) névmás követte, amelynek szintaktikai funkciójának ellátására alkalmaznak, vagyis tárgyraggal bővítettnek kellett lennie.” (Honti 1999: 107)

A továbbiakban ehhez az elmélethez szeretnék néhány megjegyzést fűzni.

1. Serebrennikov (1956) a cseremiszenben is felfedezni vélte az alapnyelvi tárgyas ragozás nyomát. Ebben a nyelvben két konjugáció van. Az -am konjugáció (ide Serebrennikov szerint főleg intranszitiv igeik tartoznak) múlt idejében a Sg3 személy

ragtalan, az *-em* konjugációban (ezt szerinte többségükben tranzitív igék alkotják) ez az alak *-š* ragot kap, s ez utóbbi névmási eredetű, az ige határozott tárgyra utaló elem lenne. Serebrennikov feltevését Hajdú (1973: 75–6) és Mikola is (1999: 121) kételkedve említi, mivel „... ez az *š* elem inkább a PU **-š* múlt időjel megfelelőjének látszik, ...” (Hajdú 1973: 75). Ez a megállapítás annál is inkább igaz lehet, mert a cseremiszi *-em* konjugációban az *š* minden személyben jelen van és egyértelműen időjelnek tekinthető. Tovább gyöngíti Serebrennikov érvelésének súlyát, hogy a jelen idő Sg3 személyben éppen az *-am* konjugációban jeletkezik egy (feltehetőleg névmási eredetű) *-š* személyrag, míg az *-em* konjugációban ez az alak ragtalan. Nem tekinthető bizonyítottnak Serebrennikovnak az az állítása sem, hogy a két konjugációba tartozó igék intranszitiv–tranzitív megoszlást mutatnak.

2. Serebrennikovtól (1960) származik az a feltevés is, amely szerint az alapnyelvi alanyi–tárgyas kettősség nyomai a zürjénből is kimutathatók. Ezt az elméletet Hajdú, Mikola és Rédei is elfogadja. „In der 3. Sg. und Pl. macht sich eine der oben dargestellten ähnliche Doppelheit auch in der syrjänischen Konjugation bemerkbar, obwohl diese Sprache die indeterminierte-determinierte Konjugation nicht voneinander unterscheidet. Bei den intransitiven Verben vermischen sich die Formen vom Typ *mun* und *munas* ‘er geht’ in den Dialekten miteinander, in der neueren Literatur- und Umgangssprache bezieht sich wiederum *munę* auf das Präsens und *munas* auf das Futur (Rédei 1978: 79–80, 81–2). Vgl. wotj. *mine* ‘er geht’ ~ *minoz* ‘er wird gehen’. Im Präteritum tritt das *s* (< PU **se*) meistens an die Transitiven Verben (*muni* ‘er ging’ ≈ *boštis* ‘er nahm’), obwohl es sich durch Analogie – in kleinerem Masse – auch auf die intransitiven Verben erstreckt hat: *munis* ‘er ging’, *pjiris* ‘er ging hinein’. All dies weist darauf hin, dass sich die objektive Konjugation seinerzeit auch in den permischen Sprachen im Stadium der Entfaltung befand, welcher Prozess sich später nicht fortsetzte (Serebrennikov 1956: 189–96; Hajdú 1973: 75, 1985: 245–6.) Obwohl die syrjänische Sprache heute keine objektive Konjugation kennt, wird das Objekt doch nicht gesetzt, wenn es aus dem Vorausgegangenen bekannt ist... – Dieser interessante und archaische Zug der syrjänischen Sprache ist ein Relikt aus der Zeit, als sich die indeterminierte – determinierte Konjugation noch im Stadium der Entwicklung befand. Die angeführten Beispiele weisen zugleich darauf hin, dass die Haupt- und vermutlich ursprüngliche Funktion der objektiven Konjugation der anaphorische Gebrauch war, also der Verweis auf das aus dem Vorangegangenen bekannte Objekt.” írja Rédei (1989: 199). Mikola (1999: 121) úgy gondolja, hogy „Az említett igealakokhoz agglutinálódott **sV* névmást azért lehet akkuzatívuszi értékűnek gondolni, mert a befejezett tranzitív igék feltétlenül megkívánják a tárgyi bővítmenyt, ha más nincs, egy ‘őt, azt’ jelentésű névmás kitételét.” Továbbá „Az agglutinálódott **sV* funkciója összetett volt: utalt az ige tranzitív voltára, az ige nem folyamatos, nem jelen idejű jellegére, a tárgy személyére.” (Mikola 1999: 122)

A permi nyelvekben, pontosabban az őspermiben az igeidőt kifejező funkció öröközte meg. Rédei a személyragos alak perfektív–rezultatív jelentéséből származtatja mai futurumi szerepét (1999: 125). Ez az elmélet logikusnak látszik, bár az említett tényeknek más interpretációja is elképzelhető. Ami a praesens–futurum kettősséget illeti teljesen természetes, hogy a személyragos (jelölt) alak kapta a futurumi funkciót

és a személyragtalan (jelöletlen) maradt meg jelen idejű alaknak. Vagyis a személyragos alak esetleges perfektív-rezultatív jelentését a futurumi szerep önmagában nem bizonyítja. A múlt idejű alakokban a VT *mīniz* 'ment', ZR *munis* 'ment', *baštis* 'vett' alakok személyragja úgy is magyarázható, hogy ezek az alakok eredetileg személyragtalanok voltak, de a Sg1 *-m személyragjának lekopása után keletkezett homonímia megszüntetésére a futurumból átkerült ide a Sg3 személyragja. (A praeteritum Sg3 Korhonen szerint a FU-ban is személyragtalan volt vö. 1981: 271.) Ami a zürjénben a Praet. Sg3 személyben mutatkozó kettősséget illeti, ez nem feltétlenül ősi eredetű, kialakulhatott a zürjén különletében is, hiszen a votjákban semmi nyoma. De ha ősi eredetű lenne, akkor is csak a tranzitív – intranszitiv igék megkülönböztetését bizonyítja, nem pedig a tárgyas ragozás meglétét az őspérmiben vagy előzményében.

3. Honti elmélete egy tárgyragos személyes névmás agglutinálódásáról nagyon logikus, de közvetlenül nem bizonyítható, mint ezt maga a szerző is elismeri (Honti: 1999: 110). Az sem biztos, hogy a személyes nevmásoknak az uráli alapnyelvben voltak tárgyragos alakjai, de ha voltak is, a hagyományos módszerekkel nem rekonstruálhatók. Ebben az esetben viszont óhatatlanul felmerül a kérdés, indokolt-e pusztán logikai alapon olyan elemeket feltenni az alapnyelvre, amelyek megléte megszokott rekonstrukciós eljárásokkal nem igazolható. Nem válik-e így a kutatás pusztán szellemi játékká, egy mesterséges uráli (vagy peruráli) nyelv megalkotásává?

Hontinak tulajdonképpen azért van szüksége az uráli tárgyragos személyes névmás feltevésére, mert következetesen (talán túlságosan is következetesen) ragaszkodik a valós szintaktikai háttér elvéhez. Az általa feltett *-t tárgyrag egyetlen a tárgyas ragozást ismerő mai uráli nyelvben sem maradt meg. Fel kell tehát tennünk, hogy már az uráli alapnyelv felbomlása előtt lekopott. (A lekopásra Honti is utal, de annak időpontjáról nem nyilatkozik. Vö. Honti 1999: 107.) Ebben az esetben viszont a hagyományos értelemben vett uráli alapnyelvben már nem volt meg. Hiszen „uráli alapnyelvnek” a felbomlást közvetlenül megelőző nyelvállapotot szoktuk tekinteni.

4. Honti feltevése, de a Mikola–Hajdú-féle elmélet is eredetét tekintve kettészakítja az igei paradigmát. A Sg3 személyű alak szerintük másként keletkezett, mint a Sg1–2 (Érdekes, de megválaszolatlan kérdés a Pl alakok eredete. Vajon a Pl3 személyben is tárgyragos személyes névmás agglutinálódott?) Nem egyszerűbb és ezért valószínűbb-e az a magyarázat, hogy minden személyben alanyi szerepű személyes névmásból keletkezett az igei személyrag, ami a Sg3-ban sem volt felesleges, hiszen a pusztán igező az alapnyelvben felszólító módú alak is lehetett.

5. Joggal tehető fel az a kérdés is, hogy ha a Sg3 személyben már az uráli alapnyelvben kialakult a tárgyas ragozás, miért folytatódott ez a folyamat csak több ezer évvel később, az egyes nyelvek különletében. Ezzel a kérdéssel, illetve a rá adható válasszal az említett szerzők közül csak Honti foglalkozott. Ő (Honti 1996: 128, 1999: 109–10) azt is lehetségesnek tartja, hogy „... a tárgyas ragozás sokáig stagnált a 3. személy szintjén” (Honti 1996: 128), de azt is, hogy a tárgyas ragozásnak már az alapnyelvben teljes paradigmája alakult ki. Ez a Honti által feltett teljes tárgyas paradigma azonban a Sg3 alak kivételével egyetlen uráli nyelvben sem maradt meg, hanem – mint azt korábban láttuk – különböző módokon teljesen új rendszerek keletkeztek. Hogy miért? Erre nincs válasz, de homályban marad az esetleges stagnálás oka is.

Az említett megoldatlan problémák, megválaszolatlan kérdések bátorítottak arra, hogy újabb, részleteiben még nem teljesen kidolgozott elképzeléssel álljak elő az uráli igei személyragok, illetve a tárgyas ragozás eredetével kapcsolatban. Elgondolásom Wacha Balázs tanulmányán alapul (Wacha 1974), az ő gondolatmenetét kíséreltem meg az uráli alapnyelvre alkalmazni. (Wacha sok érdekes gondolatot tartalmazó cikke elkerülte a finnugor nyelvészek figyelmét. Csak Mikola Tibor reflektált rá – elutasítón – egy rövid írásában Vö. Mikola 1981.)

Wacha abból indul ki, hogy „Az egyedi – s ezen belül a határozott – tárgy, a határozóhoz hasonlóan, lehet nyomatékos vagy kevésbé nyomatékos. Mondhatom, hogy *Látom a vadat* s a tárgy esetleges kiemelésével: *A vadat látom*. A nem egyedi tárgy azonban – mint lényegesnek érzett új közlés – szinte mindig eleve kiemelt, nyomatékos: *Vadat látok! Nyulat löttünk!*

Úgy vélem, a kiemelésnek az a módja, mely a fontosnak érzett mondatrészt a mondat élére állítja, általános nyelvészeti tapasztalatok szerint is általánosnak és ősinek tekinthető.” (Wacha 1974: 159)

Ha feltételezzük, hogy a Wacha által az ősmagyarra feltett szabályok már a korai uráli alapnyelvben érvényesültek, akkor kétféle mondatípust rekonstruálhatunk:

- tárgy nélküli (tő)mondatokat	<i>én fut</i> <i>te fut</i> <i>ő/vad fut</i>
- tárgyas (bővített) mondatokat	<i>vad lát én</i> <i>vad lát te</i> <i>vad lát ő</i>

Az utóbbi típusban a nyomatékos tárgy a mondat élére került, így az alany csak az ige után állhatott, de ott feltétlenül jelen kellett lennie, mert az alany és a tárgy megkülönböztetésére minden személyben szükség volt. (Hiszen a határozatlan tárgy (*vad*) jelöletlen volt. Vö. Hajdú 1973: 65.) Idővel (de még az uráli alapnyelvben) az alanyt kifejező személyes névmások (*mš, *tš, *sš) önállóságukat elvesztve az ige-tőhöz agglutinálódtak. Az így keletkezett igealakok tehát a cselekvés módján és idején kívül kifejezték a cselekvő személyét is.

Teljesen természetes, hogy a személyjelölésnek ez az új, gazdaságos módja később, legalábbis az első és második személyben, a tárgy nélküli mondatokban is elterjedt, feleslegessé téve így az ige előtt álló (hangsúlytalan) személyes névmási alanyt. A tárgyatlan igeik harmadik személyű alakja a nominális állítmányhoz hasonlóan személyragtalan maradt. Ennek az alaknak a megkülönböztetéséhez elegendő volt a „nulla-morféma” vagy a később személyragként funkcionáló igenévképző.

A harmadik személyben tehát az én felfogásom szerint is személyragtalan-személyragos kettősség alakult ki az uráli kor végére. A kétféle alak használata azonban ekkor még nem a tárgy határozatlan vagy határozott voltától függött, hanem attól, hogy volt-e tárgy a mondatban. Ebből következik, hogy 3. személyű személyragos alakja csak a tárgyas igeiknek volt.

A kétféle alakra azonban tulajdonképpen nem volt szükség, hiszen a tárgyatlan és a tárgyias igék szemantikai jegyeik alapján egyértelműen megkülönböztethetők egymástól. Általános tendencia, hogy a „felesleges” morfológiai kettősséget a nyelv a gazdaságosságra való törekvés elvének megfelelően előbb-utóbb megszünteti. Ez többféle módon történhet. Vagy úgy, hogy valamelyik alak eltűnik, vagy pedig új funkciót kap, illetve a két alak között funkciómegoszlás következik be. Esetünkben mindhárom megoldásra van példa:

- az egyik alak eltűnhetett (pl. a finnben a jelen idő egyes és többes szám harmadik személyben az igenévképzős forma maradt meg),
- a két alak új funkciót kaphatott (a jelen és a jövő idő megkülönböztetése a *permi* nyelvekben),
- a kettősség kiindulásul szolgálhatott a határozatlan és határozott tárgyalt megkülönböztető igei paradigma létrejöttéhez (mordvin, ugor, szamojéd).

Az alanyi–tárgyas paradigmák kialakulását úgy képzelhetjük el, hogy a csak tárgyias mondatokban használt 3. személyű személyragos alakot teljesen természetesen módon anaforikusan is elkezdték használni, vagyis ha ismert, korábban már említett és ezért határozott tárgyra akartak visszautalni. Ebben a funkcióban vált alkalmassá a személyragos alak arra, hogy általában jelölje a határozott tárgyat. Feltevésemet támogatja, hogy a tárgyias igealakok anaforikus használata minden érintett nyelvben ismert. Elképzelhető, hogy a személyragos alak anaforikus használata már az alapnyelvben kialakult.

A figyelmes olvasó bizonyára észrevette, hogy az általánosan elfogadott és az általam javasolt feltevés között csak egy (bár nem lényegtelen) különbség van: szerintem szükségtelen az igeragozás harmadik személyében egy tárgy értékű vagy accusativusban álló személyes névmás agglutinálódását feltenni. Az ebben a személyben kialakult kettősség és az ezt követő funkciómegoszlás enélkül is megmagyarázható. Úgy vélem, hogy az Occam borotvája néven ismert filozófiai alapelv is az én feltevésemet támogatja. Ez azt mondja ki, hogy két, egyébként azonos értékű elmélet közül a kevesebb tényezővel számoló és ezért egyszerűbb tartható valószínűbbnek.

IRODALOM

- Gulya János 1967: A tárgyias igeragozás az osztjákban, *NyK* 69, 389–94.
 Hajdú Péter 1973: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest.
 Helimski, Eugene 1998: Selkup, in Daniel Abondolo szerk.: *The Uralic Languages*, London–New York, 548–79.
 Honti László 1984: К проблеме возникновения объектного спряжения угорских языков, *NyK* 86, 341–6.
 Honti László 1996: Az uráli nyelvek tárgyias ragozású igealakjainak történeti előzményéről, in *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*, Budapest, 127–32.
 Honti László 1999: Gondolatok a mordvin tárgyias igeragozás uráli alapnyelvi hátteréről, *NyK* 96, 106–19.

- Keresztes László 1998: *A mordvin determinatív igeragozás kialakulása*, Oslo–Debrecen. (Akadémiai doktori értekezés tézisei.)
- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*, Helsinki.
- Mikola Tibor 1965: A -t tárgyrag eredetéhez, *NytudÉrt* 46, 57–62.
- Mikola Tibor 1966: A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez, *MNy* 62, 441–61.
- Mikola Tibor 1981: A tárgyas ragozás eredetének kérdéséhez, *Nyelvészeti Tanulmányok. Lakó-Emlékkönyv*, Budapest, 119–25.
- Mikola Tibor 1999: Megjegyzések a mordvin tárgyas igeragozás történetéhez, *NyK* 96, 120–3.
- Rédei, Károly 1989: Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe, *JSFOu* 82, 193–209.
- Rédei Károly 1999: Gondolatok az uráli tárgyas igeragozásról, *NyK* 96, 124–8.
- Serebrennikov, Boris Aleksandrovich 1956: A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése, *NyK* 58, 187–200.
- Serebrennikov, Boris Aleksandrovich 1960: *Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп*, Москва.
- Wacha Balázs 1974: Az ige és a tárgy kapcsolata a magyarban, *NyK* 76, 157–81.

PRAGMATIKAI MAXIMÁK MINT A MORFOLÓGIAI TAGOLTSÁG VÁLTOZÁSAINAK MOZGATÓRUGÓI

FORGÁCS TAMÁS

0. Károly Sándor Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés című tanulmányában (Károly 1980) nagyon szép áttekintést ad a morfológiai tagoltság megváltozásának eseteiről. Eszerint a morfológiai tagoltság változásai kétfélék lehetnek: a) **mennyiségi** és b) **minőségi** változások (ezeket Károly **jellegváltozásnak** nevezi).

A mennyiségi változások lehetnek szintetikus, analitikus és – ritkábban – semleges irányúak. A szintetikus irányú változások esetén csökken a kapcsolatban előforduló morfémák száma. Ennek egyik oka lehet az, hogy bizonyos morfémákat a beszélők már nem ismernek fel (**elhomályosodás**: $a + b \rightarrow c$; pl. *jó ember* $\rightarrow$ *jámbor*, *aj + ak* $\rightarrow$ *ajak*, *est + vel* $\rightarrow$ *este* stb.). A másik ok valamely morféma elhagyása lehet (**rövidülés**: $a + b \rightarrow a$ vagy $a + b \rightarrow b$). Legfőképpen a jelentéstapadás különböző típusai tartoznak ide (*folyó víz* $\rightarrow$ *folyó*; *tojásrántotta* $\rightarrow$ *rántotta*; *magot vet* $\rightarrow$ *vet* stb.), de vannak egyéb esetei is, például a fogalomszók elhagyása ragátvonással: *huszonöt botot mér vkire* $\rightarrow$ *huszonötöt mér vkire*.

Az analitikus irányú változások egyike az **elemkeletkezés** ($a \rightarrow b + c$), ide sorolhatók a népetimológia és az elvonás különböző típusai (pl. *tuberoze* $\rightarrow$ *tubarózsa*; *ucca* $\rightarrow$ *út + ca*; *csendesz* $\rightarrow$ *csend + esz* stb.). A másik típus a **kiegészülés** ($a \rightarrow a + b$ ill. $a \rightarrow b + a$), ide tartozik a tautologikus összetételek keletkezése (pl. *puli* $\rightarrow$ *pulikutya*), de ide sorolhatók az operátor igével megalkotott funkcióigés kapcsolatok (*segít* $\rightarrow$ *segítséget nyújt*) valamint az ekvivalencia egyéb, bonyolultabb esetei is, pl. *folyó part* $\rightarrow$ *a folyó partja* $\rightarrow$ *a folyónak a partja*; *házam* $\rightarrow$ *az én házam* stb.).

A semleges irányú változások a morfológiai szerkezet asszociációs zavaron alapuló átagolását jelentik: $a + b \rightarrow c + d$; pl. *jób anya* $\rightarrow$ *jó banya*.

A morfológiai tagoltság minőségi változásai nem érintik a morfémák darabszámát, annál inkább a morfémakapcsolat jellegének értékelését. Közülük gyakoribbak az agglutinációs jellegű változások ($a + b \rightarrow [a + b]$), például az összetételek keletkezése (*drága kő* $\rightarrow$ *drágakő*, *bű bánat* $\rightarrow$ *bűbanat* stb.) vagy az önálló szóból alakult ragok és képzők kialakulása (pl. *kert + belől* $\rightarrow$ *kert|ből*; *nemzet + ség* $\rightarrow$ *nemzet|ség*). Az ellentétes irányú, izolációs változások sokkal ritkábbak (pl. *futur + izmus*¹ $\rightarrow$ *futur + izmus*²).

A továbbiakban a **morfológiai tagoltság megváltozásának okait** próbálom kutatni. Ennek során azt igyekszem majd bizonyítani, hogy a morfológiai tagoltság változásaiban nagyon fontos szerepet játszanak az emberi kommunikációt irányító pragmatikai maximák. Természetesen a nyelvi változás okrendszere túlságosan bonyolult ahhoz, hogy pusztán a pragmatikai maximák hatásának tulajdonítsuk, s ezekre redukáljuk a változást kiváltó okokat, de úgy gondolom, a továbbiakban sikerül majd bizonyítanom, mennyire meghatározó szerepük van a változások irányításában.

1. Grice 1975-ben megjelent dolgozata óta már nagyon sok kutató rámutatott arra a tényre, hogy a nyelvi közlés során a beszédpартnerek különböző pragmatikai maximákat követnek. Ezek közül az egyik legfontosabb alapelv a következő:

Beszélg úgy, hogy (biztosan) megértsenek!

(Azaz: használj a közlés során annyi energiát, hogy a kommunikációs partnerhez biztosan eljusson a percepcióhoz szükséges információmennyiség.)

A második maxima voltaképpen nem más, mint az ökonómia maximája:

Beszélg úgy, hogy minél kevesebb erőfeszítésedbe kerüljön!

(Azaz: fogyassz a közlés során minél kevesebb energiát!)¹

A két maxima voltaképpen egyesíthető is a következő módon:

Beszélg úgy hogy sikeresen kommunikálj és eközben minél kevesebb energiát fogyassz!

Az artikulátorikus energiatakarékosság maximája azonban Lüdtke (1979) szerint diakrón konfliktusban van a pontos megértésre törekvő maximával. Lüdtke megkísérli, hogy felállítsa a nyelvi változás univerzális szabályrendszerét (törvényét = Sprachwandelgesetz). A nyelvre úgy tekint, hogy az nem valami önálló életet élő fenomén, jelek halmaza stb., hanem egy bizonyos eljárás mód arra, hogy emberek kommunikáljanak. Az eszközök, amelyeket ehhez felhasználnak, nem előre adottak, hanem kommunikatív cselekmények eredményeként jönnek létre. Szerinte az ún. endogén nyelvi változás a nyelvi tevékenység közben adódó döntési (választási) szabadság és

¹ Mindezek mellett természetesen még egyéb maximák is működhetnek a kommunikáció során, s nem is csak azok, amelyeket Grice említ. Vannak például homogenizáló és dinamizáló maximák is:

Homogenizálók:

Beszélg úgy mint a többiek (a környezeted)! (Azaz: Beszélg úgy, hogy ne tűnj fel; Beszélg úgy hogy észrevehető legyen, hogy ugyanahhoz a szociális csoporthoz tartozol.)

Dinamizálók:

Beszélg úgy, hogy rád figyeljenek!

Beszélg, szórakoztatóan, színesen!

Beszélg különösen udvariasan, kedvesen, tiszteletudóan!

Ez utóbbi maximával van összefüggésben a nők megszólításainak devalvációja is, hiszen ha folyamatosan törekszünk arra, hogy minél udvariasabbak legyünk, akkor fokozatosan új és új megoldásokat kell keresnünk. Ennek során az egykoron kedveskedő, amelioratív kifejezés az újtással szemben már megszokottá, esetleg még pejoratívává is válik. Így lett az eredetileg 'nő, Weib, Frau' jelentésű *némber* 'megvetett nőszemély, Weibsbild' jelentésűvé, amikor az udvariasságból használt 'úrnő, Königin, Herrin' jelentésű *asszony* elterjedése leértékelte a használatát, de ezt is devalválta később a kedveskedő *hölgy* 'menyét, Hermelin' elterjedése.

optimalizációs törekvés akaratlan és a nem tudatos mellékterméke. Ez szerinte a következőképpen működik:

A főszerepet a folyamatban a beszélő játssza. Az ő megnyilatkozások létrehozására irányuló tevékenysége egy többlépcsős folyamatként írható le. A lépcsőfokok némelyike az alkalmazott kommunikációs eljárásból (nyelvi rendszer, *langue*) fakadó adottság, míg más lépcsőfokokban benne van – kisebb vagy nagyobb mértékben – a választás lehetősége. A nyelvi tevékenység tehát a (korlátlan lehetőségek) közötti **választás**, a korlátozott számú alternatív lehetőség közötti **szelekció** és az adott megnyilatkozás megformálására irányuló meghatározott lépések **kényszerei** között folyik. A folyamat Lüdtke szerint (1979: 10) sematikusán így ábrázolható:

Megjegyzések:

A folyamat kiindulópontja a beszélő motivációja és a kommunikációs tartalomnak ill. a nyelvnek – a kommunikációs szituáció keretei között adott lehetőségek szerinti – szabad kiválasztása (*langue*). Ez utóbbi a kifejezési lehetőségek egy bizonyos mennyiségét ill. rendszerét kínálja (szemantikai potenciál), amelyek közül néhány (azaz sem az összes, sem mindössze egy) szóba kerülhet a kiválasztott kommunikációs tartalom közlésére. Itt szelekció következik be a specifikus szemantikai egységek (= az ún. *première articulation* elemei) közül, amelyek ezen a feldolgozottsági fokon még nem mutatnak lineáris elrendezést. A sorrendbe állítás (linearizálás, azaz morfoszintaktikai összekapcsolás) ezután a nyelv (*langue*) szabályrendszere alapján következik be, azaz kényszerűségek irányítják. Ennek eredménye, azaz a *première articulation* terméke ezután – ismét kényszerektől irányítva – az artikulátorikus *target*-elrendeződésben (azaz a fonológiai reprezentációban) ölt testet². A végső feldolgozottsági fokon a fonológiai reprezentációt létrehozó artikulációs mozgássorozat még egy szelekciónak van alávetve: az adott szituációnak megfelelően (zaj stb.) kell beállítani a közlemény artikulációs kidolgozottsági fokát. A többlépcsős feldolgozási folyamat eredménye a hangos beszéd.

Mint fentebb említettük, a belső okokra visszavezethető nyelvi változás a szelekció során megnyilvánuló döntési szabadságon és optimalizációs törekvéseken alapul. Mivel a hangzó beszéd létrehozására irányuló közlési folyamat két helyen mutat fel szelekciót (a szemantika és a hangzás síkján), Lüdtke szerint ezeket tekinthetjük az endogén nyelvi változás kiindulópontjainak.

² Target = a közlési cél megvalósításához szükséges hangkép, hangzási energia.

A szelekció két aspektusból szemlélhető: **minőségi** és **menntiségi** szempontból. A szelekció minőségi komponensének tulajdonítható az, hogy az endogén változás divergens módon zajlik, a mennyiségi komponensből pedig a visszafordíthatatlan jelleg (irreverzibilitás) következik

A mennyiségi szelekció lehetővé teszi, hogy az adott nyelv által rendelkezésünkre bocsátott elemekből a legmegfelelőbbet válasszuk ki, hogy az adott kommunikációs tartalmat a legkisebb ráfordítással továbbíthassuk a partnernek. A kommunikációs aktus sikere attól függ, hogy a beszélő által létrehozott hangzó beszéd rendelkezik-e elegendő információmennyiséggel (Lüdtke ezt jel-negentrópiának (Signal-Negentropie) nevezi) ahhoz, hogy a hallgatónak lehetővé tegye a helyes, teljes dekódolást. Az esetleges többletet, azaz a beszélő által produkált és a hallgatónak a megértéshez szükséges jel-negentrópia különbségét nevezzük redundanciának. Az optimalizációs törekvés lényege abban áll, hogy a redundanciamennyiséget a lehető legalacsonyabban tartsa, anélkül hogy nulla alá engedné süllyedni.

A cél érthető: a negatív redundancia, azaz a túl alacsony negentrópia megakadályozza a kommunikációs aktus sikerét és legjobb esetben is a hallgató visszakérdezéséhez, valamint a közlemény újbóli megformálásához vezet. Hogy ezt elkerülje, a beszélőnek már csak saját jól felfogott érdekében is élnie kell a redundancia egy bizonyos biztonsági sávjával. A redundanciát tehát nem eliminálni kell, hanem – a mindenkorai kommunikációs aktus körülményeihez igazítva – megfelelően adagolni, azaz optimalizálni.

Az információmennyiség szelektív megváltoztatása **szemantaktikai** úton kétféle módon történhet: a) nagyobb vagy kisebb információtartalmú egységek kiválasztása és felhasználása révén (pl. főnév ↔ névmás) vagy b) pótlólagos információt hordozó elemek hozzátoldása vagy elhagyása révén (pl. melléknév vagy vonatkozó mellékmondat a főnév kiegészítésével). Fonetikai oldalról a negentrópiamennyiség a tényleges artikulációs erőfeszítésnek az ideális artikulátorikus *target*-mennyiséghez viszonyított növelése vagy csökkentése révén befolyásolható, azaz a minél artikuláltabb és hangosabb, illetve a hanyagabb, mormolt ejtés (ang. *slur*) révén. Vegyünk egy példát:

Ha este bemegyünk egy szórakozóhelyre, többnyire hanyagul csak annyit vetünk oda: *Stet!* vagy *Jestet!* (*Jó estét!*). Ugyanezt Németországban nagyjából a *Namd!* (*Guten Abend!*) hangsorral tennék. Ezek a hangsorok jól tükrözik a beszélőnek energiáfordítás minimalizására való törekvését, hiszen már a tisztán artikulált *Jó estét!* is tapadásos rövidülés eredményeként alakult ki a *Jó estét kívánok!* mondatból, s ennek a rövidebb formának a *target*-mennyiségét csökkentjük a mormolt ejtés során. A mormolt ejtésű hangsorok azonban az adott szituációs kontextus nélkül túl kevés jel-negentrópiával rendelkeznek ahhoz, hogy interpretálhatók legyenek. Ezért egy más szituációban, ha attól félünk, hogy nem fognak bennünket megérteni, az előbbi „hangzasképet” tökéletesebben is tudjuk artikulálni: *Jó estét!* ill. *Guten Abend!* Ha pedig úgy gondoljuk, hogy a helyiségben uralkodó magas zajszint miatt a maximálisan artikulált *Jó estét*-tel sem érünk célt, akkor mondhatjuk azt is, hogy *Jó estét kívánok!*, vagy *Szép jó estét kívánok!*, sőt esetleg *Szép jó estét kívánok a hölgyeknek és uraknak.*

A redundanciaszabályozási mechanizmusok, amelyeket természetesen a beszélők általános tapasztalatain kívül a partner visszacsatolási mechanizmusai (mimika, fatikus gesztusok) is befolyásolnak, a felnőtt beszélők esetében olyan rutinná válnak, amely szinte a tudatalattiban zajlik és csak ritka esetekben válik tudatossá (pl. metakommunikatív visszacsatolások alkalmával).

A beszélő rendelkezésére álló redundanciaszabályozási játékeret az egyik oldalon erősen behatárolja az adott nyelv specifikus szabályrendszere. A másik oldalról viszont elvileg nyitott a játéktér, még ha ténylegesen limitálódik is a kommunikációs energiaráfordítás optimalizálására irányuló szándék változó követelményei miatt. Ez a megállapítás a szelekció mindkét fajtájára, azaz a hangtani és szemantikai szelekcióra egyaránt igaz: míg a hangtani redundanciaszabályozás a **maximum** oldaláról van behatárolva (a teljes target-mennyiség felhasználása, azaz a maximálisan érhető ejtésmód felől), addig a szemantikai szabályozás a **minimum** oldaláról (a jólformált közléshez szükséges minimális szintaktikai szabályok oldaláról)³. Míg ez utóbbiak rekurzív eljárásokkal a maximum irányába szinte korlátlanul bővíthetők (jelzők halmozása, többszörös mellérendelések, alárendelő mellékmondatok), addig a hangtani szabályozás (a szükséges *target*-mennyiség felhasználása) a minimum irányában nyitott: sok esetben egy minimális akusztikus *target*-mennyiség, vagy a szituációból következően akár zéró-target, pl. egy biccentés vagy egy kézmozdulat is elegendő az információ közvetítéséhez (energiafelhasználás természetesen ilyenkor is történik, hiszen a gesztusok is megkívánnak valamilyen minimális energiaráfordítást).

A redundanciaszabályozás követelményeiből az következik, hogy mind a szemantikai minimum-formák, mind a fonetikai maximum-formák meglehetősen ritkán kerülnek alkalmazásra, míg az igazán gyakoriak az olyan formák amelyek a mindenkori normahatártól valamennyire távol vannak (a végtelen, ill. a nulla irányában). A határnorma és a legnagyobb gyakorisághoz tartozó norma között a játéktér nagyon változatos lehet: ha túl csekély ez a tér, akkor hátráltatja a redundanciaszabályozást, ha túl nagy, akkor megnö az adott nyelv elsajátításához és használatához szükséges munkaráfordítás mennyisége: mindkét esetben az optimalizációs törekvés egy megfelelő kompromisszum kialakításához (újraalkotásához) fog vezetni.⁴

Az endogén nyelvi változás ezek szerint a beszédtevékenységhez fűződő szelekción alapul. A kommunikációs tevékenység két pontján (a megfelelő szemantikai egységek, ill. a megfelelő artikulációs kidolgozottsági fok kiválasztása) bekövetkező szelekció hosszú távon irreverzibilis változásokhoz vezet: ez egyrészt az artikulációs

³ Ezeket lefelé legfeljebb táviratszövegekben esetleg katonai parancsokban léphetjük át.

⁴ A redundanciaszabályozásra remek példát hoz Herman *A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez* című tanulmányában (1967: 155–168). Rámutat arra, hogy a késői latinságban számos olyan folyamat zajlott le, amely a rendszer redundanciáját növelte. Ennek okát szerinte az idegenajkú tömegek beáramlásában és a kommunikációs zaj szintjének ezzel együttjáró emelkedésében kell keresni. Néhány kiragadott példa: a) egyszerű prepozíciók, határozószók jelyett azonos funkciójú, pleonasztikus elemek születtek, mint *de ex*, *de ab*, *duminter*; b) a szintetikus szerkezetek helyett az analitikus alakok terjedése figyelhető meg (*laudor* → *laudatum habeo*; *patris* (gen.) → *de patre* stb.).

kidolgozottság (a *target*-mennyiség) csökkenésében, másrésről viszont a lexikai és szintaktikai alapstruktúrák viszonylatában bekövetkező gazdagodásban (eredetileg fakultatív elemek kötelezővé válása) nyilvánul meg. Lüdtke szerint ebből a két tényezőtől vezethető le a **nyelvi változás univerzális törvénye** is. Ez egy nyelv életének egy korábbi és egy későbbi szakaszát (t_i és t_j) figyelembe véve az artikulációs kidolgozottság (*target*) azonos mennyiségei ($\sum T$) és a szemantikai egységek azonos mennyiségei ($\sum E$) között a következő összefüggést állapítja meg:

$$\begin{array}{l} \sum T(t_i) \geq \sum T(t_j) \\ \sum E(t_i) \leq \sum E(t_j) \end{array}$$

De világítsuk meg példákkal is a két folyamatot!

Példák a *target*-mennyiség csökkenésével járó rövidülésre:

gót *hiu dagu* 'an diesem Tage' → ófn. *hiutu* → kfn. *hiute*, úfn. *heute*, sőt *heut*;
 lat. *hoc die* 'e napon' → ófr. *hui*
 m. *mo 'ez, az' + *i* lativusrag → *moj ~ *maj* → *má* → *ma* 'heute'.

Példák a szemantikai egységek számának a redundanciaszabályozás következtében megmutatózó bővülésére:

úfn. *heute* ~ *heut* → *am heutigen Tage*
 ófr. *hui* → fr. *au jour d' hui*
 m. *ma* → *máma* (< *már* + *ma* vagy a *ma* korábbi *má* alakja + *ma*)

A fenti formula természetesen a nyelvi változásnak csak mennyiségi vonatkozású előrejelzésére szolgál, azt az irányt adja meg, amelyet minden nyelv természetszerűleg és kényszerűen követ a mennyiségi változások tekintetében. Hogy a mennyiségi változásokhoz kapcsolódóan vannak-e minőségi változások is, azt a formula nem mutatja meg, de nem is tagadja.

A formulából még két további elv is levezethető:

- a) a **kvantitatív kompenzáció** elve és
- b) az **összeolvadás** elve (ang. *merger*)

Az a) elvet így fogalmazhatnánk meg: $\sum T$ csökkenésének és $\sum E$ növekedésének olyan módon kell egyensúlyban maradniuk, hogy egy konstans kommunikációs tartalom továbbításához szükséges jel-negentrópia mennyiség nagyjából azonos maradjon: ez legfeljebb oszcillálhat, de nem változhat meg irreverzibilis módon, mert ez a nyelvnek mint kommunikációs eljárásnak a degenerálódásához vezetne (vö. Lüdtke 1979: 15). A kvantitatív kompenzáció tehát az elsősorban az artikulátorikus energia-takarékosság maximája folytán összezsugorodott elemek esetében biztosítja az elegendő jel-negentrópiát a megértéshez (l. a fenti példákat), de úgy gondolom, hogy számos esetben minőségi tényezőknek is van itt szerepük, gondoljunk az ún. újrajelölésekre

(*kívöl* → *kívül-ről*, *hátsul* → *hátsul-ról*; *hazul* → *hazul-ról* ill. *ennen|hazul*, *onnan|hazul*; *kőhagyajtásné* → *kőhagyajtásné-ra* stb.). Ezekben az esetekben bizonyára az *-l* ablativusi és a *-ni* ~ *-né* lativusi ragok elavulásának is szerepe volt az újrajelölésben, a lejátszódott folyamat tehát nem annyira kvantitatív, mint inkább kvalitatív kompenzáció a megfelelő negentrópia-mennyiség érdekében. Más újrajelölések esetében azonban legalább annyira fontos a kvantitatív, mint az esetleges kvalitatív kompenzáció, pl. *itt* → *itt-en*, *ott* → *ott-an* stb. Hogy itt nem pusztán a *-t* locativusrag használatának visszaszorulása okozza a kiegészülést, az jól látszik abból, hogy mind a rövidebb, mind a hosszabb formák használatosak, tehát itt a hosszabb változatok létrejöttében a target-mennyiség (s ezáltal a redundancia) növelése is fontos szerepet játszik.

Véleményem szerint ezeknek a kompenzációs mechanizmusoknak lehet szerepük a morfológiai tagoltság analitikus irányú változási folyamatainak legtöbbszörében, jóllehet ezek zömében nem annyira a kvantitatív, mint inkább a kvalitatív kompenzáció dominál. Ide sorolhatók a tautologikus összetételek: *sas* → *sas|madár*; *sün* → *sün|disznó*; ige helyett funkcióigés szerkezet használata (*segít* → *segítséget nyújt*; *megverik* → *vereséget szenved* stb.); ekvivalencia képzéssel (*szép* → *szép|ség|es*), az ekvivalencia bonyolultabb esetei: *folyó part* → (a) *folyó part-ja* → *a folyó-nak a part-ja* stb. Ezek zömében a mennyiségi többleten túl minőségileg is más a két forma, hiszen például a funkcióigés szerkezetek jelentős része sem egyszerűen bőbeszédűbb az igénél, hanem lehetővé teheti olyan tartalmak kifejezését, amelyek a pusztán ige esetében nem valósíthatók meg (pl. személytelenség, mediális jelleg, jelzőhasználat lehetősége: *megsemmisítő vereséget szenved* stb.).⁵

Ha a fentebb felvázolt kvantitatív kompenzációt adottnak tekintjük, akkor a következő paradoxonhoz jutunk: azonos jel-negentrópia mennyiség mellett ugyanazon kommunikációs tartalom továbbításához a t_j időpontban több szemantikai egységet kell felhasználni, mint a t_i időszakban. Egyúttal azonban egységenként átlagban kisebb artikulátorikus *target*-mennyiség kerül felhasználásra. Ezt figyelembe véve a t_n időpontban (azaz a végtelenben) végtelenül sok, de hangalakját tekintve végtelenül kicsi egységgel volna dolgunk.

Ez természetesen megengedhetetlen, ennek ugyanis ellene hat az optimalizációs törekvés. Ez gondoskodik arról, hogy a **morfológiai láncolatban szomszédos egységek fokozatosan új egységekké olvadjanak össze** (l. a b) elvet). Ebből fakadóan a szemantikai egységek átlagos nagysága, azaz a hozzájuk rendelt artikulátorikus *target*-mennyiség nem változhat meg irreverzibilis módon. Ennek az összeolvadási folyamatnak az eredménye már az is, hogy a gót *hiu dagu* szerkezetből *hiutu* lett, de

⁵ Ha a funkcióigés kapcsolatok hangteste látszólag jóval nagyobb is a megfelelő igékénél, az egy egységre jutó információmennyiség nagyjából korrelál a két realizáció esetében, hiszen a funkcióigék entrópiaértéke nagyon csekély. Ismeretes ugyanis, hogy az entrópia értéke az elem előfordulási valószínűségével egyenes arányban csökken. Márpedig a megfelelő vonzatstruktúrák mellett (pl. *vki vkinek*) a funkcióigés kapcsolat főnévi része mellé már nagyon nagy valószínűséggel meg tudjuk jósolni a megfelelő operátor-igét: *vki vkinek segítséget nyújt*; *vki vkitől vereséget szenved*.

ugyanilyen összeolvadás történt időközben a franciában az *a jour d' hui* szerkezettel is (*aujourd' hui*), vagy a magyarban a *már ma* szerkezetből lett *máma* esetében.

Az összeolvadásokat illetően **nagy szerep jut a hallgatónak** is. Eddig csak a beszélő szerepéről volt szó, hiszen ő az, aki a redundanciaszabályozást megvalósítja és a fonetikai redukció valamint a szemantikai gazdagodás egymással konkuráló folyamatait működteti. Itt azonban előtérbe kerül a hallgató, hiszen az ő percepciója során játszódnak le ezek az összeolvadásos folyamatok. Ő az aki a bejövő hangzóképet szegmentálja, azaz elemző módon részletekre bontja. Ebben a tevékenységben is felfedezhetünk egy maximát:

A gyakran egymás mellett álló elemeket fogd fel egységként!

Feltehető, hogy ebből a maximából fakad az összetételek keletkezése (*drága kő* → *drágakő*, *kis asszony* → *kisasszony*), valamint egyes morfémák (képzők, jelek, ragok) agglutinációja (*ír hat* 'tud, képes írni' → *ír|hat*; *házo ms* → *házam*; *kéz belől* → *kézből* → *kézből* stb.). Az utóbbi folyamat esetében azonban bizonyára nagy szerepet játszik az artikulátori energiatakarékosság maximája is, hiszen az is közrejátszik ezeknek a grammatikalizálódó elemeknek a rövidülésében, ami megkönnyíti az egybeolvadást. Láthatjuk tehát, hogy a legtöbb ilyen változási folyamatban nagyon összetett hatásmechanizmusokkal állunk szemben.

A szegmentációs tevékenység éppúgy mutat bizonyos fokig önkényes vonásokat, mint a beszélő redundanciaszabályozási mechanizmusai, hiszen számos esetben a beszélőtől függ, hogy bizonyos határesetekben (pl. ném. *Rätsel*, fr. *aujourd' hui*, ang. *cupboard*, m. *délután*) szegmentál-e vagy sem.

Ha aztán az egybeolvadás elve által a valamikor szomszédos elemekből egy lexikai egység lett, kezdődhet a folyamat előlről. Ezáltal a három elv (energiatakarékosság, a megértés biztosítása érdekében végzett lexikális kompenzáció és egybeolvadás) érvényesülése folytán egy végtelen, egy irányba tartó és irreverzibilis körforgás alakul ki.

A nyelv tehát – bizonyos irreverzibilis folyamatok lezajlása ellenére – megőrzi labilis kvantitatív egyensúlyát. Hogy az irreverzibilitás és az egyensúly egyszerre jelen lehetnek a rendszerben, az a nyelvet más önszabályozó (homöorhetikus) rendszerekkel, pl. élő szervezetekkel rokonítja. Eltérően azonban az utóbbiaktól a szükséges visszacsatolás a nyelvben nem – illetve nem csak – a rendszeren belül történik, hanem társadalmi interakció révén. A nyelv tehát egy szociokibernetikus rendszernek tekinthető.

2. Lüdtke azonban nem áll meg ennek a törvényszerűségnek a kimutatásánál, hanem egy további – véleményem szerint igen fontos – szabályt is próbál felállítani. Eszerint egy szemantikai egység léte (identitása) egy dinamikus adottságtól függ: a nagyság (méret) és a frekvencia függvénye. Frekvencián a kommunikációs folyamatban való előfordulási gyakoriság, méreten pedig az egységhez rendelt target-mennyiség, ill. az elhasznált artikulációs energia értendő.⁶

Lüdtke úgy gondolja, hogy egy morfoszintaktikai láncolatban az elemek száma valamint a méret és frekvencia terméke valószínűleg kovariálódik, azaz az átalakulás során az eredeti viszonyokat, arányokat változatlanul hagyóan rendeződik. Másként kifejezve: ahogy nő a nagyság és frekvencia szorzatából adódó érték, megnő a szegmentálás valószínűsége is; fordítva pedig: az összeolvadás valószínűsége nő meg akkor, ha az előbbi szorzat értéke csökken.

Vigyünk végig ezt a gondolatot, s vizsgáljuk meg, hogy a morfológiai tagoltság változásait mennyire befolyásolják az egyes tényezők változásai:

- A) Ha növekszik az adott elem előfordulási gyakorisága, többnyire csökken az illető elem mérete, ezáltal a szorzat nagysága visszaáll az eredeti szintre (pl. *magnetofon* → *magnó*, *videomagnó* → *videó* stb.).
- B) Ha növekszik a gyakoriság, de mégsem csökken az adott elem nagysága, akkor a nyelvhasználók szegmentálni fognak, hogy a szorzat értéke visszaálljon az eredeti szintre. Ez történik a tö- és képzőelvonás eseteiben (*csendes* → *csend* + *-esz* ill. *csárda*, *kaloda* → *-da*) de bizonyos fokig a népetimológias átalakulások során is (*marcipán* → *Marci fánk*, *chirurgus* → *kirorvos*), azonban itt legalább ilyen fontos a motiváció megteremtése is (ismeretes, hogy a motivált jelsorok jobban tanulhatók). A növekvő előfordulási gyakoriság mellett nem csökkenő méret lehet az alapja az olyan izolációs változásoknak is, mint *futurizmus*, *expresszionizmus*, *dadaizmus* → *izmus*).
- C) Ha csökken a gyakoriság (az illető elem használata visszaszorul), s nem nő meg ezzel párhuzamosan a méret, az illető elem lassan elveszti identitását. Ez kétféleképpen mehet végbe: a) az elem kipusztul a nyelvből; b) az elem beleolvad egy másikba (elhomályosult összetételek, képzők stb.: *fi* + *erj* → *férj*; *toro*+ *k* → *torok* stb.).

⁶ Ezzel a tételével Lüdtke – bár nem hivatkozik rá – véleményem szerint Zipf törvényét próbálja modifikálni. Ismeretes, hogy már George Kingsley Zipf felhívta a figyelmet (1935) arra, hogy egy szó gyakorisági listán elfoglalt helye (r) és a szövegbeli használati gyakorisága (f) közötti kapcsolatot egy állandó (C) jellemzi ($r \times f = C$) – vö. Chrystal 1998: 115–116). A gyakorisági listán elfoglalt hely értékét váltja fel Lüdtkénél a szó nagyság értéke. Mivel azonban ismeretes, hogy a gyakori szavak általában a legrövidebbek is, az N érték a gyakori szavak esetében éppúgy alacsony lesz, mint a magas gyakoriságú szavak esetében a lista elején helyet foglaló szavak sorszáma (r). Így tehát a két képlet nagyjából megfeleltethető egymásnak.

- D) Ha csökken a gyakoriság (az illető elem használata visszaszorul), de ezt kompenzálóan növekszik a méret (újrajelölések, explicitebb formák felé való törekvés), akkor a szorzat nagysága ismét visszatér az eredeti szintre, az illető elem megmarad (pl. *kívől* → *kívülről*; *folyópart* → *a folyónak a partja* stb.).

Láthatjuk, hogy a fenti dinamikus formulát többféleképpen is lehet interpretálni. Ha tehát egy szemantikai egység státusza a nagyság és a frekvencia szorzatától ($N \times F$) függ, akkor a kicsi elemek természetesen magas frekvenciaértékek felé tendálnak és fordítva: magas előfordulási gyakorisággal rendelkező elemek a kisméretűség felé.⁷ Ezt csak erősíti az a tény, hogy a szemantikai egységek nagysága idővel úgyis irreverzibilis módon csökken ($\sum T(t_i) \geq \sum T(t_j)$). Ezzel szemben a kis hangtesttel rendelkező egységek, amelyek nem emelkednek ki fokozott gyakoriságukkal a rendszerből, hajlamosak a szemantikai expandálódásra és a morfoszintaktikai láncban velük szomszédos egységekkel való egybeolvadásra. Ezáltal azonban elvesztik identitásukat, új egységek jönnek létre, amelyek esetében a nagyság és gyakoriság szorzata már jobban megfelel az átlagos normának (l. előbb a fr. *aujourd'hui* kifejezés példáját).

Ha ezt a gondolatmenetet továbbvisszük, akkor a nyelvi változás fentebb említett univerzális szabályrendszeréből és a dinamikus nyelvfelfogásból még egy további konzekvencia is adódik. Eszerint minden szemantikai egység, amely egy bizonyos nyelvben egy bizonyos időpillanatban előfordul, hosszú távon feltartóztathatatlanul elveszti identitását. Ehhez az identitásvesztéshez a következő két út valamelyike vezet: vagy az előfordulási gyakoriság értéke csökken 0 alá (azaz az illető egység törlődik az adott nyelv lexikonából) vagy az egység egybeolvad egy másik egységgel (egységekkel). Ezt a folyamatot csak egy megoldás tudja feltartóztatni: ha megnövekszik az előfordulási gyakoriság. Ez többnyire az alkalmazási restriktciók feloldása révén történik meg, amit a nyelvhasználók jelentésbővülésként vagy jelentéskiüresedésként élnek meg, a nyelvészek pedig a metaforikus/metonimikus átvitelek eseteiként, illetőleg grammatikalizálódásként regisztrálnak. Azaz így lesznek egyjelentésű szavakból többjelentésűek, illetőleg így lesznek főnevekből prepozíciók vagy névutók, igékből segédigék stb.

⁷ Ami az állítás első felét illeti, Chrystal (1998: 115) is bemutatja azt a listát, amely a szótagszám és az előfordulási gyakoriság kapcsolatát mutatja, közel 11 millió német szó vizsgálata alapján. Eszerint az egyszótagú szavak az összes előfordulásnak csaknem felét (49,76%) teszik ki, a kétszótagúak további majdnem 30%-ot (28,94%), míg a négyzótagosak csak 6, az ötszótagosak mindössze 0,5%-ot. A kijelentés másik felét illetően pedig bizonyítható, hogy a magas előfordulási gyakoriság az artikulátori energiatakarékosság maximája miatt valóban előidézhetheti egyes szavak hangtestének rövidülését. Példaként álljon itt a fr. *senior* > *sire* fejlődés vagy az a tény, hogy az ol. *andare*, sp. *andar*, fr. *aller* mind a latin *ambulāre* rövidülései (vö. Mańczak 1979: 49), de említhetnénk azt a tényt is, hogy a diáknyelvben az ott nagy gyakoriságot elérő iskolai tantárgyak neve is lényegesen rövidül: *biológia* → *biosz*; *földrajz* → *föci*; *matematika* → *matek* stb.

3. Összegzés:

Előadásom a morfológiai tagoltság változásainak okait igyekezett feltárni. Megállapítható, hogy ez az okrendszer nagyon összetett, ám az kétségtelen, hogy kitüntetett szerepet játszanak benne a grice-i pragmatikai maximák, különösen a Mennyiség maximája. Ennek a hatása bizonyos információelméleti áttételekkel képzelhető el, ebben a folyamatban az entrópiamennyiségnek és vele a redundancia szabályozásának van nagyon fontos szerepe. Felvethető persze, hogy egyáltalán maximákról beszélhetünk-e ebben a vonatkozásban, vagy inkább csak valamilyen ésszerű viselkedésről van-e szó, mint azt Pinto de Lima (1985) állítja. Ő a maxima terminus különböző definícióit görcső alá véve azt állítja, hogy az energia-racionalizálási törekvés és a pontos kifejezésre törekvés nem egészen felel meg a maxima fogalmának, inkább csak valamiféle „rational behaviour” megnyilvánulásai ezek. Véleményem szerint azonban ez inkább terminológiai kérdés, az ugyanis kétségkívül látható, hogy a kommunikációban valóban igen fontos szerep jut a pontos kifejezésre törekvésnek (éppúgy, mint az energiatakarékosságnak) – ezt fenti példáink jól szemléltették. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy ha bonyolult és a továbbiakban még alaposan körüljárandó fenomenokról van is szó a morfológiai tagoltság változásainak esetében, az kétségtelen, hogy az előadásomban bemutatott tényezők kulcsszerepet játszanak a folyamatban.

IRODALOM

- Chrystal, David 1998: *A nyelv enciklopédiája*, Budapest, Osiris.
- Forgács Tamás 2000: *Grammatikalisierung und Lexikalisierung in phraseologischen Einheiten*, in EUROPHRAS 2000, Beiträge der Internationalen Konferenz der Europäischen Gesellschaft für Phraseologie in Aske (Schweden) vom 15–18. Juni 2000, Előkészületben.
- Forgács Tamás 1999: Bővítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1, Magyar és finnugor mondat-történet*, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Grice, H. Paul 1975: A társalgás logikája, in Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás 1997: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*, Budapest, Osiris, 213–27.
- Herman József 1967: A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 155–68.
- Károly Sándor 1980: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés, in *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 121–55.
- Keller, Rudi 1990: *Sprachwandel – von der unsichtbaren Hand in der Sprache*, Tübingen, Francke.
- Lüdtke, Helmut 1979: Sprachwandel als universales Phänomen, in Helmut Lüdtke szerk.: *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*, Berlin–New York, De Gruyter, 1–19.

- Mańczak, Witold 1979: Frequenz und Sprachwandel, in Helmut Lüdtker szerk.: *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*, Berlin–New York, De Gruyter, 37–79.
- Pinto de Lima, José 1995: Pragmatic Maxims in Explanation of Language Change? In *Historical Pragmatics. Pragmatic Developments in the History of English*, Amsterdam, John Benjamins.
- Zipf, George Kingsley 1935: *The Psycho-Biologie of Language. An Introduction to Dynamic Philologie*, Cambridge (Mass.), MIT Press.

A 3. SZEMÉLYŰ TÁRGYAS IGERAG KÉRDÉSÉHEZ

HEGEDŰS ATTILA

Előadásom két részre tagolódik. Az első részt egy, a leíró nyelvtan tárgyalása során felmerülő kérdés megválaszolása jelenti, a másodikat egy eldobott magyarázati lehetőség újabb megfontolásra való ajánlása. A kettőt azonban összeköti, hogy mindkettőnek központi eleme a 3. személyű tárgyas igerag.

1. Kiefer Ferenc (1998: 210) az új magyar nyelvtannak az igeragozásról írott részében a következő mondatokat állítja egymás mellé.

- (49) a. *A rendőr lát engem/téged/bennünket/benneteket.*
b. **A rendőr látja engem/téged/bennünket/benneteket.*
- (50) a. **A rendőr lát őt/őket.*
b. *A rendőr látja őt/őket.*

Kiefer ezekről a mondatokról a következőt írja: „Végül a (49)–(50) talán a legnagyobb rejtély: itt sem jelentéstanilag, sem mondattanilag nem magyarázható meg a harmadik személyű és a többi személyes névmás közötti különbség. Azt nyilvánvalóan nem mondhatjuk, hogy míg az első és második személyű névmások határozatlanok, a harmadik személyű névmás határozott.” Hát akkor mégis miért van így? Ha a rendszer összefüggéseiből nem magyarázható, nézzük, mit mond az elemtörténet, hátha itt van a „rejtély” kulcsa!

Az igei személyragozás az ősmagyar kor elején két független ragozási paradigmával rendelkezett. Az elsőt így szemléltethetjük:

- a) *én kér   mi kér + k*
te kér   ti kér + k
ő kér   ők kér + k

Vagyis ez a ragozási sor a személyt nem, csak a számot jelölte.

A másik ragozási rendszer pedig:

- b) *(én) kérem* ‘kérek, kérem’
(te) kéred ‘kérsz, kéred’
(ő) kéri ‘kéri (azt, őt)’ (vö. Abaffy 1991: 122–3)

E paradigmában az első két személyben ekkor még nem vált szét a határozott tárgyra való utalás és a határozatlanság funkciója, ellenben az uráli nyelvtudomány

megállapítása szerint (Bereczki 1998: 55) már az alapnyelvben létezett az E/3-ban a ragtalan : ragos ellentétpárban (*kér* : *kéri*) az indeterminált : determinált különbség. Vagyis a b) paradigma a következőképpen értelmezendő:

kérem = *kér* + *én*
kéred = *kér* + *te*
kéri = *kér* + *azt, őt*.

A harmadik személyű igeragban tehát, mely Rédei Károly (1962: 434) szerint személyes névmásból, mutató névmásból vagy birtokos személyjelből egyaránt létrejöhetett, és alapfunkciója a determinálás (1962: 426), accusativusi értékű névmást kell keresnünk. Mikola Tibor (1966: 458) szerint „a finnugor nyelvekben a 3. személyű személyes névmás már eleve a tárgy jelölése céljából kapcsolódott az igetökhöz, hiszen csak olyan helyen mutatkozik, ahol tárgyas ragozás is van”. Érdemes Mikolát (1966: 459) tovább is idéznünk: „[...] megállapítható, hogy az igeragozás 3. személyében nem volt szükség az alany személyére utaló ‘ő’ névmásra, az *-m*, *-d* személyrag kialakulása után még kevésbé, mint korábban. Ha időnként elő is fordulhatott, semmi esetre sem olyan gyakran, hogy agglutinálódott volna. Ezzel szemben a tárgyi értékű ‘őt, azt’ egészen szokásos lehetett. Ez nem hipotézis, hanem nyilvánvalóan következik abból a tényből, hogy mindazok a nyelvek, amelyekben nincs tárgyas ragozás, egy az ige után (vagy elé) tett accusativusi értékű névmással utalnak vissza a már ismert tárgyra; *Ich sehe es*; *I saw it*; *я знаю его* stb.”

Úgy gondolom tehát, meg is találtuk a választ a Kiefer által felvetett problémára. Az

(*ő*) lát engem
(*ő*) lát téged sorba illeszkedik az
(*ő*) lát -ja (= őt, azt). Az igerag után még redundáns alakként kitehetjük az *őt* ([*ő*] látja őt), de el is hagyhatjuk, az értelem nem változik.

Ha ezek után a Kiefer által idézett mondatokat nézzük: a

(49) a. *A rendőr lát engem/téged/bennünket/benneteket.*

mondat azért jó, mert benne az osztatlan jelentésű ige (*lát*) mellett a személyes névmás accusativusi alakja áll. (Erről Abaffy (1991: 158–9) így nyilatkozik: „A személyes névmások sajátos accusativusi alakja (*engem*, *téged*) melyben tulajdonképpen a birtokos személyjel tölti be a tárgyjelölést, igen ősi, lehetséges, hogy még a két igeragozás elkülönülését megelőző időből származik. S talán éppen mert egyértelműen határozott a tárgy, felesleges, redundáns lett volna még az igealakokkal is rámutatni.” Ehhez hozzávehetjük Kiefernek az idézett helyen közölt (46) és (47) mondatát:

*Látok öt embert.
Látom öt emberedet.*

*Látok valakit.
Látom valakidet.*

melyek alapján Kiefer (1998: 210) is kijelenti, hogy a birtokos szerkezet határozottá, vagy legalábbis specifikussá teszi a főneves szerkezetet.) Ennek az accusativusi értékű névmásnak felel meg a

(49) b. *A rendőr látja őt/őket.*

ahol az *őt/őket*-tel való kiegészítés nélkül is jó a mondat: *A rendőr látja* (ti. *őt/azt*), vagyis egyértelmű a 3. személyű határozott tárgyra való utalás. És éppen ezért rossz az

(50) a. **A rendőr lát őt/őket.*

mondat, mert az *őt/őket*-nek megfelelő elem a történetiségben (és ma nemkülönben) a *-ja (-i)*. És szintén ezért rossz a

(49) b. *A rendőr látja engem/téged/bennünket/benneteket.*

mondat, hiszen ez történetileg így olvasandó: *A rendőr lát -ja (=öt) + engem*, ahol a személyrag által kijelölt első tárgy megléte kizárja a vele ellentétes másik tárgy alkalmazhatóságát.

A finnugor és a magyar nyelvtörténet e „legnagyobb rejtély”-t tehát – úgy vélem – meglehetősen biztonságosan megoldotta.

2. Az E/3 személyű tárgyias igeragok létrejöttéről Bárczi Géza (1975) tanulmánya óta konszenzus uralkodik. (De azért az elsőbbség Rédeié: az ő tanulmánya (1962) vázolta fel az alakulásmód alapjait, Bárczi ezt csak finomította!) Rédei és Bárczi magyarázata szerint a veláris szavakban az elbeszélő múlt és a jelen idő 3. személyének egybeesése (*váro + i > várá*) homonimát hozott létre, s a nyelvnek az ezen egybeesés elkerülésére tett kísérlete („nyelvi terapeuta”) eredményezte a *vároá* alakot, s a hiátustöltő, majd a szabályos hangkiesés a *várja* alakot. Ezt a teljestövívítéssel operáló magyarázatot fogadja el Abaffy Erzsébet is (1991: 141). A palatális hangrendű szavakban nem volt szükség a teljestövívítésre, mivel az *i* utótagú kettőshangzó kétirányú fejlődése (*é*, illetőleg *i*) révén nem veszélyeztetett a homonímia. „A kettős formák felhasználása veláris hangrendű igékben is kínált hasonló megoldást, ezt azonban a nyelv nem használta ki; nem egészen világos, hogy miért nem. A nyelv múltjában és jelenében egyaránt előfordulnak ugyan *lát*i, *mond*i típusú alakok. Ezeket lehet igen ősinek magyarázni, a *mondja*-félék egyidejű vetélytársainak (KRÄUTER: NyK. XLII, 332; HORGES, Igerag. 75), de viszonylag kései fölbukkanásuk miatt (1560) valószínűbbnek látszik, hogy későbbi nyelvjárási analógia eredményei” (Bárczi 1975:

131). Bárczi, ha nem is túl szigorúan, elutasítja tehát a *láti*, *mondi* típusú alakok régi, esetleges ősmagyar kori voltát.

Abaffy (1991: 124, 141) szerint viszont lehetséges, sőt valószínű, hogy a nyelv mégiscsak kihasználta a veláris alakok *-i* személyragját – ha másként nem, hát átmeneti (és – én teszem hozzá – nyelvjárási külön)megoldásként: „Eredetileg [vagyis az ősmagyar kor első szakaszában H. A.] alkalmasint veláris hangrendű igékben is lehetett az a megoldás, hogy a jelen idő E/3-ben *-i*-vé vált a rag. Erre mutat az ikes ragozás illeszkedés nélküli *-ik* ragja (melyben az *-i* rag többese rejlik): *hallik*, *látszik*; s amennyiben megőrzött régiség, ezt bizonyítja a mai nyelvjárási *adi*, *tudi* is”. S a továbbiakban: „Lehetséges ugyan, hogy a monoftongizálódás legkorábbi szakaszában a jelen időben itt is *-i*-vé vált a rag (v.ö. *hallik*), de valószínűleg általánosabb volt az *-á* megfelelés (*hallá*), melyben viszont újra csak egybeesett a jelen idejű személyrag és a múlt idő jele”. Horger Antal (1931: 75–6) meg van győződve az *-i*-s alakok elsődleges voltáról, (és az egyes nyelvjárásokban meglévő *-i*-s alakok megőrzött régiség-voltáról is) felfogását azzal indokolja, hogy az *adi*, *mondi* típusú alakok a magyar nyelvterület jelentős részén elterjedtek (Dél-Dunántúl, Alföld, Nyitra, Ung megye) a nép nyelvében (vagyis nem lehet „felső” nyelvi hatás), és hogy a *rátarti*, *becsali*, *játszi* stb. „névszóvá vált igealakok” megvannak ott is, ahol a *vári*-féle alakok ma ismeretlenek. Az, hogy relatíve későn adathatók, nem perdöntő Horger szerint, mert például a *-nott*, *-nól*, *-ni* ragoknak sincs korai előfordulása, pedig ezek is régiek.

A vitás kérdés tehát: megőrzött régiség (Horger) vagy „későbbi nyelvjárási analógia” eredménye-e (Bárczi) a *vári -i* ragja. Láttuk: korai adatokkal nem bizonyítható a kérdéses rag megléte. Ámde: szól-e bármi is a Bárczi feltételezte nyelvjárási analógia mellett? Mit érhetünk (és érthetett Bárczi) „későbbi nyelvjárási analógián”? Az analógiát Bárczi (1955: 77) elsősorban mint mintát, mint meglévő alakok tömeges mintáját fogja fel, mely magához vonzza, alakítja, hasonítja a tömegtől eltérő, abból mintegy kilógó alakokat. Minek az analogikus hatása okozhatta ezt a későbbi fejlődést? Bárczi nem nevezi meg a változást előidéző okot, csupán feltételezhetjük, hogy a palatális igék *-i* személyragjára gondol (ezt mint lehetséges, alaki mozgást indukáló tényezőt említi Benkő Loránd (1957: 103)). Benkő nem foglal állást a kérdésben (1957: 103–4), Márton Gyula (1970: 203, 205) ellenben a veláris szavak *-i* (*-ik*, *-itok*) ragjait határozottan megőrzött régiségnek tartja.

Az alapkérdést ezek után így fogalmazhatjuk meg: volt-e *-i* E/3 tárgyias személyrag a veláris hangrendű szavakon az ősmagyar korban? S ha erre igen a válasz, két további kérdés nyílik: 1) miért, mikor és hogyan váltotta fel ezt az *-i*-t a *-ja*, 2) a mai *-i*-s alakok ezen ősmagyar *-i* folytatásai, megőrzött régiségek-e.

Abaffy alapján (1991: 126) nyilvánvaló, hogy az ikes ragozás *-ik* személyragja a többes szám 3. személyű alakból fejlődött, s ennek egyes számú alakja *-i* volt. (Zárójelben: ennek az *-i*-nek a funkciójáról Abaffy (1991: 122, 126) némileg ellentmondásosan nyilatkozik: egyrészt leszögezi, hivatkozva a finnugor nyelvudomány megállapítására, hogy az „E/3-ben a számos uráli nyelvben meglévő ragos : ragtalan ellentétpár már az **alapszavakban** a határozott : általános ragozás szembenállását jelölte” (a kiemelés tőlem való H. A.), másrészt viszont a szerinte az ősmagyar kor korai korszakában létrejövő ikes ragozás tárgyalásakor kijelenti, hogy az „*-ik* mint

személyrag tehát azonos a névmásból keletkezett T/3 raggal, mégpedig abból a korai korból amikor ez még nem volt határozott ragozású forma, s amikor még veláris ígéken sem illeszkedett”). Mivel az ikes ragozás *-ik* személyragja csak és kizárólag *-ik*, nem feltételezhetünk mást, minthogy a határozatlan és határozott ragozás elkülönülése előtti időszakban ez a palatális és veláris hangrendű szóban is egységesen a determináltságot jelölő *-i* állt szemben a ragtalan indeterminált alakkal. Ámde ez az *-i*, bekerülvén az ikes ragozásba, amely ragozás lényegénél fogva indeterminált, elveszíti legfőbb jellegzetességét, tudniillik a határozott tárgyra való utalást.

A nyelv (és a nyelvhasználat, mert ne feledjük, minden nyelvi változás az élő beszédben alakul) ekkor (úgy gondolom) válaszában állt: megtartsa-e az alapfunkcióját veszített *-i*-t, vagy vállalja a múlt idővel való egybeesés homonimiáját. Mindkettő rossz megoldás, mivel a közlés és befogadás egyértelműsítése szempontjából mindkettőnek megvolt a maga veszélye, a nyelv tehát – talán rövidebb-hosszabb ingadozás után – az ismert módon kialakította a *-ja*-s alakot. A *-ja* véleményem szerint tehát nem egyidejű vetélytársa (így Bárczi és lényegében hasonlóan Abaffy) az *-i*-nek, hanem következménye, közöttük nem egyidejűség, hanem elő- és utóidejűség áll fenn: a *-ja* kialakulására csak a diszkvalifikálódott (= eredeti minőségét elveszített) *-i* után volt szükség. A kérdésben szereplő miért és mikor megválaszolása után a hogyan-ról azt feltételezem, hogy nyelvjárási keretben történt. Amint az ikes ragozás ma sem a teljes nyelvterületre jellemző (vö. Imre 1971: 320–1), nincs okunk feltételezni, hogy valamikor is egységesen jellemző lett volna. Azon nyelvjárásokban tehát, amelyek nem fogadták be az ikes ragozást, tovább élhetett veláris hangrendű ígék ragjaként az *-i*.

A vázolt okfejtés alapján tehát a mai magyar nyelvjárások egy részében megtalálható *adi*, *mondí* típust megőrzött régiségnek tartom. Először is, mert az ikes igeragban való előfordulással bizonyítható a rag ősmagyar kor eleji megléte. Másrészt, mert a típust tartalmazó nyelvjárások zömében két nagy, egymással ma össze nem függő területen található. Természetesen számolni kell azzal, hogy ha különböző, egymással össze nem függő területeken előfordul ugyanaz a jelenség, elvileg három megoldás lehetséges: a) megőrzött régiség, b) több gócból fejlődő újabb jelenség, c) költöztetés eredménye az adott jelenség előfordulása.

Nézzük meg az igerag (és hozzáteszem, az igeragsalád: *-i*, *-ik*, *-itok*) elterjedését a MNyA. 853. sz. (*mondja*) térképe (Deme–Imre 1968–1977) segítségével. E térképről leolvasható, hogy a rag elterjedésének két nagy, egymással össze nem függő góca van: a dél-somogyi, baranyai vidék és a kelet-palóc–északkeleti régió nyelvjárásai. Átnyúlik a jelenség határa a Duna bal partjára is, továbbá megtalálható Szeged tágabb környékén és néhány, ettől délre levő nyelvjárásban. A SzlavSz. (Penavin 1970–1978) tanúsága szerint (15) megvan a számos archaikus sajátságot őrző Kórógyon, a RMNyA. (Murádin–Juhász 1995–1999) szerint pedig (1394. és 1399. térkép) Szegedtől délre és délkeletre is. Megtalálható (volt) a moldvai csángó *sz-ez* változatában (Csúry 1932: 150; Márton 1970: 205). Mivel a két nagyobb régió (a déli–délnyugati és a kelet-palóc–északkeleti) között egyéb nyelvjárási hasonlóságot nem tapasztalunk, kizárhatjuk a költöztetés hipotézisét. Elvileg lehetne magyarázni a jelenséget úgy is, hogy több gócból azonosan alakuló új fejlemény, de semmivel sem tudnánk ezt a feltételezést alátámasztani. Hiszen ebben az esetben különböző helyeken azonos

változást indukáló tényezőként sem a köznyelvi hatást, sem az idegen nyelvi hatást nem jelölhetjük meg. Súlyosabbnak látom tehát azokat az érveket, amelyek a jelenség megőrzött régiség-voltát bizonyítják: a) biztosan megvolt az ősmagyar korban, b) azokon a területeken található, ahol az ikes ragozás legkevésbé használatos, c) archaikus nyelvjárásokban is megőrződött.

IRODALOM

- Abaffy Erzsébet 1991: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 122–59.
- Bárczi Géza 1955: *Bevezetés a nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bárczi Géza 1975: A tárgyias *-ja~i* személyrag története, *Magyar Nyelv* 71, 129–31.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bereczki Gábor 1998: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas.
- Csűry Bálint 1932: A moldvai csángó igealakok, *Magyar Nyelv* 28, 148–54.
- Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza 1–4*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horger Antal 1931: *A magyar igeragozás története*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1998: Alaktan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 187–289.
- Márton Gyula 1970: *Magyar nyelvjárástan*, Kolozsvár, Babes-Bolyai Tudományegyetem.
- Mikola Tibor 1966: A tárgyrag és a tárgyias ragozás kérdéséhez, *Magyar Nyelv* 62, 441–61.
- Murádin László–Juhász Dezső (gyűjt.) szerk. 1995–1999: *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–5*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Penavin Olga 1970–1978: *Szlavóniai (kórógyvi) szótár 1–3*, Újvidék, Forum.
- Rédei Károly 1962: A tárgyias igeragozás kialakulása, *Magyar Nyelv* 58, 421–35.

A FELSZÓLÍTÓ MÓDÚ IGEALAKOK KETTŐSSÉGÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Előadásomban a *várj* : *várjál* és a *várd* : *várjad* típusú alakpárok használatával, a tagjaik közötti választás néhány történeti változásával foglalkozom.

A Nyelvművelő kézikönyv szerint az általános („alanyi”) ragozásban az *adj* : *adjál*, illetőleg a *lakjál* : *lakj* típusú kettősséget az iktelen és az ikes paradigma kölcsönhatása eredményezte; „a népies vagy közvetlenebb hangú beszédben a rövid alakok határozottabb, keményebb parancsot, a hosszabbak enyhébb felszólítást vagy kérést fejeznek ki. [...] A választékosabb fogalmazásban azonban a hosszabb alakok eléggé ritkák” (Kovalovszky 1980: 619). A határozott („tárgyas”) ragozásban – az általánoshoz hasonlóan – az erőteljesebb felszólítás inkább a rövidebb alakhoz, az enyhébb pedig inkább a hosszabbhoz társult, de az „irodalmias használatban” lassanként az utóbbi funkcióban is a rövidebb forma vált uralkodóvá (uo. 618–9). Mindezzel lényegében egybecsengenek az új egyetemi leíró grammatika megállapításai (Kugler 2000: 114, 117, 119).

A történeti nyelvtani szintézis ezt írja az általános ragozásban megfigyelhető folyamatról: „Az *-l* (*-áll/-él*) ikes rag áterjedése az iktelen igék felszólító módjának E/2.-ére korszakunkban [ti. a kései ómagyarban] kezdődő (s mindmáig érvényes) tendencia” (E. Abaffy 1992: 221). A példák hiánya (uo. 222) arra vall, hogy ugyanakkor az ikes igék körében még nem jelent meg a rövid alak. – A határozott igeragozásra vonatkozó elemzésből megtudhatjuk, hogy a hosszabb felszólító alak „kivétel nélkül minden igetípustban, a módjel bármiféle hasonulásos vagy összeolvadásos formájában megtalálható”, míg a rövidebbnek a morfológiai struktúrája „nem egyöntetű; az igetípusoknak megfelelő, szigorúan kötött szabályok szerint alakul” (uo. 207). A határozott ragozásban a grammatika törzsanyagának kódexrészletei alapján a hosszabb formák részesedése 75%-os (uo. 209). „Ha a hosszú és rövid felszólítók alakilag [...] csaknem teljesen kötetlen, szabad variánsai voltak is egymásnak, lehetséges, hogy használatukat a szó morfofonológiai szerkezete vagy stilisztikai, szociolingvisztikai tényezők befolyásolhatták” (uo.). Morfofonológiai statisztikája (uo. 210) segítségével a fejezet szerzője, E. Abaffy Erzsébet arra a következtetésre jut, hogy más típusokhoz képest „a *végved* : *vëdd* típusú igékben a nyelvterület egészen hamarabb és általánosabban elterjedt a rövid változat” (uo. 209). A funkcionális oldalt illetően pedig bizonyos példák arra mutatnak, hogy a rövid variáns inkább utasításra, a hosszabb pedig inkább kérésre lehetett használatos (uo. 209–10). Úgy tűnik, a misszilisekben és a receptekben kedvelt volt a rövid változat (uo. 210).

Két évvel ezelőtt az E. Abaffy Erzsébet születésnapjára összeállított emlékkönyvben ezeket a kérdéseket tettem fel: „Összhangban van-e a szakirodalom megállapításaival a felszólító alakok aránya és viselkedése a mai nyelvhasználatban? Milyen egyezéseket és különbségeket tapasztalhatunk az ómagyar nyelvállapothoz

viszonyítva?” (Horváth 1998: 82). Akkori statisztikai vizsgálatom, melynek korpuszát nyolc mai dráma alkotta, lényegében a szakirodalom rajzolta képnek megfelelő eredményeket hozott. Kiegészítésképpen jelezte, hogy a határozott ragozásban statisztikailag jelentősen (szignifikánsan) kisebb a hosszú alakok előfordulási aránya, mint az általánosban (uo. 83). A diakrón összevetés az ómagyar kori képpel lényeges változásokról tanúskodott: az általános ragozást tekintve az iktelen és ikés paradigmáknak a rövid felszólító alakok uralmához vezető kiegyenlítődéséről, a határozott ragozásban pedig a hosszabb formák szembetűnő visszaszorulásáról és a rövidebbek előtérbe kerüléséről. – Bár e megfigyelések érvényét lényegesen nem befolyásolhatja, érdemes itt újra megjegyezni, hogy a történeti grammatika törzssanyaga jórészt kódexrészletekből került ki, míg én drámákat dolgoztam fel. Azért választottam ezt a műnemet, mert statisztikámhoz viszonylag sok adatra volt szükségem, s a párbeszédes forma kedvez a felszólító igealakok használatának.

Vajon az ómagyar kor óta eltelt évszázadok során mikorra alakult ki a rövidebb és hosszabb felszólító alakoknak a maihoz hasonló aránya? Most következő elemzéssel főként ennek a kérdésnek a megválaszolásához szeretnék közelebb jutni.

2. Sajnos, nemcsak a szintagma- és mondat történeti kutatásokra, hanem részben az alaktani vonatkozásúakra is érvényes az, amiről két évvel ezelőtti szegedi előadásomban szóltam (Horváth 1999: 76): a közép- és újmagyar kori nyelvi változások sokkal nagyobb figyelmet érdemelnének annál, amekkorát nyelvtörténészeink eddig szenteltek nekik. Értékes kivétel például Szathmári Istvánnak a régi nyelvtanainkat és irodalmi nyelvünk XVI–XVII. századi egységesülését bemutató munkája, melyben a vizsgált kulcsjelenségek közé a *várj* : *várjál* és a *várd* : *várjad* típusú oppozíciók is bekerültek (1968: 32). Érdekes részletmegfigyelések (pl. uo. 216, 261–2) után összegzésül ezeket olvashatjuk: „Alanyi (iktelen) ragozás, felszólító mód egyes 2. személy. – Geleji Katonáig a hosszabb (*menjél*) és a rövidebb (*menj*) változat vegyesen fordul elő [!], funkciókülönbséget nemigen fedezhetünk fel bennük [...]. Komáromi Csipkéstől kezdve inkább a rövidebb alakkal találkozunk. [...] Tárgyas ragozás, felszólító mód egyes 2. személy. – A hosszabb (*olvassad*) és a rövidebb (*olvasd*) változat vegyesen fordul elő, legfeljebb az arányokban van eltérés, talán a hosszabb mégis a gyakoribb. Funkciókülönbség itt sem fedezhető fel [...]” (Szathmári 1968: 422); „Több jelenség ingadozó maradt, de már megindult, vagy éppen jelentős utat tett meg a ma felé: [...] *olvass* és *olvassál*; *olvasd* és *olvassad*” (uo. 425–6).

Szathmári megfigyelései a határozott ragozás felszólító alakjairól azt sugallják, hogy a maihoz hasonló arányok létrejötteinek idejét valamikor a XVII. század után érdemes keresnünk. Ennek a feltevésnek a próbájaként határoztam el, hogy a mai drámák korábban vizsgált korpuszával XVIII. századi drámákét vetem össze. A szövegmintát úgy igyekeztem összeállítani, hogy egymáshoz közeli időben keletkezett, prózában írt művek alkossák (nem zárva ki a versbetéteket). Választásom minorita iskoladrámákra esett, melyeket a közép- és újmagyar kor fordulóján (1768 és 1775 között) az erdélyi Kantán adtak elő. Akárcsak a mai korpusz, a XVIII. századi is nyolc drámából áll: akad közöttük világtörténelmi témájú tragédia, féltékenységi dráma, vénlánycsúfoló komédia, négy társadalmi satíra, valamint egy bibliai eredetű dialogizált

példabeszéd. – A XX. századi korpuszt alkotó darabok műfaja szintén változatos: három komédia, két tragikomédia, két történelmi dráma és egy mai tárgyú tragédia. – A két korpusz drámáinak listáját írásom végén adom meg. A példák közlésekor a XVIII. századi anyagot tartalmazó kötetet M.-mel (= Minorita), a XX. századiét R.-rel (= Rivalda) rövidítem; az évszámot csak az M. előtt tüntetem fel, az R. mindig 1988-at jelent.

Mindkét szövegminta drámáit teljes terjedelmükben feldolgoztam. A XX. századi anyagot is felülvizsgáltam, mivel a korábbi elemzésben (vö. Horváth 1998) bizonyos mellékmondatban használt (kötőmódi) igealakokat szándékosan nem vettem számításba, egyes adatok pedig (sajnos) elkerülték a figyelmemet.

Az összehasonlító elemzésből kizártam a *jer(e) ~ gyere, jövel* felszólító igéket, mivel velük kapcsolatban nincs rövid : hosszú oppozíció. Szintén kirekesztettem a jelzilvánulással lexikalizálódott mondatszókát: *állj, indulj, oszolj* stb. <vezényszók>, *megállj* <fenyegetésként>. Ugyanígy tettem azokkal az igealakokkal, amelyek összetett szónak vagy megmerevedett szókapcsolatnak az alkotórészei: *üdvözlégy, Isten őrizz* stb.

A kihagyott formák közül érdekessége, szokatlansága miatt külön említést érdemel a minorita drámákban (négyyszer) felbukkanó *várrá* ‘várj csak, megállj csak’ mondatzó: „Ne, miként teteté magát a Csalárd, hogy el engedgyem az adosságot. De *várrá* ...! El megyek, szolgálommal utanna indulok. Vala hol rá tanálok, meg kötöttem, tömlötbe vettem!” (1775: M. 696). Véleményem szerint ez a *rávár* ‘auf die Ankunft warten’ (l. NySz. *rėja-vár*) igének a felszólító *várj rá* formájából keletkezett a módjel kiesésével és az igekötős kapcsolat tagjainak összeforrásával; az utóbbi jelenséghez vö. *fogdmeg* ‘csendör’ stb. – Ezúton is köszönetet mondok Pusztai Ferencnek, amiért felhívta a figyelmemet arra, hogy XVIII. századi boszorkánypereket tanulmányozva többször is találkozott a *várrá*-val. A középmagyar kori beszélt nyelvvel foglalkozó írásából (1999: 386) megtudhatjuk, hogy ő ezt a lexikalizálódott formát – Eckhardt Sándor (1956) eredményeire, hasonló típusú példáira is támaszkodva – a *várjál* igealakból vezeti le. Ezt a származtatást szintén számításba vehetőnek tartom.

Védeni is, vitatni is lehet azt a döntést, hogy a *ládd* adatait (‘látod’-nak és nem ‘lásd’-nak értelmezve őket) nem vontam be a statisztikámba; például: „De *ládd*, csak nyomodra jöttem!” (R. 351).

3. Mindezek után rátérek a szövegminták statisztikáinak bemutatására és egybevetésére.

A XVIII. századi korpuszban 1016 adatot találtam. Ezek 418 igei lexémát képviselnek; ha az igekötők okozta különbségektől eltekintünk, akkor 325-öt. A mai drámák 819 adata 303 igét, az igekötőket nem számítva 240-et reprezentál.

A rövidebb és hosszabb felszólító alakok gyakoriságát előbb a tövek és az igeragozás típusaira figyelve, majd a funkciók függvényében mértem össze.

a) Az 1. és a 2. táblázat egyfelől a **tövégződés**, másfelől a **ragozásfajta** szerint csoportosítja az igealakok előfordulási adatait.

A tövégződés természetesen a felszólító formák tövéét jelenti: például a *cselekszik* megfelelő töve *d*-re (*cselekedj*), a *megy-é n*-re (*menj*) végződik. A *t* végű igéket a felszólító alakokra jellemző különféle morfofonológiai jelenségek miatt alcsoportokra osztottam aszerint, hogy a *t* előtt rövid magánhangzó (pl. *üt* : *üss*), hosszú magánhangzó (pl. *hajít* : *hajíts*), *sz* (pl. *ereszt* : *eressz*) vagy egyéb mássalhangzó (pl. *bólint* : *bólints*) áll-e. A *bocsát*, *lát* igék viselkedése a rövid magánhangzósakéval egyezik (*bocsáss*, *láss*), ezért azokhoz soroltam őket. (Az *st* hangkapcsolat az *szt* módjára viselkedne, de a *fest* ige nem fordul elő a szövegmintákban.) Az „mgh./v” jelölésű csoportba olyan *v* tövű igék kerültek, amelyek felszólító formái magánhangzós töből származnak (*jön*, *lő*). Az *sz/v*-s típusban szintén a magánhangzós töből valók a felszólító alakok.

Az ikesség kérdésében ma sem mindig könnyű dönteni. Természetesen még nehezebb besorolni ebből a szempontból a XVIII. századi korpusz adatait: nemcsak az időbeli távolságból adódóan, hanem a drámák nyelvhasználatában nyilvánvalóan szerepet kapó kelet-magyarországi (erdélyi) nyelvjárástípusra való tekintettel is. Említést kíván itt, hogy a szövegmintához igen közeli idősakra, Révai Miklós korára nézve R. Hutás Magdolna az ikes ragozás állapotát vizsgáló értekezésében így jellemezte a kelet-magyarországi írók nyelvhasználatát: „A felszólító mód második személye az országos ingadozás tükröképe” (1972: 131). – A nehéz kérdésekre (kényszerűen vállalva a tévedés kockázatát) egyszerűsítő választ adtam: az ikesség szempontjából a korai újmagyarban erősen ingadozó igéket mai státusuknak megfelelően minősítettem, noha egyfelől a *lépik*-, másfelől a *hazud*-féle formák az ellentétes döntést is támogatták volna.

Az általános és a határozott ragozás közötti határvonal majdnem mindig egyértelmű. Kivétekléppen a minorita iskoladrámák korpuszában négyszer előfordul, hogy a mássalhangzó-torlódás okozta hangkiesés miatt (vö. E. Abaffy 1992: 210) formailag általános ragozású ige jelenik meg a határozott ragozású értékében: „Te azért Leonina *tellyesids* Atyád kívánságát” (1773: M. 469); „Istentelen gyilkos, [...] *pők ki* lelkedet...!” (1773: M. 490); „A többit *érts rá!*” (1774: M. 578); „Szabagyába *dőnts ki!*” [ti. véredet] (1774: M. 665). A funkciót tartva fontosabbnak ezeket a példákat a határozott ragozású adatokhoz soroltam.

Érdekes volna behatóan, példákkal szemléltetve elemezni, hogyan befolyásolja a rövidebb és hosszabb alakok közötti választást az egyes tövégződések és ragozásfajták kombinálódása, de erre itt és most nincs módom. Megelégszem tehát (csupán egy-két részletre kitérve) az összeredmények kiemelésével és egybevetésével. – Annak megállapítására, hogy az összeredmények közötti eltérések véletlenszerűnek vagy statisztikailag számottevőnek mondhatók-e, valószínűség-számítási próbának vettem alá őket. A különbségeket $p < 0,05$ esetén, azaz a véletlennek 5%-nál kisebb esélyt hagyva tekintettem szignifikánsnak. (Megjegyzem, hogy az így számottevőnek nevezhető eltérések legtöbbje $p < 0,01$ mértékben, vagyis a véletlennek 1%-nál kevesebb lehetőséget hagyva is szignifikánsnak bizonyul.)

1. táblázat: XVIII. század

Tövégződés, tőtípus	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt		rövid	hosszú
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú		
<i>b</i>	–	–	–	–	–	–	2	–
<i>d</i>	76	1	5	30	81	31	83	20
<i>g</i>	9	–	–	–	9	–	11	2
<i>gy</i>	3	–	–	–	3	–	10	–
<i>j</i>	–	–	2	–	2	–	2	–
<i>k</i>	–	–	–	–	–	–	2	–
<i>l</i>	114	–	–	1	114	1	64	13
<i>m</i>	1	–	–	–	1	–	–	–
<i>n</i>	35	–	3	–	38	–	19	1
<i>ny</i>	–	–	–	–	–	–	–	1
<i>p</i>	1	–	–	–	1	–	1	–
<i>r</i>	18	–	–	–	18	–	6	2
<i>s</i>	–	–	–	1	–	1	7	1
<i>sz</i>	6	–	–	–	6	–	–	–
<i>v</i>	–	–	–	–	–	–	2	–
<i>z</i>	25	–	6	18	31	18	55	2
r. mgh. + <i>t</i>	62	–	–	–	62	–	80	18
h. mgh. + <i>t</i>	14	–	–	–	14	–	22	8
msh. + <i>t</i>	8	–	–	–	8	–	29	14
<i>szt</i> , (<i>st</i>)	–	–	–	–	–	–	16	–
mgh./ <i>v</i>	9	–	–	–	9	–	1	–
<i>sz/v</i>	28	2	–	6	28	8	34	4
Összesen	409	3	16	56	425	59	446	86
%	99	1	22	78	88	12	84	16

Az 1. táblázatból kiderül, hogy a XVIII. századi szövegmintát tekintve az általános ragozásban az iktelen igék 412 előfordulásából mindössze 1%-nyi a hosszú formák részesedése. A három adat: *mondgyál* (1775: M. 766), *tegyél* (1775: M. 779, kétszer). – Az ices igék 72 adatának viszont több mint háromnegyede hosszú. Ez azt jelzi, hogy a szabályos ices alakok fölénye (még) kétségtelen, de (már) a rövid alakok behatolása az ices ragozásba sem jelentéktelen. A korpuszon belül az iktelen és az ices igék viselkedése közötti különbség természetesen szignifikáns. – Az, hogy az általános ragozás 484 adatából majdnem 90%-nyi a rövid forma, abból adódik, hogy az iktelen igék az icesekkel szemben nagy többségben vannak. A határozott ragozáshoz tartozó 532 előfordulást tekintve a hosszabb formák részesedése valamivel nagyobb, mint az általános ragozásban, de a különbség nem mondható statisztikailag számottevőnek.

A 2. táblázat elárulja a mai drámák szövegmintájáról, hogy az általános ragozásban az iktelen igék között a 381 adatnak több mint 80%-a rövid forma, az ices igék 132 képviselőjének pedig éppen a háromnegyede ilyen. A két csoport arányai tehát nem

2. táblázat: XX. század

Tővégződés, tőtípus	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt		rövid	hosszú
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú		
<i>d</i>	17	8	61	13	78	21	66	7
<i>g</i>	7	2	–	–	7	2	9	1
<i>gy</i>	3	9	–	–	3	9	12	–
<i>j</i>	–	–	3	–	3	–	–	–
<i>k</i>	–	4	–	–	–	4	–	–
<i>l</i>	84	14	3	–	87	14	55	4
<i>n</i>	25	15	2	1	27	16	3	–
<i>p</i>	2	1	–	–	2	1	4	–
<i>r</i>	29	5	–	1	29	6	15	1
<i>s</i>	1	2	1	–	2	2	3	–
<i>sz</i>	–	–	–	1	–	1	3	–
<i>v</i>	–	2	–	–	–	2	3	–
<i>z</i>	46	3	29	6	75	9	41	–
r. mgh. + <i>t</i>	37	1	–	–	37	1	24	1
h. mgh. + <i>t</i>	7	2	–	–	7	2	6	–
msh. + <i>t</i>	12	2	–	–	12	2	12	1
<i>szt.</i> , (<i>st</i>)	6	–	–	–	6	–	3	–
mgh./ <i>v</i>	1	–	–	–	1	–	–	–
<i>sz/v</i>	31	3	–	11	31	14	31	1
Összesen	308	73	99	33	407	106	290	16
%	81	19	75	25	79	21	95	5

nevezhetők számottevően különbözőknek. – Ha az általános ragozást osztatlanul kezeljük, az 513 adatnak majdnem a 80%-a rövid. A határozott ragozásban a rövid formák részesedése eléri a 306 előfordulás 95%-át, vagyis a hosszabb alakok használata igen ritka. Ebben a korpuszban az általános és a határozott ragozásban megállapítható arányok szignifikánsan különböznek egymástól.

A szövegmintákon belüli, szinkrón arányok megismerése után rátérhetünk a diakrón összevetésre. Ha a két táblázat megfelelő összeredményeit egymásra vetítjük, akkor a mai kép a kétszáz évvel korábbihoz viszonyítva csupa szignifikáns változásról tanúskodik.

Az ikes ragozás nagyfokú bomlását jelzi, hogy az ikes igék körében megfordultak az arányok: a rövid formák szinte ugyanakkora fölénybe kerültek, amilyenben azelőtt a hosszúak voltak. Szembeszökő a változás az ikések között gyakori *d* és *z* végű igék viselkedésében. Az *sz/v*-s tőtípusba tartozó két ikes ige viszont őrzi a hosszú forma kizárólagosságát: „*Egyél nápolyit*” (R. 592); „*És te se igyál*” (R. 693).

Hogy az ikes ragozásnak az iktelenre gyakorolt hatását sem szabad lebecsülni, azt jól mutatja, hogy a mai drámákban az iktelen igék között a hosszú formák részesedése sokszorosa a korábbinak. Mind a nyolc szerző darabjában előfordul ilyen felszólító

alak. Használata Spiró György Csirkefej című drámájára a legjellemzőbb, melyben az *l*-es hosszú formák mellett a nem éppen választékos beszéd érzékeltetésére *l* nélküliek is elég gyakran megjelennek: „Na, *menjé* má *be – rakjál* rendet” (R. 529). – A hosszú alakoknak az iktelen igék körében érzékelhető megszaporodása oda vezetett, hogy a mai drámákban az ilyen formák az általános ragozású adatok összességéből is számottevően nagyobb arányban részesednek, mint a XVIII. századiakban.

A határozott ragozást tekintve már a minorita iskoladramákban is kétségtelen a rövid alakok dominanciája, s mára az arányok – tartva az irányt – egészen szélsőségesekké váltak.

b) Hogyan befolyásolja a **funkció** jellege a rövidebb és hosszabb formák közötti választást szinkrón, illetőleg diakrón szempontból? Hogy ezt megállapíthassam, adataimat három csoportba osztottam.

Az elsőbe a kérés, (óvatos) javaslat, tiszteletteljes tanács kifejezésének esetei kerültek; a másodikba az erőteljesebb, parancsba hajló vagy ténylegesen parancsnak nevezhető felszólítások. A besorolás nem lehetett mentes a szubjektivitástól, hiszen a felszólítások között bőven akadnak többféleképpen megítélhető esetek, s az árnyalatok gazdagabbak annál, semhogy a két csoport valamelyikébe mindig gond nélkül beilleszthetők lennének. Magától értetődik, hogy igyekeztem következetesen dönteni.

Az erőteljesebb felszólítások között kaptak helyet a XVIII. századi korpusznak a *-szal/-sze* elemmel nyomósított alakjai. Összesen hét ilyen adatot találtam. Ez a kiegészítő rövidebb és hosszabb formához is tapadhat: „Jaj, *nésze* rám már egyszer, Botosi, Curander!” [*nézz + -sze*] (1774: M. 600); „*Olvasacza*, Tyndare, mit kel remélnünk!” [*olvassad + -sza*] (1773: M. 443). Érdekes, hogy öt ízben ható ige nyomósítására került sor; két példát idézek: „*Nézhecze* immár, mitsoda szomoru állapotra veszi embert a vétek” (1773: M. 476); „*Adhatza* a pénzeket és indullyunk!” (1774: M. 539).

Itt jegyzem meg (köszönettel), hogy a konferencián tartott előadásomhoz hozzászólva A. Molnár Ferenc felhívta a figyelmemet Klemm Antal és a saját meglátásaira, adataira a *-szal/-sze* elemmel, valamint annak a *-hat/-het* képzős igékhez csatlakozásával kapcsolatban. – Ahhoz az észrevételükhöz, hogy a *-szal/-sze* használata főként a székely és a palóc területekre jellemző (Klemm 1918: 23–4; A. Molnár 1976: 314, 1981: 82), további adalék az általam vizsgált minorita iskoladramák székelyföldi lokalizációja. – Klemm szerint „Ezen nyomatékosító elem a fölszólításnak bizonyos nyomatékot, elevenséget vagy kedveskedő színezetet ad” (1918: 23); a ható ige nyomósítására is hoz nyelvtörténeti adatokat (uo. 25). A. Molnár Balassi-tanulmányában pedig (szintén adatokkal szemléltetve) ezt olvashatjuk: „figyelemre méltó, hogy a *-sza, -sze* Balassinál (és másoknál is) gyakran járul *-hat, -het* képzős igei alakokhoz. Ezek – úgy tűnik – egy fokkal enyhébb felszólítást fejeznek ki” (1976: 314). Hasonló tárgyú másik írásában A. Molnár így általánosítja megfigyelését: „A XVI., XVII. században ható ige után meglehetősen gyakran élnek e nyomatékosító toldalékkal” (1981: 83). Mindezekhez egyrészt azt fűzhetem hozzá: a minorita drámák tanúsítják, hogy az efféle adatokat a XVIII. századi nyelvemlékekben sem keressük hiába. A funkció jellegével kapcsolatban pedig ezt válaszolhatom: nehéz megmondani, hogy a sokszor komplexen jelentkező nyomatékosító, sürgető, kedveskedő (esetleg

egyéb) árnyalatok közül egy-egy konkrét esetben melyik az erősebb, ezért (egyszerűsítéssel élve) a nyomatékosítás mozzanatát emeltem ki, s annak alapján egységesen az erőteljesebb felszólítások közé soroltam szóban forgó adataimat. (A *-szal/-sze* elem eredetéhez, illetve ómagyar kori használatához l. A. Molnár 1981: 81–90; E. Abaffy 1992: 212; Juhász 1992: 823.)

A harmadik csoportot a kötőmódnak minősíthető felszólító módú formák alkotják. Ezek mindig mellékmondatban szerepelnek: „A felszólító mód efféle mellékmondatbeli használatát sokszor főmondatbeli szemantikai jegy, keretkifejezés (kulcsszó) határozza meg (pl. megengedés, lehetőség, szükségesség, cél, hajlandóság; [...]); gyakran használunk felszólító módot akkor is, ha valaminek a meglétét vagy hiányát fejezi ki a mellékmondat [...], vagy az alárendelés egészének illokúciós ereje terjed ki a mellékmondatra” (Kugler 2000: 107). Két-két példa a szövegmintákból: „nincs a ’kitől ezután *tarthass*” (1768: M. 365); „Félek, hogy te is úgyne *járj*” (1775: M. 747); – „Ki engedte meg, hogy *zavarj*?” (R. 225); „Mondd, te azért jöttél nyaralni, hogy itt is örökké *aggodalmaskodjál*?” (R. 605). A módhasználat idegen mintát is követhet: „De mond meg már, ki *légy*, s mi *légy!*” (1775: M. 758). Nem tartoznak ellenben a kötőmódi használathoz a mellékmondatbeli igealakok közül a függő felszólítás esetei: – például az ilyen kérésfélék: „nem de tanácslám néked, hogy illy helytelen Instantziakal a Hertzeg füleit ne *sértegesd*?” (1774: M. 623); „Nagyon megkérlek, hogy ne *szelidíts*” (R. 698); – valamint az ilyen parancsfélék: „Hát, nem de nem mondtame, hogy soha se *emlegesd* előttem azt az átkozott nintsent” (1775: M. 687); „Nem győzlek figyelmeztetni, hogy *öltözz át!*” (R. 244).

A funkciók jellege szerint, azaz **pragmatikai** szempontból a 3. és a 4. táblázat összegzi a szövegmintákbéli számadatokat és százalékarányokat. A másik osztályozási szempont ezekben is a ragozásfajta.

A XVIII. századi korpusz adatai között összesen 409 kérésfélélet (40%), 556 parancsfélélet (55%) és 51 kötőmódi alakot (5%) találhatunk. A XX. századi szövegminta megfelelő adatai ugyanebben a sorrendben: 299 (37%), 500 (61%) és 20 (2%).

3. táblázat: XVIII. század

Funkció	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt		rövid	hosszú
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú		
kérésféle	155	2	7	26	162	28	186	33
%	99	1	21	79	85	15	85	15
parancsféle	232	1	8	28	240	29	246	41
%	100	0	22	78	89	11	86	14
kötőmódi	22	–	1	2	23	2	14	12
%	100	–	33	67	92	8	54	46
Összesen	409	3	16	56	425	59	446	86
%	99	1	22	78	88	12	84	16

A 3. táblázatból könnyű kiolvasni, hogy a minorita iskoladramákban a rövid és a hosszú alakoknak a ragozásfajta szerinti arányai a kérésfélék és a parancsfélék sorá-

ban hasonló. A statisztikai próba igazolja ezt a megfigyelést. A rövid : hosszú arány a kérésfélék sorában 348 : 61, a parancsfélékében 486 : 70; ebből kiszámítható, hogy az arányok eltérése nem szignifikáns.

Ugyanezt mondhatjuk a 4. táblázat alapján a mai drámák korpuszáról. Ebben a rövid : hosszú arány a kérésfélék sorában 257 : 42, a parancsfélékében pedig 424 : 76, tehát az arányok eltérése itt sem számottevő.

4. táblázat: XX. század

Funkció	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt		rövid	hosszú
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú		
kérésféle	105	21	49	14	154	35	103	7
%	83	17	78	22	81	19	94	6
parancsféle	197	51	48	17	245	68	179	8
%	79	21	74	26	78	22	96	4
kötömódi	6	1	2	2	8	3	8	1
%	86	14	50	50	73	27	89	11
Összesen	308	73	99	33	407	106	290	16
%	81	19	75	25	79	21	95	5

A 3. és a 4. táblázat diakrón összevetésekor azt tapasztalhatjuk, hogy a rövidebb és a hosszabb felszólító formák aránya sem a kérésfélék között, sem a parancsfélék körében, sem pedig a kötömódi használatban nem változott szignifikánsan.

A drámák nyelvhasználatát tekintve tehát mind a szinkrón, mind a diakrón vizsgálat azt mutatja, hogy a rövidebb és a hosszabb alakok közötti választásban a felszólító funkció jellegének nincs döntő szerepe.

4. Összefoglalásként megállapítható: árnyaltabban, a részrendszerekre irányulóan érdemes megfogalmazni azt a kérdést, mikorra alakult ki a rövidebb és a hosszabb felszólító formáknak a maihoz hasonló aránya.

Nyilvánvaló, hogy az ikes ragozás bomlása az újmagyar korban jutott el odáig, hogy az általános ragozásban az ikes igék körében is a rövid alakok kerültek fölénybe, de a mérleg átbillenésének idejét az elmúlt két és negyed évszázadon belül csak további gyakorisági vizsgálatok segítségével lehetne pontosabban meghatározni. Tisztázásra vár az is, hogy a hosszabb formáknak az iktelen igék közötti terjedése mikortól vált aránylag jelentőssé, azaz miféle kronológiai viszonyban áll az ikes ragozás visszatorulásával.

A határozott ragozással kapcsolatban ugyancsak további korpuszvizsgálatoknak kellene felderíteniük, hogy a rövidebb, illetőleg hosszabb formák használatában az újmagyar kor melyik szakaszától kezdve érvényes a mai szélsőséges megoszlás. – Mivel a határozott ragozásban már a XVIII. századi drámákban is a rövid felszólító formák dominálnak, a kései ómagyar korban viszont még ezzel ellentétes a kép (l. E. Abaffy 1992: 210), nincs okunk kételkedni abban, hogy a fordulat a középmagyarban

történt. Csak sokrétű és alapos korpuszelemzések tisztázhatnák, hogy ez a jelentős változás a korszak folyamán egyenletesen zajlott-e, s mikortájt kerültek többségbe a rövidebb alakok.

A felszólító funkció jellege szerinti vizsgálódást – szociolingvisztikai szempontokra is figyelve – feltétlenül ki kellene terjeszteni a spontán beszélt nyelvre. A gondosan előkészített gyűjtésen alapuló statisztikai elemzés – leíró nyelvészeti felhasználhatóságán kívül – talán a nyelvtörténeti kutatásokhoz is szolgálhatna közvetett adalékokkal.

A SZÖVEGMINTÁK FORRÁSAI

M. = *Minorita iskoladrámák* = Kilián István–Varga Imre (sorozatszerk.) 1989: *Régi magyar drámai emlékek XVIII. század 2*, Sajtó alá rendezte Kilián István, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Az egyes drámák szerzőinek kiléte nem mindig állapítható meg, ezért a (lehetséges) szerzőket egységesen mellőzve listázom a szövegminta darabjait, megadva sorszámukat, címüket, előadásuk évét és szövegüknek a kötetbeli lapszámait:

8. Iszonyán kegyetlenkedő Karakalla és az igazságért meghaló Papinianus, 1768, 335–66;

11A. Leoninus és Leonina, 1773, 439–92;

11B. Borka asszony és György deák, 1773, 495–507;

12. Stolander a bálban, 1774, 513–50;

13. Zsákosi furfangjai és a két vén zsugori, 1774, 556–606;

14. Stolander procator és négy mesteremberek a diétán, 1774, 615–76;

15. Kintses Násó bált rendez, 1775, 683–736;

16. A tékozló fiú, 1775, 743–82.

R. = Jovánovics Miklós szerk. 1988: *Rivalda 86–87*, Budapest, Magvető.

Békés Pál: A női partórség szeme láttára, 13–83.

Gyurkovics Tibor: Fekvőtámasz, 93–164.

Hernádi Gyula: Dogma, 173–229.

Márton László: Lepkék a kalapon, 239–304.

Páskándi Géza: Lélekharang, 307–12, 321–453.

Spiró György: Csirkefej, 463–543.

Vámos Miklós: Világszezon, 553–639.

Vészi Endre: Le az öregekkel! 649–716.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1, A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 184–238.
- Eckhardt Sándor 1956: Nyelvjárási alakok küzdelme az irodalmi nyelvvel a régi magyar irodalomban, in Bárczi Géza–Benkő Loránd szerk.: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 491–4.
- Horváth László 1998: Rövidebb és hosszabb felszólító alakok mai drámákban, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, 81–5.
- Horváth László 1999: Felderítetlen részletek a szó szerkezetek történetében, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1, Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 75–80.
- R. Hutás Magdolna 1972: *Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában = Nyelvtudományi Értekezések 78*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 1992: A módosítószók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1, A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó. 815–38.
- Klemm Antal 1918: A *-sze, -sza* enklitikus particula, in *Emlék Szily Kálmánnak [..] a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolcvanadik születésnapja alkalmából*, Budapest, a Magyar Nyelv dolgozóitársai, 23–6.
- Kovalovszky Miklós 1980: Felszólító mód, in Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 618–21.
- Kugler Nóra 2000: Az igeragozás, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 104–26.
- A. Molnár Ferenc 1976: Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből, *Magyar Nyelv 72*, 308–20, 429–35.
- A. Molnár Ferenc 1981: A *-sza, -sze* nyomatékosító toldalék eredete, in Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*, Budapest, ELTE BTK, 81–90.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Pusztai Ferenc 1999: Beszélt nyelv a középmagyarban, *Névtani Értesítő 21*, 380–86.
- Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk = Nyelvészeti Tanulmányok 11*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

A MAGYAR FELTÉTELES MÓD PARADIGMÁINAK TÖRTÉNETÉHEZ A NYELVFÖLDRAJZ SZEMSZÖGÉBŐL

JUHÁSZ DEZSŐ

1. Két évvel ezelőtt a szegedi nyelvész kollégák azzal az ígérettel zárták *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1. Magyar és finnugor mondattörténet* című konferenciájukat, hogy az elhangzott előadásokat megjelentetik, sőt a nyelvtörténeti tanácskozásokat kétéves időközönként – változó tematikával – ismételten megrendezik. Nos, a szervezők megtartották a szavukat, és ezzel lehetőséget teremtettek számunkra az újbóli megnyilatkozásra, új gondolatok előadására. Én azért is élek örömmel ezzel a lehetőséggel, mert folytathatom a két éve abbahagyott gondolatmenetemet, amely a magyar ige morfológiájának és szintaktikájának feltáratlan rendszertani mozgásait boncolgatta a klasszikus nyelvtörténet, nyelvjárástörténet eredményeit a modern nyelvföldrajz módszertanával és apparátusával kiegészítve. E kedvező helyzet mentesít az alól a kötelezettség alól, hogy a nyelvföldrajz jelentőségét, hazai és nemzetközi szerepét, valamint a nyelvtörténetben való felhasználhatóságát részletezzem: az előző előadásomban megtettem a legszükségesebb utalásokat. Kiegészítésként szeretném még felhívni a figyelmet az új egyetemi tankönyvünk, a megjelenés előtt álló „Magyar dialektológia” nyelvföldrajzi fejezeteire is.¹

2. Mostani előadásom témájául a feltételes mód igei paradigmáinak néhány olyan elemét választottam ki, amely régi és mai nyelvjárásainkban egyaránt területi tagoltságot mutat, a táji változatok elhelyezkedéséből pedig keletkezéstörténeti eseményekre, rendszertani változásokra, térbeli mozgásokra lehet következtetni. Két évvel ezelőtt hasonló céllal a kijelentő mód jelen idő többes szám első személy alakját választottam ki. Mondanivalóm lényegi elemei többek között a következők voltak:

Míg a határozott (tárgyas) és általános (alanyi) ragozás személyragjai az egyes számban szabályos megoszlást mutatnak – tudniillik az előbbieket személyes névmási, az utóbbiak képzői eredetűek (*várom, várod, várja* ↔ *várok, vársz* stb.) –, addig a többes számban látványos, de nem minden részletében feltárt átrendeződések zajlottak le. Ezeknek egyik végterméke a többes elsőben szemlélhető, ahol az egyes számmal ellentétben a névmási gyökerű *-unk/-ünk* az általános ragozás, az egyszerű többesjelre épülő *-juk/-jük* pedig a határozott ragozás oldalán kötött ki: *várunk, kérünk* (valamit) ↔ *várjuk, kérjük* (azt). Ezt a helycserét, amely az utolsó között ment végbe az ősmagyar kor vége felé, olyan mozgások készítették elő, mint például a szomszédos többes másodiké, ahol az eredetileg ugyancsak határozott tárgyra utaló *-tokl/-tekl/-tök* került az alanyi ragozás oldalára, mivel eredeti helyén egy *-jál/-i* elemmel bővült, a

---

¹ A könyv időközben (2001-ben) megjelent, Kiss Jenő szerkesztésében az Osiris Kiadónál. Az idevágó fejezetek, melyeket én írtam: A nyelvföldrajz (92–110), A nyelvföldrajz magyar eredményeiből (111–130).

determinatív ragozás igényeit jobban kielégítő („transzparensabb”) forma keletkezett: *várjátok, kéritek*. A határozott ragozás paradigmatorából átvándorló, névmási alapú személyragok az általános ragozás oldalán nagy valószínűséggel egy nagyon egyszerű, csupán a többesjelet tartalmazó „ősparadigmát” fedtek le, amely efféle szerkezeteket tartalmazott: *mi váruk (~ *várok*), *ti váruk (~ *várok*), *ők váruk (~ *várok*) *vmit*. Ennek nyomai már csak egyes archaikus nyelvjárásainkban vannak meg, például azok a *j* nélküli formák, amelyek egyes palóc, északkeleti és a Mezőségről kirajzott szigeteken lelhetők fel: *kiszedük, kiásuk, kaszáluk, vetük, kötük* stb. Ezek ma már a tárgyias ragozás oldalán helyezkednek el, ellenben vannak olyan nyelvjárások – mindenekelőtt a dél-dunántúli *ő-ző* típuson belül –, amelyekben a határozott ragozást is *-unk/-ünk* raggal fejezik ki: *kiszedünk a burgonyát, leverünk a diót* stb. Ebből a típusból – feltehetőleg középkori telepítésekkel (a határ- és gyepterülettel összefüggésben) – jutott az északi és a keleti végekre, az abauj megyei és az erdélyi, hétfalusi *ő-ző* szigetekre is.

Az *-uk/-ük > -juk/-jük* változást, tehát a *j* elem megjelenését a korábbi kutatók többségével szemben kettős okra vezetem vissza: az egyik a *-játok, -ják* ragokban is jelen levő (hiástöltő eredetű) *j* analógiája, amely a determinatív ragozás kifejezését erősíti, a másik, nem kevésbé fontos motívum annak a grammatikai homonímiának a feloldása, amely a T/1 *mi váruk ~ várok* és az E/1 *én várók ~ várúk* formák között állt fenn (hasznólépp l. már Benkő 1980: 251; Abaffy 1991a: 392–3).

3. Ha figyelmünket ezek után a jelen idő **feltételes módú** paradigmáira fordítjuk, több korábbi tapasztalatunkat hasznosíthatjuk.

a) Az egyik mindjárt az, hogy a legtagoltabb, legváltozatosabb nyelvjárási képet – a kijelentő móddal egyezően – itt is a többes szám első személy mutatja. Ennél fogva talán most is megkockáztathatjuk azt a feltevést, amelyet a kijelentő mód kapcsán a TNyt. is említ, hogy a paradigmataok közül a T/1 formálódása záródhatott le legkésőbb, nem számítva azokat az analogikus kiegészítéseket, amelyekről tanulmányom végén röviden még szólok (E/3 *várná* → *várnája*, T/3 *várnák* → *várnáják* stb.).

b) A következő általános párhuzamunk az, hogy mindkét módban kimutathatók olyan táji típusok, amelyek alakilag vagy megkülönböztetik, vagy éppen differenciálatlanul hagyják a határozott és általános ragozást. Köznyelvünk a kijelentő módban az első típust képviseli (*várunk* ↔ *várjuk*), a feltételes módban inkább a **nem** differenciáló (*várnánk valamit = várnánk azt*) megoldást mutatja, mivel a tárgyias *várnók, kérnők* forma régies, irodalmi jellege miatt lényegében kiszorult a használatból. A választékos erdélyi regionális köz- és irodalmi nyelvben azonban még jelen van.

c) A *-nól/-nő* alternánst tartalmazó *várnók, kérnők* mellett azonban létezik egy még régibb determinatív *várnuk, kérnük (azt)* típus, amely több tekintetben emlékeztet a kijelentő módbeli nyelvjárási *várúk, kérük-re*. Az én morfológiai tagolásom szerint ma mindkettő *-uk/-ük* ragra végződik, tehát a *várnuk* morfémaszerkezete a következő: *vár-*, *kér-* ige + *-n* módjel + *-uk, ük* T/1 személyrag. Történeti elemzésben persze – például a kései ősmagyar kor szinkroniájában – a *-k* előtti magánhangzót a *tő* részének tekinthetjük, így az előbbi tagolás a következőképpen módosul: *váru-*, *kéru-* (teljes) *tő* + *-nul/-nű* módjel + *-k* (többesjelből származó) személyrag. (Az abszolút *tő* végvokálisát a kétnyíltszótagos tendencia tünteti el: **várunuk > várnuk*.)

4. A TNyt. megjelenéséig a magyar nyelvészetben az volt a legismertebb magyarázat, hogy a *-nál-né* módjelet *-n* mozzanatos igeképzőből és a folyamatos melléknévi igenév képzőjének (vagy az *-ál-é* múltidőjelnek) a kapcsolatából lehet levezetni (l. pl. Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 414; Bárczi 1982: 85–6, 1990: 21–2). Az uráli-finnugor előzmények részletesebb kirajzolódásával ez az elképzelés megváltozott. – Hajdú Péter uralisztikai tankönyveiben (1973: 71, 136–8, 1981: 153–4) a rokon nyelvi megfelelők számbavétele után egy PU **-nek* módjelet rekonstruált.

Az utóbbi évtizedekben azonban mind a magyar nyelvtörténet, mind az uralisztika/finnugrisztika felfogása módosult e kérdésben, és az álláspontok is közeledtek egymáshoz. A magyar nyelvtörténet megújított álláspontját összefoglaló jelleggel Abaffy Erzsébet közvetíti a TNyt.-ban (1991b: 105–6), az uralisztikáét/finnugrisztikáét Bereczki Gábor kézikönyve (1996: 86–7). Az előbbi főleg Bárczi, az utóbbi Hajdú (1973, 1981) és Rédei (1991) nyomdokain halad.

Hajdú Péter könyveiben még azt olvashattuk, hogy a magyar módjel uráli előzménye egy **-nek* morféma, amelynek „végső **-k* eleme bizonyára azonos a felszólító mód **-k-jával*” (1973: 136). A felsorakoztatott rokon nyelvi párhuzamok többsége azonban csak egy *-n* + rövid magánhangzó (leginkább *e*) meglétére enged következtetni, a testesebb változatok szórványos ellenpéldái – köztük a magyar és vogul – saját nyelvi, belső kiegészülésekre utalnak. Ez a felismerés, amely a TNyt.-ban és Bereczki megújított tankönyvében is tükröződik (1996: 86), azért lényeges, mert belőle kiindulva az ősmagyar kor elejére még egy egyszerűbb **-ne* → (illeszkedéssel) **-na/*-ne* morfémát rekonstruálhatunk. Abaffy igen óvatosan csak *-n* + vokális alakról beszél, de mivel a kiegészülési folyamat eredményeként **-nai/*-nej*-t tesz fel, első renden ő is nyilván *a, e* magánhangzókra gondol az *n* után. Idézem idevágó mondatait: „Az uráli eredetű **-n* + vokális alakú módjelhez feltehetően már az ősmagyar kor elején még egy elem csatlakozott. A legvalószínűbb feltevés szerint ez az elem azonos az **-i* múltidő-jellel: a két formánsnak, a módjelnek és az időjelnek az alakulásában ugyanis egész nyelvtörténetünk folyamán feltűnően szoros, csaknem teljes párhuzamosság figyelhető meg. A feltételes mód jele tehát **-nai/*-nej* lehetett.” (TNyt. 1: 105.)

Hipotézisével – akárcsak az **-i* múltidőjel csatlakozását a továbbiakban megokoló (itt már nem idézett) funkcionális érvelésével – alapjaiban egyetértek, problémánk megoldása szempontjából azonban szükségesnek tartok néhány kiegészítést, illetve korrekciót.

Az első az, hogy az öröklött módjel – a rokon nyelvek tanúsága szerint – már a magyar nyelv külön élete előtt rendelkezett azokkal az alapfunkciókkal (feltételesség, lehetőség, óhajtás stb.), amelyek az igealak további morfológiai kiegészítése nélkül is biztosították számára nyelvtani feladatának (modus) ellátását. Ezért azt gondolom, hogy az **-i* múltidőjellel való kiegészülés nem következett be szükségszerűen az ősmagyar kor elején, sőt azt is megengedhetjük, hogy egyes néprészlegekben, törzsi nyelvjárásokban ez a folyamat el is húzódnak, illetve nem fedett le minden paradigmát. Bizonyos jelek ugyanis arra utalnak, hogy az általános és határozott ragozás elkülönítésének nagyszabású építkezésében egyes nyelvjárások olyan „téglákat”, nyelvi építőelemeket is felhasználtak, amelyeknek „régészeti” elemzése azt az ősből **-n* + (rövid) vokális szerkezetet mutatja, amiről az előbb szó volt.

A másik megjegyzésem a fentiekből következik: ha a mai nyelvjárási adatok viszonylag nagy területen rendszertanilag fontos különbséget tükröző változatokat mutatnak, célszerű ezeket figyelembe venni az ős- és ómagyar kor nyelvállapotának megrajzolásában is, érzékeltetve, hogy az akkori nyelvhasználat valószínűleg nem volt egységes. Vagyis az ősmagyar kor második felének bizonyos nyelvváltozataiban történtek arra kísérletek, hogy a kijelentő móddal párhuzamosan a feltételes mód többes első személyében is alakilag megkülönböztessék az általános és határozott ragozást. Erre jó eszköznek kínálkozott egy akkorára már nyilván archaizálódott nyelvtani alak „megmentése”, melyben mind a módjel (-n +rövid vokális), mind a személyrag (-k) a legegyszerűbb formáját mutatta. Teljesen eredeti *vár(a)-na-k, *kér(e)-ne-k alakját azonban nem őrizhette meg, mivel egybeesett volna az ugyancsak ekkor formálódó kijelentő módú, általános ragozású T/3 igealakokkal. Az -n-hez tartozó vokális zártabbá tételével és labializálásával azonban e homonímia veszélye megszűnt. Az így keletkezett *várnuk, kérnük* a *várnánk, kérnénk*-kel oppozícióban (és a kijelentő módbeli *váruk, kérük* ↔ *várunk, kérünk*-kel párhuzamosan) sikerrel oldotta meg a tárgyjelölés pontosabbá tételére irányuló feladatot.

5. Erre a következtetésre azonban csak később jutottam, mégpedig azok után, hogy az egész Kárpát-medencét lefedő **nyelvföldrajzi** adatok a birtokomba kerültek. Főleg két nagyatlaszunk, „A magyar nyelvjárások atlasza” és „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” összeillesztéséből bontakozik ki az a nyelvjárási kép, amely azt mutatja: a *váruk, kérük*-féle kijelentő módú, valamint a *várnuk, kérnük*-féle feltételes módú formák sorsa egymástól elválaszthatatlan, mivel nagyjából azonos területekre lokalizálhatók, illetve az ómagyar kor elejére azonos vidékekre rekonstruálhatók.

a) A *váruk, kérük* alakok helyzetét korábbi előadásom (Juhász: 1999) térkép-melléklete tartalmazza, a *várnuk, kérnük*-féléket pedig újabb összesítő térképem, amelyen a tárgyas ragozású formák elterjedését a nagyatlaszok két-két kiválasztott lapja nyomán szimbólumos technikával ábrázolom: (MNyA.: 812) *vinnénk* [= *vinnők*], (866) *kötnénk* [= *kötnők*], (RMNyA.: 1095) *sepernők*, (1391) *néznők*. (Az RMNyA. utóbbi két térképlapját mellékletben szintén közlöm, az alanyi ragozású megfelelőikkel együtt, l. (1094) *sepernénk*, (1389) *néznénk*.) A *váruk, kérük* legerősebb képviselete a palóc nyelvjárásokban van: a nyugati palóc kivételével minden altípusban kimutatható, de legtöbb szóban a védett, belső helyzetű középső palóc őrzi. A négy kárpátaljai kutatópont közül egyen, Csongorban (Szu-2) regisztrálták az atlaszgyűjtők, tehát korábbi jelenléte feltehető, de a visszaszorulás előrehaladott stádiumban van. Az erdélyi Mezőségeen már egyik atlasz kutatói sem találtak ilyen adatokat, jöllehet középkori jelenlétük e vidéken egyértelműen rekonstruálható, hiszen az ismert mezőségi kirajzásokon, nyelvjárászigeteken, mint Lozsád, Köröstárkány, Domokos, a moldvai csángó Szabófalva, Bogdánfalva stb. ezek a formák élnek. Joggal feltehető, hogy a honfoglalás után a Kárpát-medence központi területét is ilyen nyelvjárású lakosság töltötte ki, mivel a mai *-jukl-jük* is közvetlenül e típusból vezethető le. A *j*-vel bővült alakok koncentrikusan terjeszkedve az említett peremvidékekre szorították vissza a *j* nélkülieket, de nem tüntették el a dél-dunántúli „osztatlan” (*várunk azt/valamit*) típust sem.

b) A feltételes mód T/1 *várnuk*, *kérnük* realizációi némileg más súlypontokkal, de az előzőekben rekonstruált helyzetnek nem ellentmondva, azt inkább kiegészítve értelmezhetők. E típus fő góca ma az erdélyi Mezőség, de *-nól/-nő-s* megoldásokkal váltakozva megtalálható például Kalotaszegen, a Szilágyságban és a Szamos alsó folyása mentén is. Erdélyt nyugati irányban elhagyva azt tapasztaljuk, hogy ezúttal a palóc nyelvjárásokban csak nyomokban van meg (Cszs-2. Vága, Cszs-22. Tornagörgő), viszont az északkeleti nyelvjáróterület Szabolcs-szatmári részén még jelentős számban van jelen (pl. O-13, 14, 15, P-6, 7). Csongor – ismételve a kijelentő módnál tanúsított archaizmusát – ugyancsak *vinnük*, *kötnük* formákat mutat. A súlypont tehát a palóc vidékekről a Mezőségre és nyugati szomszédságára tevődött át, de az átfogott terület így is a Kárpát-medence északnyugati csücskében levő Vágától a Moldvai Szabófalváig terjed.

c) E széles hatókörnek a lefedett terület hézagai ellenére rendkívül fontos nyelv-földrajzi, rendszertani és kronológiai „üzenete” van, mindenekelőtt a *-nókl/-nők* és *-nukl/-nük* szövégek egymáshoz való viszonyának tisztázásában. Az eddigi magyarázók (pl. Horger 1926: 182–3, 1931: 115) és részben a TNYt. is (2/1: 137) a *-nukl/-nük* morfémacsoportot (ti. jel + rag) a *-nókl/-nők*-ből vezeti le zártabbá válás és rövidülés útján. Ezt a feltevést megerősíteni látszik a fennmaradt adatok időrendje: míg a *-nókl/-nők*-re több kódexünkben is hozható példa, addig a *-nukl/-nük*-re először a XVI. század második feléből van adalék. (Jellemző, hogy a TNYt. által idézett szerzők, Károlyi Gáspár és Bornemisza Péter a nyelvterület északi, északkeleti régiójához köthetők.) A kérdés végleges tisztázása azonban további adatgyűjtést kíván. Addig is támaszkodhatunk azonban a neolingvisztika egyik alaptételére, mely szerint a számottevően nagyobb hatókörű jelenség szinte mindig régibb múltra tekinthet vissza. Ha kiegészítjük ezt a tételt az elszigetelt, illetve peremterületek szabályával, hipotézisünk újabb megerősítést kaphat. Eszerint, ha a legelszigetelt, leginkább periférikus kutatópontokat vetjük vizsgálat alá, ott – magától értődően – sokkal inkább az archaikusabb, mint a neológ nyelvi formákat fogjuk megtalálni. Esetünkben ilyenek a palóc Vága, Tornagörgő, a kárpátaljai Csongor, az északi csángó Szabófalva és részben a dél-erdélyi Lozsád, Oltszakadát nyelvjárószigetek is, amelyek kisebb ingadozásoktól eltekintve nem a *-nókl/-nők*, hanem a *-nukl/-nük* végződést mutatják. A *-nókl/-nők* legjellemzőbb előfordulási helyei a Székelyföld, valamint a Mezőség és az Alföld közé eső átmeneti zóna.

d) Ezek után természetesen adódik a kérdés: hogyan keletkezett a *-nókl/-nők*, ha másodlagos a *-nukl/-nük*-höz képest? A megoldást ezúttal is többféle erő együtthátasaként képzelem el. Nem kívánom kizárni a folyamatos melléknévi igenévképzőnek a praeteritumképzésben, közvetve pedig a feltételes módjel alakításában játszott szerepét (hasonlóképp l. már Horger 1926: 185). Közelebb áll azonban hozzám az az elképzelés, amelyet a TNYt.-ban Abaffy Erzsébet így fogalmaz meg: „a *-nókl/-nők* magánhangzójában a *-nál/-né-jétől* eltérő formánst is kereshetnénk (s ez azonos volna az *-ól/-ő* időjellel), de esetleg csupán analógiáról van szó: a determinált ragozás többes l. sz.-ű, minden más paradigmában labiális személyragjainak *-okl/-ök*, *-ukl/-ük* hatására lehetett labiális, és az eredeti időtartam hosszúságának megőrzésével *-nókl/-nők* változat.” (Abaffy 1992: 137.) Azt már én teszem hozzá, hogy az említett *-ukl/-ük* (~ *-okl/-ök*)

ragosak közül természetesen az eddig kevés figyelemben részesített *tudnuk*, *kérnük* formák gyakorolhatták a legintenzívebb analogikus hatást, hiszen rendszertanilag ezek állnak a legközelebbi kapcsolatban a *-nánk/-nénk* morfémaegyüttessel. Nem véletlen az sem, hogy a *-nókl/-nők*-ölő települések zöme a Mezőség keleti és nyugati szomszédságában található, ott, ahol az eredetibb *-nukl/-nük*-ös végzések leginkább kifejlthették analogikus hatásukat.

Mindezek önmagukban is megmagyarázhatják a *-nókl/-nők* keletkezését, én azonban az elmondottakat szeretném még egy lehetőség felvázolásával kiegészíteni. Már a korábbi előadásomban is felvettem azt, hogy az úgynevezett teljestövíűsítés (más szóval kötőhangzó-betoldás) mint a grammatikai homonímia megszüntetésének egyik leggyakoribb ómagyar módja (l. pl. *látá* > *látóá* [> *látójá* > *látjá* > *látja*], HB. *mundá* > *mundoá*, *terömté* > *terömtévé*, *házá* > *házoá*) a T/1 *-jukl/-jük* ragjának kialakulásában is szerepet játszhatott. Tudniillik ha a rag elején álló *j*-t a legtermészetesebb szerepében hiátustöltőként magyarázzuk, akkor a *látjuk* formát *látujuk* ~ *látujuk*-ként rekonstruálhatjuk. Ezt pedig úgy is értelmezhetjük, hogy a nyelv az E/1 *látok* ~ *látuk*-kal fennálló homonímiát teljestövíűsítéssel (*látó* + *uk*), majd ezt követően hiátustöltéssel (*látujuk*) és kétnyíltszótagos tendenciával (*látjuk*) szüntette meg. (A teljestövíűsítés és hiátustöltés egyidejűleg is végbemehetett.)

Ha ezt az első pillantásra furcsának tűnő, ám a történeti morfológia számos pontjáról idézhető metodust reálisnak fogadjuk el, érvényesülésével – némi módosítással – a *-nókl/-nők* keletkezésében is számolhatunk. Ez esetben az előzőek mintájára a következő folyamat képzelhető el: *látjuk* > *látjuk* ~ *látjuk* teljestövíűsítés, majd innen a hiátus kitöltése helyett (*látjuk ~ *látjuk) a szomszédos magánhangzók-nak egy szótagba való összeolvadásával, diftongussá fejlődésével *látjuk* > *látjuk* > *látjuk*, illetve *kérjük* > *kérjük* > *kérjük*. Hogy ez nem merő fikció, igazolhatják olyan, a nyelvterület délnyugati régióiban található peremnyelvjárások, amelyek hasonló teljestövíűsítésre utalnak, de a szomszédossá vált magánhangzókat nem olvasztották egybe, hanem hiátustöltővel elválasztották. A hetési nyelvjárásban találtam erre példát. A nagyatlásban Bödeháza (B-28) képviseli Hetést, ott a *vinnek* (*azt*) archaikus ejtése *vinnek* (812), a *könnék-é könnék* (866). Végh József „Örségi és hetési nyelvatlasz”-ában (1959) Bödeházaán kívül Gáborjánházáról és részben Szijártóházáról idézhetők még ilyen adatok: *rángvénnek* (147), *mégmondanak* (151), *mégvárnak* (154). Az utóbbi adatokban feltehető korábbi *mégmondanak*, *mégvárnak* ejtést a *-ná* módjel analógiája megnyújtotta. Ez az analógia a magas hangrendű szavakban még nem érvényesült (*vinnek*, *könnék*). Figyelemre méltó az is, hogy a hetési nyelvjárás az erdélyi nyelvjárásokhoz hasonlóan a feltételes mód T/1-ben az alakmegkülönböztető típusba tartozik, és ezzel élesen elkülönül környezetétől (pl. *Várnánk egy kis esőt.* ⇔ *Mégvárnak az esőt.*). Alakrendszere – beleértve a feltételes mód paradigmáit is – rendkívül változatos és egyedi, ezért külön tanulmányozást kíván.

e) Visszatérve a *-nókl/-nők* nyelvföldrajzi kérdéseihez: további vizsgálatokra van szükség annak felderítéséhez, hogy a nyelvemlékek segítségével milyen területi és kronológiai viszonyok állapíthatók meg. Minél több datálható és lokalizálható adatra lenne szükség, a kódexeken kívül például misszilisekből vagy más világi emlékekből.

Jó szolgálatot tennének azok a számítógépes konkordanciák is, amelyek nem elég-szenek meg a szavak betűrendes felsorolásával, hanem kódolva vannak bennük a nyelvtani információk, így lekérdezhetők a feltételes mód paradigmáinak adatai is. A Debreceni Egyetemen készült számítógépes kódexfeldolgozásoktól például sokat várok, mert a TNyt. idevágó megállapításai szükségképpen elnagyoltak. A *-nök/-nők* első adatai a BécsiK.-ből valók, ezen kívül az ÉrdyK.-ből és a BodK.-ből idéz példákat a nyelvtan. A szórványos adatokból csupán arra következtethetünk, hogy a formáns meglepte nemcsak a nyelvterület keleti, hanem északi és nyugati felében is feltehető az ómagyar korban.

f) További elemzésre vár az is, hogy a módjel labializált magánhangzós formái hogyan terjedtek el az általános ragozás oldalán, azaz a *sepernénk* ↔ *sepernök* (~ *sepernük*) oppozíció első tagjában, az *-nk* személyrag előtt hogyan jelent meg egyes nyelvjárásokban *ő ~ ü*: *sepernök* ~ *sepernük*. A részletekkel nem törődve most csak annyit mondhatunk: ott terjedt el (ill. kezdett elterjedni) *sepernük* 'sepernénk', ahol már jelen volt a *sepernük* 'sepernök', és ott gyökerezett meg a *sepernök*, ahol már megerősödött a *sepernök* (l. pl. mellékletünkben: RMNyA.: 1094, 1095).

g) Kutatásra érdemes a régi nyelvi *várók* 'váránk', *kérők* 'kérünk' (*azt*) elbeszélő múltbeli tárgyias alakok viszonya a *-nök/-nők*-ös formákhoz. (Pl. mennyiben korrigálendő vagy pontosítandó az a vélemény, amelyet Rédei tömören így foglal össze: „Úgy látom, hogy ... [a múlt idejű *várók*, *kérők* és a feltételes módú *várnók*, *kérnök* alakokban] az *-ól/-ő* (< **-k*) igenévképző rejlik. A rokon nyelvi megfelelők amellettt vallanak, hogy a **-k* eredetileg imperfektív-perfektív funkciójú igenévképző volt. Az *-ól/-ő* (< **-k*) behatolását a paradigmába a tárgyias ragozású *várák*, *nézék*, *várnák*, *néznek* többes szám 3. személyű alakoktól való elkülönítés tette indokolttá.” (l. Rédei 1996: 137))

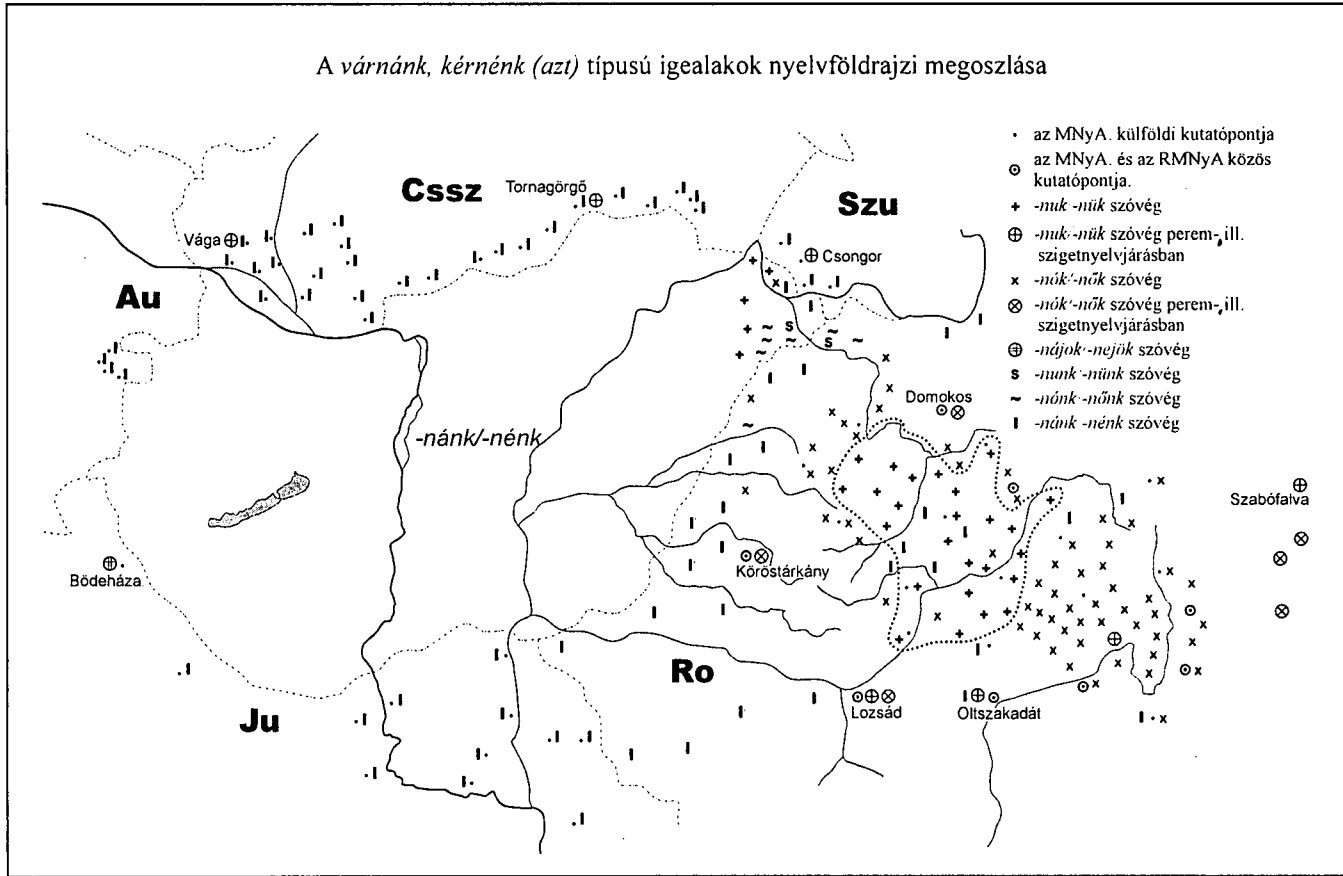
h) Érdemes újragondolni legkorábbi szövegemlékeink és kódexeink feltételes módú igealakjainak történeti elemzését, olvasatát is. Ilyen például a módjel magánhangzójának diftongusos realizációja (pl. HB. *eneýc*, KT. *lelhetneýnc*) vagy az ÓMS. rontott *ualmun* szavának helyes emendálása. Az utóbbinál például – ha nem záránk ki az egyszerűbb *-n + rövid magánhangzó* alakú módjel reliktumként való felbukkanását – egy nehezen értelmezhető íráshiba kérdése oldódna meg, tudniillik a mindenki által elismert *n → m* betűcserén kívül (*ualnum* → *ualmun*) az utolsó szótagi magánhangzó jelölését szabályosnak fogadhatnánk el (a ragozott főnévi igenév vagy a *ualnam* 'válnám' hipotetikus forma erőltetése helyett). Ez azonban már az egyes szám első személyt érintené, és nem vonható a határozott és általános ragozás oppozícióinak alak történetébe, tekintettel arra, hogy a *válik* ige intranszítív.

6. Külön tanulmányt kíván a feltételes mód paradigmájában megfigyelhető analogikus folyamat, amelynek legismertebb pontja a nyelvemlékekből is bőven adatható E/3 *látná* → *látnája*, *kérné* → *kérnéje*, illetve T/3 *látják* → *látóják*, *kérnek* → *kérnéjük* váltás. A több paradigmát is érintő innovációk a nyugat-magyarországi régióhoz köthetők, és számos érdekes részlettel szolgálnak. Megírásuk a közeljövő feladata, de legkésőbb 2002-re, a következő szegedi konferenciára terítékre kerülhetnek.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991a: Igei személyragjaink eredetéről. Vitás kérdések. *Magyar Nyelv* **87**, 385–93.
- E. Abaffy Erzsébet 1991b: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1, A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 104–21.
- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1, A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 120–83.
- Bárczi Géza 1982: *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Géza 1990: *A magyar igeragozás története = Nyelvtudományi Értekezések 130*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bereczki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas Kiadó.
- Hajdú Péter 1973: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Második kiadás, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hajdú Péter 1981: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Horger Antal 1926: A többes I. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete, in *Emlékkönyv Csengery János születésének hetvenedik, tanári működésének negyvenötödik és egyetemi tanárságának harmincadik évfordulójára*, Írták tanítványai, barátai és tisztelői, Szeged, 179–88.
- Horger Antal 1931: *A magyar igeragozás története*, Szeged.
- Juhász Dezső 1999: A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1, Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 81–90.
- MNyA. = Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rédei Károly 1991: Felfogásbeli különbségek a magyar nyelvtörténet egyes kérdéseiben a magyar és finnugor nyelvtudományban, in Kiss Jenő–Szűts László szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 543–9.
- Rédei Károly 1996: A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere, *Magyar Nyelv* **92**, 129–38.
- RMNyA. = Murádin László–Juhász Dezső (gyűjt.) szerk.: *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–5*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- TNyt. = Benkő Loránd (szerk) 1991–1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1–2*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Végh József 1959: *Órségi és hetési nyelvatlasz*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

A várnánk, kérnénk (azt) típusú igealakok nyelvföldrajzi megoszlása

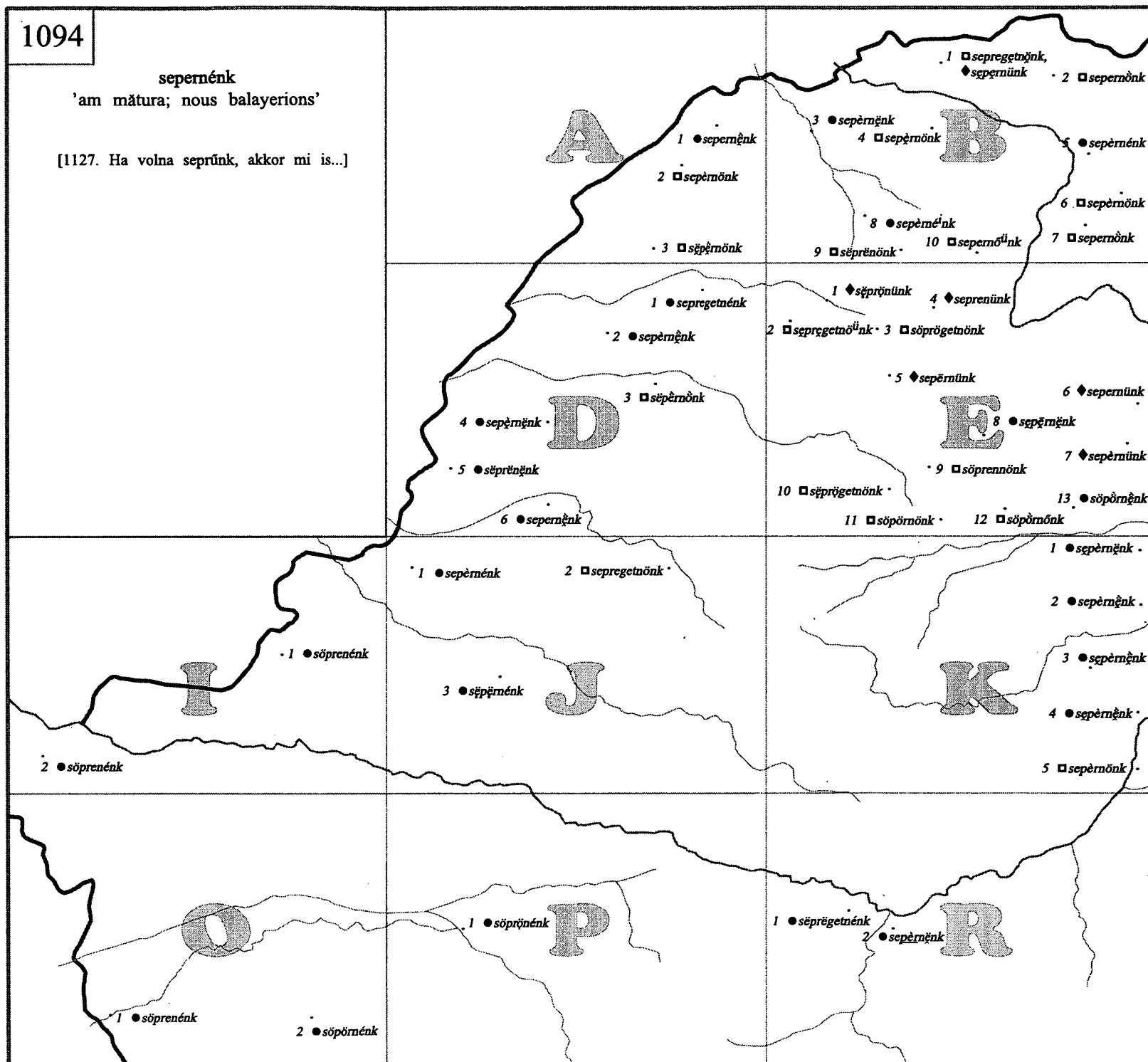

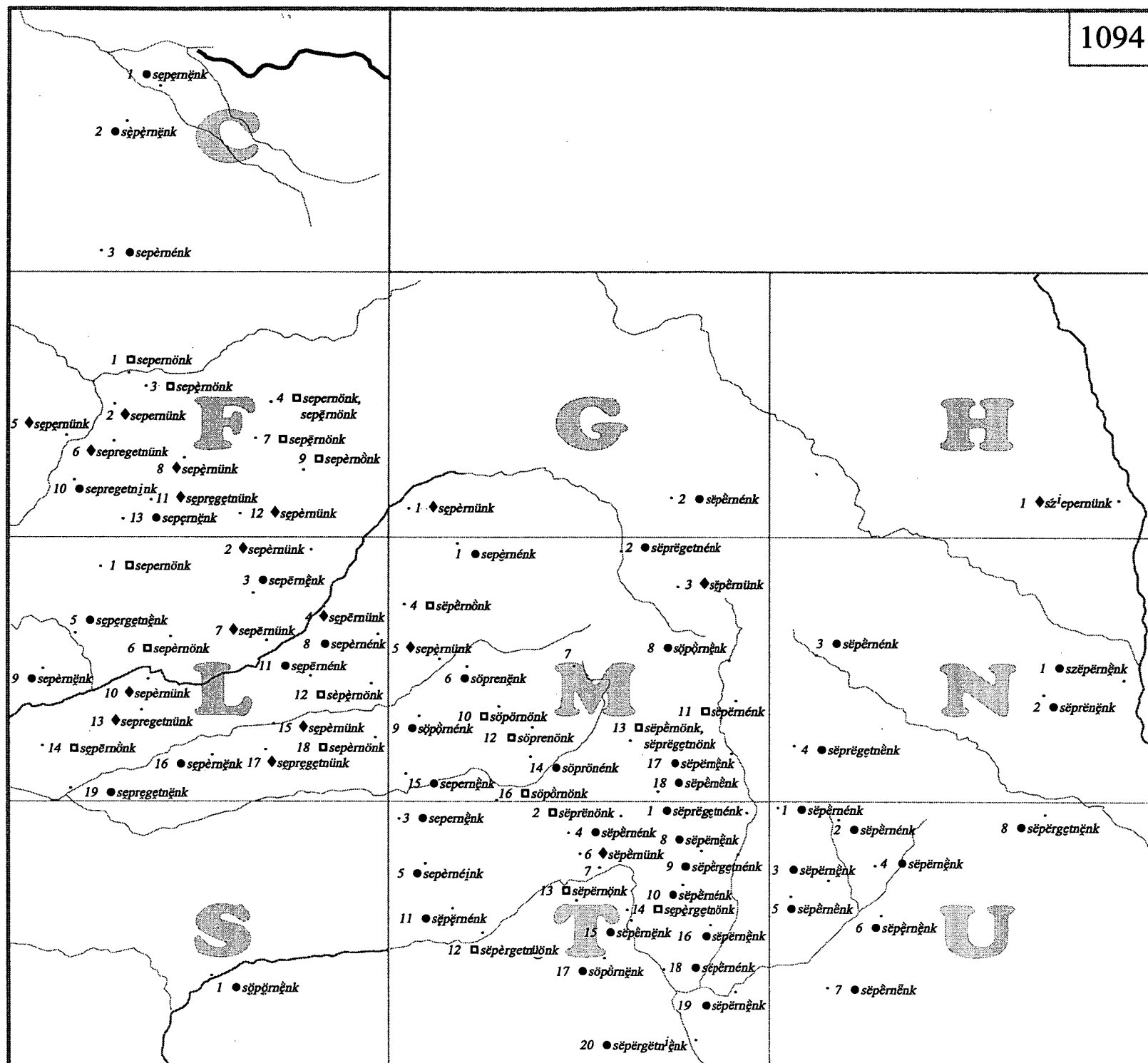
sepernénk

'am mätura; nous balayerions'

[1127. Ha volna seprünk, akkor mi is...]

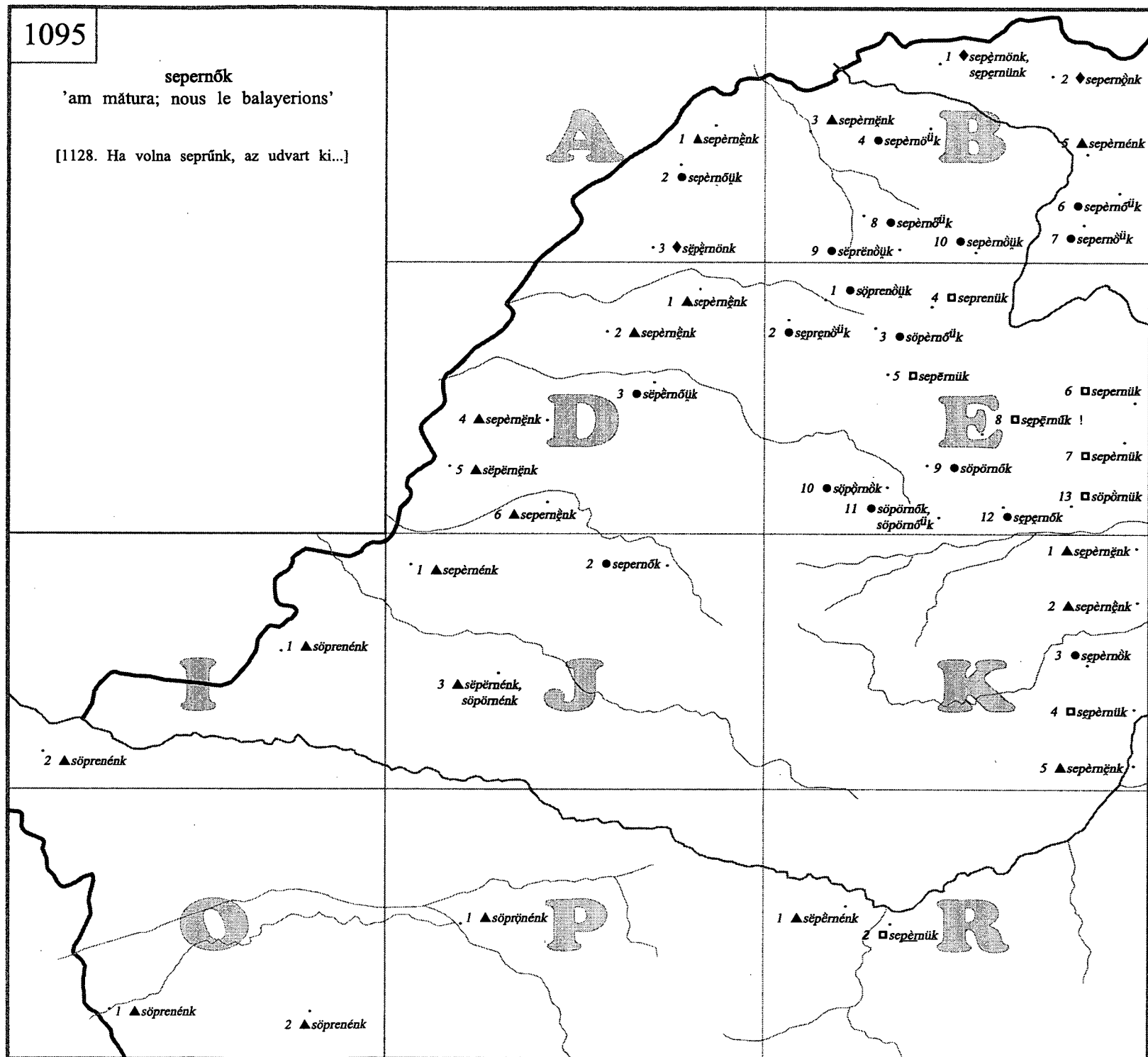

1095

sepernők

'am mātura; nous le balayerions'

[1128. Ha volna seprünk, az udvart ki...]

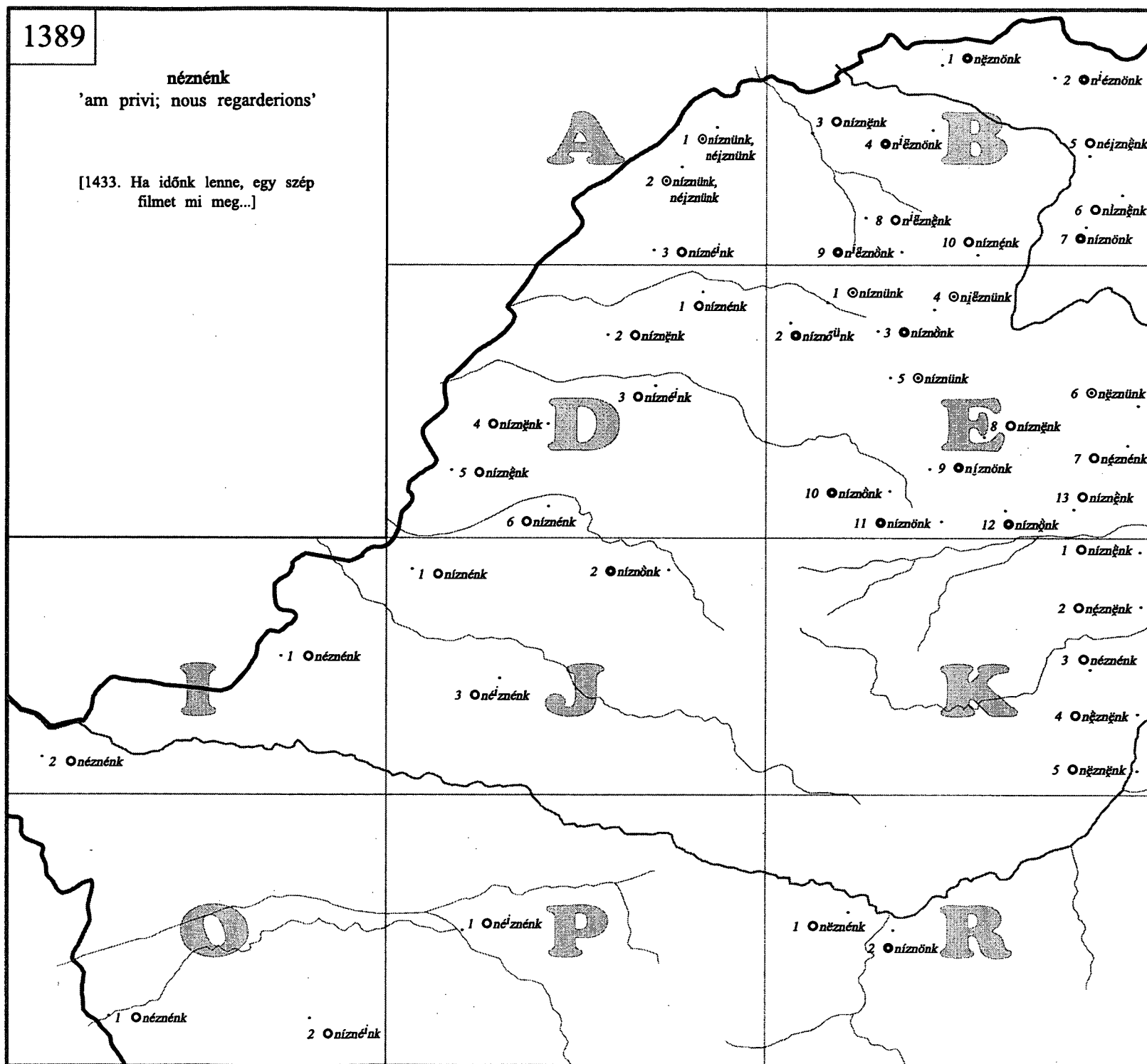

1389

néznénk
'am privi; nous regarderions'

[1433. Ha időnk lenne, egy szép
filmet mi meg...]

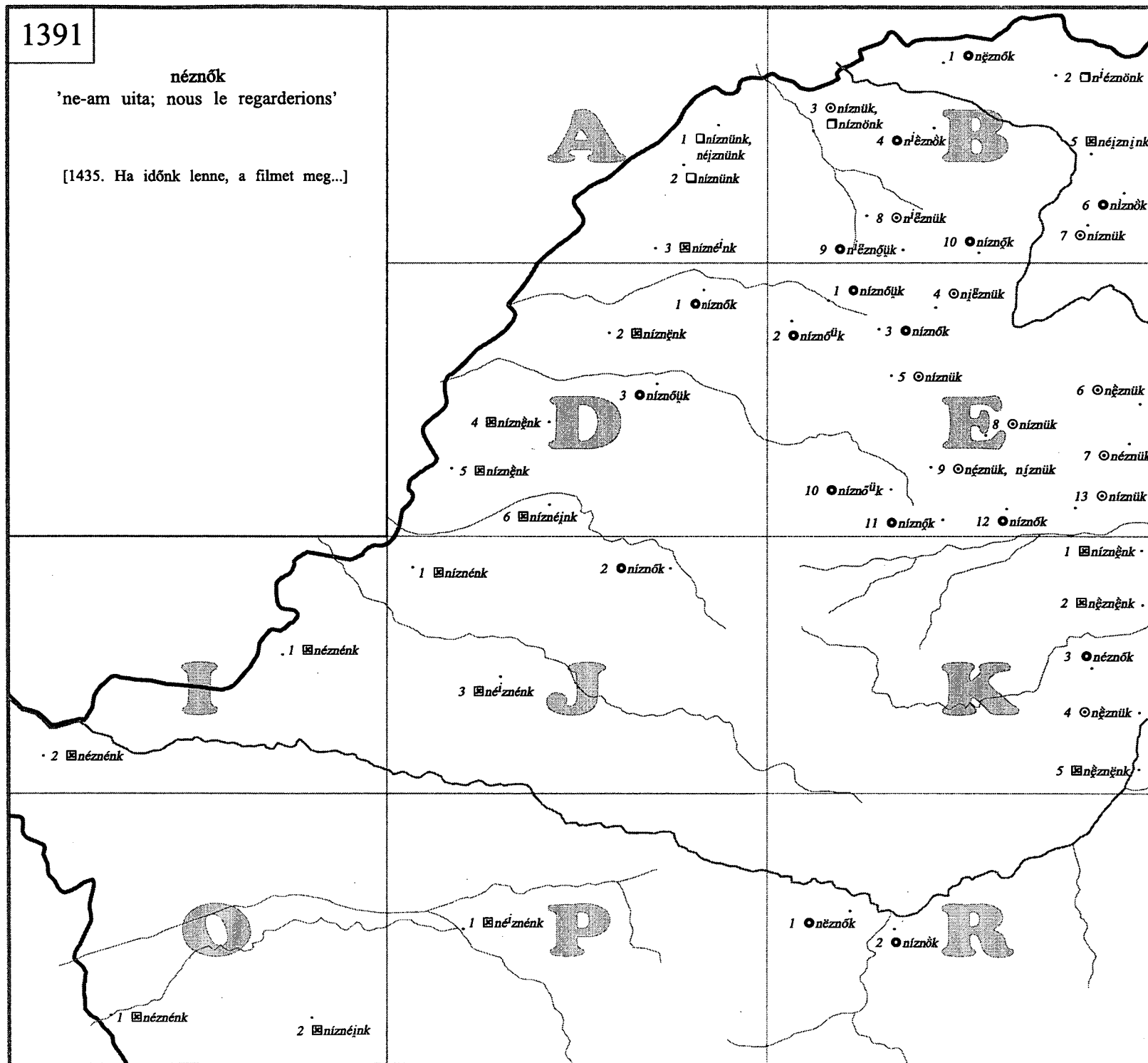

1391

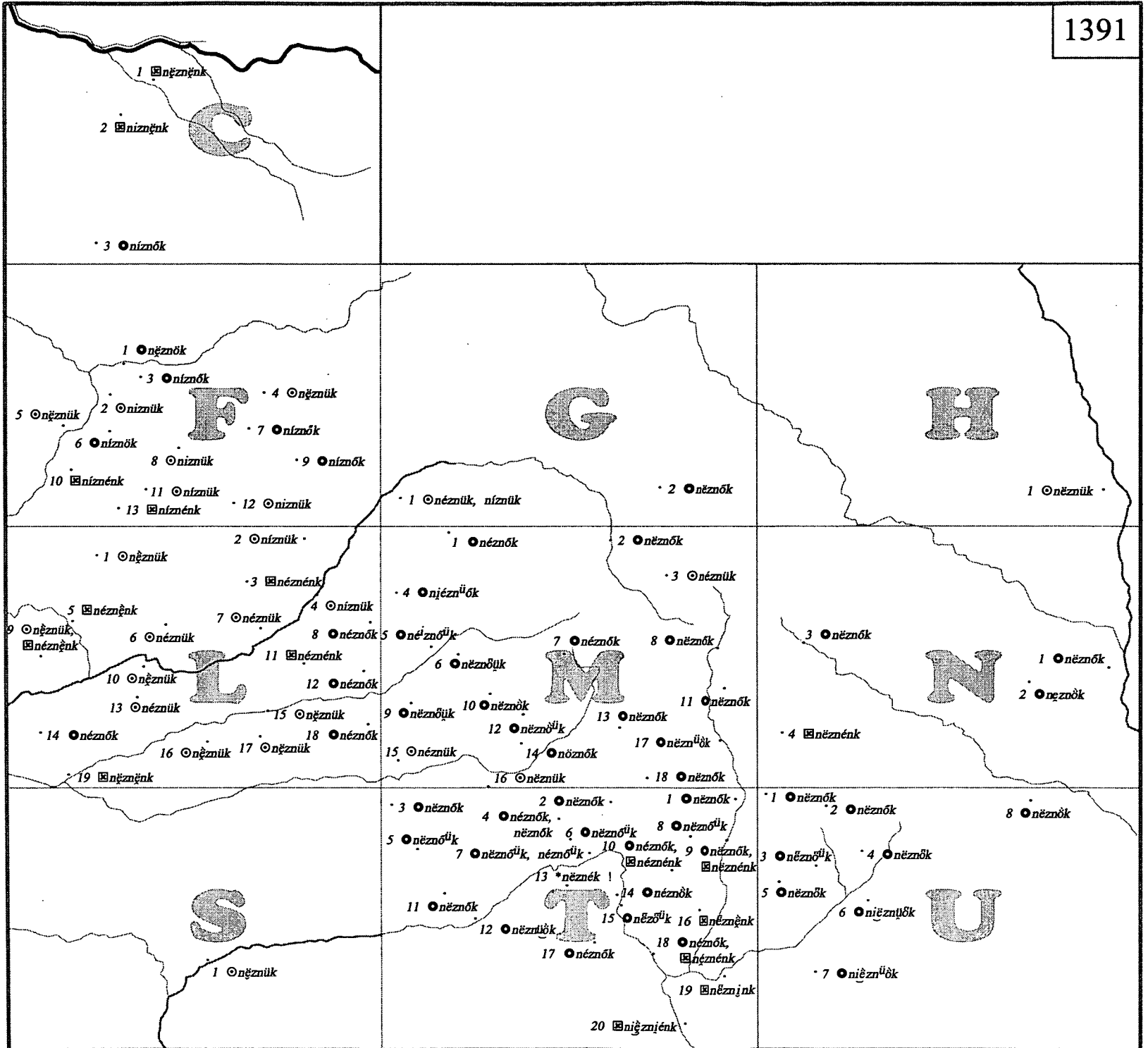
néznők

'ne-am uita; nous le regarderions'

[1435. Ha időnk lenne, a filmet meg...]

LAZA MORFOLÓGIAI SZERKEZETEK A MORDVINBAN

KERESZTES LÁSZLÓ

1. Felcserélhető sorrendű toldalékok: conditionalis (és conditionalis-coniunctivus):
E kundin-d'erani-d'erini-d'eravlin, M kundan-d'arani-d'arini-d'aravlin 'ha fogok/
/fogtam/fognék/fogtam volna'

Az irodalmi nyelvekben a conditionalist és a conditionalis-coniunctivust a főige megkövesedett formája (Prt1Sg: E *kund-in*, M *kunda-ni*) + módjel (E *-d'era-*, M *-d'ara-*) + (időjel) + személyrag kombinációja alkotja. Általánosan elfogadott az a nézet, hogy a módjel önálló szóból degradálódott és agglutinálódott. A **t'erams*-ige alapjelentése 'akar, szándékszik, szeretne' lehetett. Ennek az igének ma már csak egy képzős származéka él a mordvinban (E *t'eravtoms*, M *t'aravtoms* 'megpróbál, igyekszik').

Az *erza* nyelvjárásokban ezektől eltérő szerkezetek is vannak: pl. E nyj. CondPrs *šiman-d'eraj*, *šimat-d'eraj*, *šimi-d'eraj* 'ha iszom/iszol/iszik' ~ Prt *šimiñ-d'eraj*, *šimit-d'eraj*, *šims-d'eraj* 'ha ittam/ittál/ivott', Coni *šimivleñ-d'eraj* 'ha innék/ittam volna'. Ezekben az alakokban a főige ragozódik indicativus Prs-ben (és Prt-ban), továbbá coniunctivusban, és ehhez járul a személytelen partikulává kövült *-d'eraj*, ill. az ebből még tovább rövidült alakok (Jevszjev 1934/1963: 213–4). A két Prs konstrukció párhuzamosan, egymás mellett élt az E nyelvjárásokban (Jevszjev 1934/1963: 213), ugyanígy vannak párhuzamos alakok a tárgyas ragozás Prs-ében is: E *ramasa-d'eraj* ~ *ramiñ-d'erasa* 'ha megveszem azt' (Jevszjev 1934/1963: 241), a Prt-ban azonban Jevszjev kizárólagosan csak a partikulás alakot regisztrálja (1934/1963: 214, 241), és nem tesz említést a mai irodalmi alakok előzményéről: *šimiñ-d'eriniñ-d'eritl-d'erēs!* – Ez a kétféle szerkezet fényt vet ennek az igemódnak a keletkezésére. Koljagyonkov a conditionalis kialakulását igepárokából magyarázza, úgy hogy a jelen vagy múlt idejű formákhoz ismétlésként, utólagos korrekcióként tették a **t'erams* megfelelő alakját: CondPrs **kundan-d'eran* 'fogok-szeretnék', **kundan-d'erat*, **kundan-d'eraj*, Prt *kundiñ-d'eriniñ*, Coni **kundavlin-d'eravlin* stb. (Koljagyonkov 1948: 25–7). Ezt a magyarázatot fogadja el Bubrih (1953: 99–100) és Szerebrennyikov (1967: 168) is.

Van még a fentiekén kívül egy harmadik típusa is az E conditionalisnak, amely az északkeleti Nyizsnye-Pjana-i nyelvjárásokban fordul elő: CondPrs *kundan-žeraj*, *kundan-žeraj*, *kundi-žeraj*, Coni *kundavlin-žeraj*. A *žeraj* partikula egyéb változatai: *žera*, *žere*, *žerakoj* (Nagykin 1968: 119). Nagykin – Davidov (1963: 204) alapján – *d > ž* hangváltozásról beszél, amely hosszas fonetikai átstrukturálódási folyamat révén jött létre. Nagykin tehát nem fogadja el Koljagyonkov hipotézisét a párhuzamosan ragozott alakokról, hanem igenévi alapot tesz föl: **kundan-t'eran* 'fogás(t) próbálok', és ebből vezeti le a jelenlegi irodalmi formákat a következőképpen: **kundan-t'eran > *kundan d'eran > *kundan žeraj* (Nagykin 1968: 122–3). Hangtanailag ez véleményem szerint elfogadhatatlan. Inkább analógiáról és téves regresszióról van

szó! Az igepár második tagját önállóan már nem használják, így önálló ige volta elhomályosodott, módjellé kezdett lefokozódni. Az agglutinálódás előrehaladásával az összetétel tagjai összeforrottak, kiváltképp azután, hogy a morfémahatáron állandó *-nd-* kapcsolat alakult ki. Vannak olyan nyelvjárások, amelyekben az eredeti *-nz-*, ill. *-ńz-* szekvencia (Px3Sg, Prt36Det) szibiláns tagja affrikálódott (*-nz-*, *-ńz-*), majd az affrikáta elemeire hullása után (*-ndz-*, *-ńdź-*) végül csak a zárelem maradt (*-nd-*, *-ńd-*) (vö. Keresztes 1987: 153–4). Téves regresszió révén így az eredeti *-ńd-*-t is *-ńz-*-vel pótolták, és a morfémahatáron kialakult a *zeraj* alak az említett nyelvjárásokban. Megjegyzendő, hogy az eredetileg zöngétlen szókezdet a rövid formákban nem ment át ezen a változáson (*-ie*) (Nagykin 1968: 120). A magam részéről tehát inkább a Koljagyonkov-féle hipotézist fogadom el, minthogy a páros igék használata egyébként a Volga-Káma-vidék sajátossága (Bereczki 1983: 218), így volgai-finnugor és török nyelvek kölcsönhatása valószínűsíthető!

A *moksa* nyelvjárásokban a *-d'ära-* módjelként jelentkezik, partikula formájában nem: M CondPrs *sokańd'äran*, Prt *sokańd'ärah*, Coni *sokańd'ärah'än* 'ha szántok/szántottam/szántanék/szántottam volna'.

A tagadó alakok az E-ban Prs-ben a tagadószóval képződnek: CondPrs *a šimiń-d'ėran* ~ *a kortan-d'ėraj*, Prt paradigma hiányzik Jevszjevnel (1934/1963: 264). A Coni-ban már itt is található párhuzamos alakok: E *a kortavleń-d'ėraj* ~ *avoleń korta(k)-d'ėraj* 'ha nem beszélnek/beszéltem volna' (Jevszjev 1934/1963: 265).

Különösen érdekes tagadó formák vannak a M-ban. A Prs és Prt szabályosan képződik *af* tagadószóval: CondPrs *af sokańd'äran* 'ha nem szántok', Prt *af sokańd'ärah* 'ha nem szántottam', bár az utóbbi paradigmában vannak párhuzamos formák is már a Prt-ra jellemző tagadó segédigével: CondPrt *ašəńližəń sokańd'ära*. Paasonen kresztomátiájában találtam olyan alakokat, amelyekben a tagadószó (*af*) az igető és a módjel között foglal helyet: CondPrs *pala-ft'äran*, Prt *pala-ft'ärah*, Coni *pala-ft'ärah'än* 'ha nem csókolok/csókoltam/csókolnék/csókoltam volna' stb. (Paasonen 1909/1953: 012). Amikor érdeklődtem ez iránt az alak iránt, moksa-mordvin kollégám, O. Je. Poljakov azt mondta, hogy ilyenek már nincsenek. A szakirodalomban azonban határozottan állítják, hogy egyes délkeleti M nyelvjárásokban (Inszar-vidék, Narovcsat) bizony található ilyen alakok: M nyj. CondPrs *sokafi'äran*, *sokafi'ärah*, *sokafi'ärah'aj* 'ha szántok/szántasz/szánt', Prt *sokafi'ärah*, *sokafi'ärah'at*, *sokafi'ärah'äs* 'ha szántottam/szántottál/szántott', Coni *sokafi'ärah'än*, *sokafi'ärah'ät*, *sokafi'ärah'äl* 'ha szántanék/szántanál/szántana' (vö. Jevszjev 1934/1963: 348; Feoktyiszov 1978: 112), sőt léteznek még bonyolultabb coniunctívusi és determinatív alakok is, pl. M nyj. Prs21Det *af kundańd'ärasamak* 'ha te nem fogsz meg engem', Prt21 *ašəmajl'ižəmajl' kundańd'ära* 'ha te nem fogtál meg engem', Coni21 *afələmajl' kundańd'ära* ~ *af kundańd'ärah'ələmajl'* 'ha te nem fognál/fogtál volna meg engem' stb. Az inszari és narovcsati nyelvjárásban ugyanilyen vagylagos szerkesztésmóddal találkozhatunk: M nyj. CondPrs21 *kundaf-t'ärasamak* 'ha te nem fogsz meg engem', Prt21 *kundaf-t'ärah'aj* 'ha te nem fogtál meg engem' stb.

2. A váltakozó sorrendű toldalékok történeti vetülete

Vannak olyan alakok, amelyeknek E és M megfelelői arra utalnak, hogy egyes toldalékok sorrendje a múltban sem volt kötött, hanem felcserélhető volt. A determinatív igeragozás kialakulásának vizsgálatakor alternatív rekonstrukciókat javasoltam, amelyek magyarázzák a mai nyelvjárási ingadozásokat is (vö. Keresztes 1999a: 109–11).

Főleg az E nyelvjárásokban dominálnak az *i*-t tartalmazó toldalékok: DetPrt12 *soditiñ*, Prt15 *sodiđiž*, Prt21 *sodimik*, Prt31 *sodimim* stb. Az *i* elemet több kutató *aj*-diftongusra vezette vissza (Bubrih 1953; Szerebrennyikov 1967: 187–8; Koizumi 1969: 26–7). A nyelvjárási megfelelések arra utalnak, hogy azon esetek nagy részében, amelyekben a toldalékokban két helyen fordul elő *i*, a második analógiával magyarázható (vö. Keresztes 1999a: 85–7). Ezek M megfelelői Prt21 *sodajtāñ*, Prt15 *sodađāž*, Prt21 *sodamajt*, Prt31 *sodamañ* stb. legtöbbször az első pozícióban nem tartalmaznak *j*-elemet, csak a másodikban. Ebből arra lehet következtetni, hogy az erza alakok előzményében a Prt-jel közvetlenül a tőhöz kapcsolódhatott, és ezt követte a tárgyra utaló suffixum, a moksa alakok előzményében azonban fordított volt a sorrend.

Igy rekonstruáltam a determinatív ragozás Sg2 személyének kialakulását a Prt-ban. A determinatív paradigma bővülése az Imp21-*mak* élesztő hatására következhetett be. Minthogy a *ž* participium főként a Prt-ban vált a 3. személyű tárgy jelölőjévé, ugyanitt megkezdődött az 1., majd a 2. személyű tárgyra utaló toldalékok kialakulása. Egészen biztos, hogy az Imp21-*ma-k* – talán már kezdettől fogva – Prs21-ként is funkcionált. Köztudott, hogy mind az imperativus, mind az indicativus realitásként értékeli a cselekvést, ezért rokon modulusok. Az Imp21-*ma* koaffixumába a nyelvtudat minden bizonnyal beleérezte az 1. személyű tárgyat. Ennek megfelelően először ez az alak hatolt be a Prt-ba, így kialakult a Prt21 **j-ma-k* ~ **-ma-j-k* toldaléka. Tehát: Imp/Prs21 **kunda-ma-k* ‘fog-j (meg) engem’ ~ ‘(meg)fog-sz engem’ átkerült a Prt21-be: **kunda-j-ma-k* ~ **kunda-ma-j-k* ‘(meg)fog-t-ál engem’, vagy Prt12 **kunda-j-tā-ñ* ~ *kunda-tā-j-ñ*. Elvileg keletkeztek Sg3 személyű alakok is: Prt32**?kunda-j-tā-žə* ~ *-ta-j-žə*, Prt31 **?kunda-j-ma-žə* ~ *-ma-j-žə*. Ugyanígy rekonstruálhatók a többes számú alakok is: Prt62 **kunda-j-tā-ž* ~ *-ta-j-ž*, Prt61 *kunda-j-ma-ž* ~ *-ma-j-ž*. (Vö. Keresztes 1999a: 109–13.)

3. A névszók predikatív ragozása

A mordvin predikatív névszóragozást valamilyen ősi konjugáció reliktumaként kezelik a kézikönyvek (vö. pl. Hajdú 1966: 58–9), vagy a jelenséget a copula hiányával hozzák összefüggésbe (pl. Honti 1992: 262–71). Magam a mordvint illetően egyszerűen analógiás fejlődést sejték benne, amely nem ősi eredetű, hanem későbbi fejlemény. Ez a ragozástípus („a névszók igésítése”, vö. Hajdú 1966: 58; Szerebrennyikov 1967: 161–2) a mordvinban leggyakrabban csak a praesensben és az ún. 2. praeteritumban használatos, az 1. praeteritumban nem! (Vö. Jevszevjev 1934/1963: 413–4.) A 2. praeteritum szerintem újabb fejleménynek látszik, hiszen a suffixum a létigéből enklitizálódott időjellel: E *odoliñ* < **od uliñ* ‘fiatal voltam’, E *lomañeliñ*, M *lomañələñ* < **lomañ uliñ* (vö. Bubrih 1953: 260; Szerebrennyikov 1967: 162). Ez a szerkezet megtalálható az igeragozásban: *sodiliñ* ‘kötöttem, kötni szoktam’, sőt a tagadó segédige paradigmájában is: E *avoliñ*, M *afələñ* stb. A jelen és a 2. múlt idejű

igetalakok oppozíciója az igei paradigmából is áterjedhetett a névszókra: *sod-i'liñ* : *sod-an* 'kötöttem : kötök' > *od-oliñ* : *od-an* 'fiatal voltam : fiatal vagyok'. Ezt a hipotézisemet támasztja alá az a tény is, hogy az ún. I. praeteritum nincs meg a névszók predikatív ragozásában: *od-i-ñ, **od-i-t'*, *od-s stb. Ennek a megléte véleményem szerint egyértelműen igazolná ezen paradigmák ősiségét, hiányuk azonban inkább arra utal, hogy újabb alakulatok és nem megőrzött régiségek. Megjegyzem, hogy a névszók igésítése, nemkülönben a létigével képzett alakulatok, léteznek a tatárban is, és részben összhangban vannak Bereczki fenti megállapításával (1983: 218).

A mordvin igeragozásban vannak más meghökkentő morfémakombinációk is. A determinatív igei személyragok névmásokon is megjelenhetnek: pl. M (Szazonovka/Krasznoszlobodszk) *mäsajt' šavftakšñä moñ šorañäžəñ* 'miért veszejtetted el az én fiacskámat?' (MdV 4: 58; Keresztes 1998–1999: 100). Ebben a példában, amely egyáltalán nem gyakori, a determinatív igerag (Prt23) a kérdőnévmásra került (*mäsajt'*), a főige pedig tőalakjában szerepel. Ez a szerkesztésmód igen elterjedt a tagadó segédige ragozásában az egész finn-permi ágban! – Az efféle formák nem érintik Hajdúnak a névszói és igei kategória elkülönülésére vonatkozó megállapítását, miszerint névszó egyáltalán nem vehet fel módjelet, legfeljebb időjelet és igei személyragot (vö. Hajdú 1966: 57).

4. Összefoglalás: a mordvin nyelv toldalékolásának sajátosságai

A mordvin nyelvjárásokban igen sajátos típusai találhatók a toldalékok kapcsolódásának. Tipikus az igealakok továbbragozása (vö. Keresztes 1999a: 105, 1999b: 100), bizonyos toldalékok sorrendjének felcserélhetősége mind szinkron, mind diakron síkon, továbbá a névszók széleskörű predikatív ragozása. A mordvin igeragozás agglutinálódásának különböző szakaszai kikövetkeztethetők a nyelvjárási megfelelésekből. A mordvin igeragozás tehát fontos tanulságokkal szolgál az agglutináció fázisainak és állandó mozgásának megfigyeléséhez.

IRODALOM

- Bereczki Gábor 1983: A Volga-Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai, in Balázs János szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bubrih, David V. 1953: *Историческая грамматика эрзянского языка*, Под Редакцией М. Н. Колядёнкова и Н. Ф. Цыганова, Саранск, Мордовское книжное издательство.
- Davidov, Mihail M. 1963: Больше-Игнатовский диалект эрзя-мордовского языка, *Очерки мордовских диалектов* 2, Саранск, Мордовское книжное издательство, 118–233.
- Feoktyiszov, Alekszandr P. 1978: Из истории мордовской письменности II половины XIX века, *Финно-угрística. Вып. 1*, Межвузовский сборник научных работ, Саранск, Мордовское книжное издательство, 104–5.
- Hajdú Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Honti László 1992: Morphologische Merkmale des nominalen Prädikats in einigen uralischen Sprachen, *Linguistica Uralica* 28, 262–71.

- Jevszevjev, Makar Je. 1934/1963: *Основы мордовской грамматики. Эрзянь грамматика*, Москва, Центральное издательство народов СССР, / *Избранные труды. Том 4*, Саранск, Мордовское книжное издательство.
- Keresztes, László 1987: *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I = Studia Uralo-Altaica 27*, Szeged.
- Keresztes László 1998–1999: Gondolatok a mordvin determinatív igeragozás kialakulásáról, *Nyelvtudományi Közlemények 96*, 90–105.
- Keresztes, László 1999a: *Development of Mordvin Definite Conjugation. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 233*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Keresztes László 1999b: Az igenevek szerepe a mordvin determinatív igeragozásban, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1, Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, 97–107.
- Koizumi, Tamotsu 1969: The objective conjugation of Common Mordvin, *Советское финноугроведение 5*, 19–29.
- Koljagyonkov, Mihail Ny. 1948: Глагольные образования *кортамс-теемс, кортын-дерямс* в мордовских языках, *Филологические доклады на конференция по вопросам финно-угорской филологии в Ленинграде. Том II*, Саранск.
- MdV = *Mordwinische Volksdichtung gesammelt von H. Paasonen, herausgegeben und übersetzt von Paavo Ravila. IV. Band. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 91*, Helsinki 1947, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Nagykin, Dmitrij Ty. 1968: Морфология нижнепьянского диалекта эрзя-мордовского языка, *Очерки мордовских диалектов 5*, Саранск, Мордовское книжное издательство, 3–198.
- Paasonen, Heikki 1909/1953/: *Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss /zweite Auflage/*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Szerebrennyikov, Borisz A. 1967: *Историческая грамматика мордвинских языков*, Москва, Наука.

A TUNDRAI NYENYEC DETERMINATÍV ÉS REFLEXÍV-MEDIÁLIS IGERAGOZÁS TÖRTÉNETI ALAPJAI

KÖRTVÉLY ERIKA

1. Mint ismeretes, az uráli nyelvek között akad, amelyik az alanyi mellett tárgyas igeragozást is megkülönböztet, így az igei személyragokkal nemcsak az alany számára és személyére tud utalni, hanem a tárgy számára és személyére is.

Tárgyas ragozás a balti finn nyelvekben nem őrződött meg. A permi nyelvekben a kezdeményei megtalálhatók (Rédei 1998–1999: 125), és igen feltételesen ugyan, de a cseremiszenben is kimutathatók olyan igealakok, amelyek a tárgy igeén történő kifejezésére engednek következtetni (l. Mikola 1998–1999: 121). Determinatív igei paradigma a mordvinban, az obi-ugor nyelvekben, a magyarban, illetve a szamojéd nyelvekben őrződött meg. Ez utóbbi nyelvcsalád északi ágában azonban nemcsak két, mind morfológiailag, mind funkció szerint elkülönülő konjugációt különböztethetünk meg, hanem hármat, mivel minden északi szamojéd nyelv ismeri a reflexív-mediális igeragozást is. Ehhez – Helimskij (1982: 70–83) elemzését lényegében elfogadva – legalábbis szerepkörét tekintve igen közel áll a magyar ikes ragozás, illetve a balti finnben kimutatható, Posti (1961, 1980) által reflexívként kategorizált, többnyire mediális szemantikájú igeen előforduló igeragok rendszere. Mivel mind a tárgyas, mind a reflexív-mediális ragozás (esetenként nem teljes paradigmák!) egyes uráli nyelvekben előfordulnak, másokban nem, mindenképpen felvetődik a kérdés, hogy alapnyelvi ige kategóriákról / ragozástípusokról kell-e beszélnünk, vagy az egybeesések csupán a véletlennek köszönhetők.

Az uralisztikában a tárgyas ragozás alapnyelvi eredetére vonatkozó szakirodalom meglehetősen nagy. Egyes kutatók (pl. Janhunen 1982: 35; Honti 1996) szerint már az alapnyelvben is megvolt a határozott tárgy igeraggal történő kifejezésének a lehetősége. Más nyelvészek (pl. Hajdú 1968: 74–7) elfogadják a tárgyas igeragozás *alapjainak* a meglétét, míg pl. Keresztes (1999) a mordvin alapján főleg belső fejleménynek tartja a determinatív paradigma kifejlődését, és az uráli alapnyelvre kizárólag a Sg3 igeragot tartja az igei személyragok közül valószínűsíthetőnek. A reflexív-mediális ragozás eredetének felderítésére is történtek már kísérletek (Posti 1980; Mikola 1984, 1988), ám a tárgyas ragozás problematikájától eltérően ez nem talált nagyobb visszhangra az uralisztikában.

Dolgozatomban az egyes uráli nyelvek determinatív, valamint reflexív-mediális igei paradigmáinak rövid ismertetése után a tundrai nyenyec tárgyas, illetve reflexív-mediális igeragok kialakulását, lehetséges alapnyelvi előzményeit szeretném bemutatni.

2. Az indeterminált – determinált konjugációkat megkülönböztető uráli nyelvek

Az uráli nyelvek közül determinatív igeragozással a magyar, az obi-ugor nyelvek, a mordvin, illetve a szamojéd nyelvek rendelkeznek.

2.1. A magyarban tárgyas ragozás utal a cselekvés harmadik személyű határozott tárgyára. Ha az alany egyes szám első személyben áll, a *-lak* bennfoglaló igeraggal (Lotz 1976: 179–84) utalhatunk második személyű tárgyra is.

	harmadik személyre utaló	második személyre utaló
Sg1	<i>nézem / látom</i>	<i>nézlek / látlak</i>
Sg2	<i>nézed / látod</i>	–
Sg3	<i>nézi / látja</i>	–
Pl1	<i>nézzük / látjuk</i>	–
Pl2	<i>nézitek / látjátok</i>	–
Pl3	<i>nézik / látják</i>	–

A magyar determinatív igealakok morfológiailag a következőképpen épülnek fel: Rx – Tx/Mx – (Ox/Vx).¹

2.2. A vogul és az osztják determinált igealakok a magyartól eltérően a tárgy számát kifejezik, a személyét viszont pontosabban nem határozzák meg. A determinált ragozás mindkét obi-ugor nyelvben csak néhány (főként északi) nyelvjárásban található meg teljes paradigmában.

Vogul *toti* 'hoz' (Kálmán 1976: 58):

	egy tárgy	két tárgy	több tárgy
Sg1	<i>totil^mm</i>	<i>totijay^mm</i>	<i>totijan^mm</i>
Sg2	<i>totilən</i>	<i>totijayən</i>	<i>totijan</i>
Sg3	<i>totite</i>	<i>totijayə</i>	<i>totijane</i>
Du1	<i>totil^mmen, totilamen</i>	<i>totijaymen</i>	<i>totijanamen</i>
Du2	<i>totilən</i>	<i>totijayən</i>	<i>totijan</i>
Du3	<i>totiten</i>	<i>totijayen</i>	<i>totijanen</i>
Pl1	<i>totiluw</i>	<i>totijayuw</i>	<i>totijanuw</i>
Pl2	<i>totilən</i>	<i>totijayən</i>	<i>totijan</i>
Pl3	<i>totijanəl</i>	<i>totijayanəl</i>	<i>totijanəl</i>

¹ A rövidítések feloldása (Honti 1998–1999: 109 alapján): Rx = tő, Tx = időjel, Mx = módjel, Nx = számjel, Ox = tárgyat kifejező elem, Vx = igei személyrag.

Osztyák *tu-*, *tuy* 'hoz' (Honti 1984: 107):

	egy tárgy	két tárgy	több tárgy
Sg1	<i>tulim</i>	<i>tulôylam</i>	<i>tullam</i>
Sg2	<i>tulin</i>	<i>tulôylan</i>	<i>tullantul</i>
Sg3	<i>tultô</i>	<i>tulyôl</i>	<i>tulôl(lô)</i>
Du1	<i>tulimân</i>	<i>tulôylamân</i>	<i>tullamân</i>
Du2	<i>tulôtân</i>	<i>tulôylin</i>	<i>tullin</i>
Du3	<i>tulôtân</i>	<i>tulôylin</i>	<i>tullin</i>
Pl1	<i>tuluy</i>	<i>tulôylyô</i>	<i>tullôy</i>
Pl2	<i>tulôtân</i>	<i>tulôylin</i>	<i>tullin</i>
Pl3	<i>tulil</i>	<i>tulôylyal</i>	<i>tullal</i>

A vogul és az osztyák determinatív alakok morfológiája tehát a következő: Rx – Tx – Ox/Nx – Vx (l. Honti 1996: 131)

2.3. Az északi szamojéd nyelvekben megtalálható determinatív ragozás morfológiáját tekintve igen hasonló az obi-ugor nyelvekben megfigyelhetőhöz, azzal a különbséggel, hogy az enyecben és a nyenyecben (amennyiben előfordul az igén) a múlt idő jele (Tx₂) az igei személyragok után következik. : Rx – Tx₁ – Ox/Vx – Tx₂ (vö. Honti 1996: 131) A határozott ragozású ielakok harmadik személyű tárgyat, és annak számát fejezik ki. (A nyenyec típushoz nagyon hasonló az enyec, ezért azt a rövidség kedvéért nem idézem.)

(Tundrai) nyenyec *madās* 'vág' (vö. Hajdú 1968: 60–1):

	egy tárgy	két tárgy	több tárgy
Sg1	<i>madāw</i>	<i>madā-(ŋa)xaju²n</i>	<i>madā-j³n</i>
Sg2	<i>madār</i>	<i>madā-(ŋa)xajud</i>	<i>madā-jd</i>
Sg3	<i>madāda</i>	<i>madā-(ŋa)xajuda</i>	<i>madā-jda</i>
Du1	<i>madāmi'</i>	<i>madā-(ŋa)xajuñi'</i>	<i>madā-jñi'</i>
Du2	<i>madāri'</i>	<i>madā-(ŋa)xajud'i'</i>	<i>madā-jd'i'</i>
Du3	<i>madād'i'</i>	<i>madā-(ŋa)xajud'i'</i>	<i>madā-jd'i'</i>
Pl1	<i>madāwa"</i>	<i>madā-(ŋa)xajuna"</i>	<i>madā-jna"</i>
Pl2	<i>madāra"</i>	<i>madā-(ŋa)xajuda"</i>	<i>madā-jda"</i>
Pl3	<i>madādo'</i>	<i>madā-(ŋa)xajudo'</i>	<i>madā-jdo'</i>

² A *ŋa* koaffixum nem kötelezően kapcsolódik az igezőhöz az igei személyragok előtt; a *xaju* elem a tárgy kettes számának a jele. A nyenyec leíró nyelvtan szerint a *madā(ŋa)xaju-* a *madā-* általános tö töváltozata (dual object substem – l. Salminen 1997: 96).

³ A *j* elem a tárgy többségét jelöli. A mai nyenyec leíró nyelvtan szerint a *madāj-* a *madā-* általános tö töváltozata (special finite stem – l. Salminen 1997: 96).

Nganaszan⁴ *koðu-tə*- '(meg)öl' (Helimskij 1994: 216):

	egy tárgy	két tárgy	több tárgy
Sg1	<i>koðu-tətumə</i>	<i>koðu-tətu-gəiñə</i>	<i>koðu-təndañə</i>
Sg2	<i>koðu-təturə</i>	<i>koðu-tətu-gəit'ə</i>	<i>koðu-təndaŋ'ə</i>
Sg3	<i>koðu-tətuðu</i>	<i>koðu-tətu-gəit'ü</i>	<i>koðu-təndaŋ'ü</i>
Du1	<i>koðu-tətumi</i>	<i>koðu-tətu-gəiñi</i>	<i>koðu-təndañi</i>
Du2	<i>koðu-təturi</i>	<i>koðu-tətu-gəit'i</i>	<i>koðu-təndaŋ'i</i>
Du3	<i>koðu-tətuði</i>	<i>koðu-tətu-gəit'i</i>	<i>koðu-təndaŋ'i</i>
Pl1	<i>koðu-tətumu"</i>	<i>koðu-tətu-gəiñü"</i>	<i>koðu-təndañü"</i>
Pl2	<i>koðu-təturu"</i>	<i>koðu-tətu-gəit'ü"</i>	<i>koðu-təndaŋ'ü"</i>
Pl3	<i>koðu-tətuðuŋ</i>	<i>koðu-tətu-gəit'üŋ</i>	<i>koðu-təndaŋ'üŋ</i>

Mint látható, a nganaszanban a morfémasorrend a következő: Rx – Tx⁵ – Ox/Vx.

Szelkup *qo-* 'talál' (Hajdú 1968: 146)

Sg1	<i>qo-ŋa⁶m</i>
Sg2	<i>qo-ŋal</i>
Sg3	<i>qo-ŋiti</i>
Du1	<i>qo-ŋej</i>
Du2	<i>qo-ŋilij</i>
Du3	<i>qo-ŋitij</i>
Pl1	<i>qo-ŋimit</i>
Pl2	<i>qo-ŋilit</i>
Pl3	<i>qo-ŋátit</i>

A szelkupban a határozott ragozású igealakok morfémasorrendje a következő: Rx – Tx – Ox/Vx.

2.4. Az uráli nyelvek közül a legösszetettebb tárgyias paradigmával a mordvin rendelkezik. Az erzában és a moksában a tárgynak mind a száma, mind a személye kifejezhető igeraggal. (Mivel az igealakok morfológiai felépítettsége az erzában és a moksában egyforma, a rövidség kedvéért csak az erza paradigmát mutatom be Keresztes 1999: 18–9 alapján.)

⁴ Mivel az igealakok struktúrája azonos, csak a folyamatos aorisztoszi alakokat mutatom be.

⁵ Mint a példaként elragozott ige mutatja, aorisztoszban az időjelek helyén a folyamatos / befelyezett aspektust jelölő koaffixumok állnak.

⁶ A szelkupban a személyragok a *-ŋV-* koaffixum segítségével kapcsolódnak az igetövhöz.

palams 'csókol'

	Def Sg3	Def Pl3	Def Sg2	Def Pl2	Def Sg1	Def Pl1
Sg1	<i>palasa</i>	<i>palasiñ</i>	<i>palatan</i>	<i>palatadiž</i>	–	–
Sg2	<i>palasak</i>	<i>palasiť</i>	–	–	<i>palasamak</i>	<i>palasamiž</i>
Sg3	<i>palasi</i>	<i>palasiñže</i>	<i>palatanzat</i>	<i>palatadiž</i>	<i>palasamam</i>	<i>palasamiž</i>
Pl1	<i>palasiñek</i>	<i>palasiñek</i>	<i>palatadiž</i>	<i>palatadiž</i>	–	–
Pl2	<i>palasink</i>	<i>palasink</i>	–	–	<i>palasamiž</i>	<i>palasamiž</i>
Pl3	<i>palasiž</i>	<i>palasiž</i>	<i>palatadiž</i>	<i>palatadiž</i>	<i>palasamiž</i>	<i>palasamiž</i>

Az összes mordvin determinatív igealak morfémasorrendjére vonatkozó általános séma Keresztes szerint nem adható⁷. Bár a Honti (1996: 131) által megadott Rx – Ox – Tx – Vx – sorrend csak a jelen idejű alakokra érvényes (l. Keresztes 1999: 102), a többi, tárgyas ragozást ismerő uráli nyelvvel való összehasonlításhoz véleményem szerint szükséges a használata.

2.5. A fenti rövid ismertetésből látható, hogy azokban az uráli nyelvekben, amelyekben a tárgyas ragozás megtalálható, az igealakok morfológiai felépítettsége nagymértékben hasonló, de annyira semmiképpen sem, hogy az egyes nyelvek paradigmáit, esetleg igeragjait azonos alapra lehessen visszavezetni. Az uráli nyelvtudományban jelenleg az a nézet számít elfogadottnak, hogy a determinatív igeragozásnak legalábbis a kezdeményei már az alapnyelvben megvoltak. Ez azt jelenti, hogy a nyelvcsalád felbomlásakor az uráli nyelvek keleti csoportjában a tárgyas ragozás kifejlődésben volt, és ha teljes paradigmája még nem is különült el, a harmadik személyben már létezett, és a tárgyas ragozás innen kiindulva terjedt tovább a többi személyre, még később számra is. Ez a harmadik személyű szuffixum minden bizonnyal vagy a PU *sə Sg3 személyes névmás, vagy annak tárgyragos alakja lehetett, amit Honti (1998–1999: 109) *sət -ként rekonstruál.

3. A reflexív-mediális igeragozást megkülönböztető nyelvek

Az uráli nyelvek közül az északi szamojéd nyelvekben, a magyarban, illetve egyes balti finn nyelvjárásokban nemcsak két, hanem három konjugációt különböztethetünk meg: az indeterminatív és a determinatív paradigmák mellett egy ún. reflexív-mediális igeragozás is megtalálható.

3.1. A nyenyec, enyec és nganaszan nyelvekben ez önálló paradigmát alkot, amely világosan elkülönül a másik két ragozástól.⁸

⁷ Keresztes László szóbeli közléséért ezúton is köszönetet mondok.

⁸ Mivel teljes enyec reflexív ragozási példa nem áll rendelkezésünkre, az igealakok felépítése pedig megegyezik a nyenyecével, enyec példákat nem közlök.

Nyenyec *t'ores* '(fel)kiált'
(Hajdú 1968: 61)

Sg1	<i>t'orejuw</i> "
Sg2	<i>t'orejan</i>
Sg3	<i>t'orej</i> "
Du1	<i>t'orejni</i> "
Du2	<i>t'orejdi</i> "
Du3	<i>t'orejxa</i> "
Pl1	<i>t'orejna</i> "
Pl2	<i>t'orejda</i> "
Pl3	<i>t'orejad</i> "

Nganaszan *kođu-tə*- '(meg)öli magát'
(Helimskij 1994: 216):

Sg1	<i>kođuətətənə</i>
Sg2	<i>kođuətəndəŋ</i>
Sg3	<i>kođuətətəðə</i>
Du1	<i>kođuətətəni</i>
Du2	<i>kođuətəndəti</i>
Du3	<i>kođuətəndəti</i>
Pl1	<i>kođuətətənu</i> "
Pl2	<i>kođuətəndətu</i> "
Pl3	<i>kođuətəndətə</i> "

3.2. A magyarban ezt a típust az ikes ragozás képviseli, amely a mai nyelvben egyre inkább visszaszorulóban van, a paradigma pedig nem teljes.

Sg1	<i>mászom</i>
Sg2	<i>mászol</i>
Sg3	<i>mászik</i>

3.3. A balti finn nyelvekben megfigyelhető reflexív-mediális ragozás méginkább csak nyomokban fedezhető fel, de annak ellenére, hogy csak nyelvjárási példákkal adatolható, kétségkívül a mai nyelvekben is élő jelenségről van szó.

Bizonyítottan mondható, egyes balti finn nyelvekben (vót, karjalai, vepsze, izsór, déli észti) viszonylag nagy számban előfordulnak olyan igék, amelyek ragozása (legalább) kijelentő mód egyes, illetve többes szám harmadik személyben különbözik az irodalmi nyelvben használatostól (idézi: Mikola 1984: 398–9).

Karjalai (tihvini nyj.):

Sg1	<i>istuočen</i> 'leül+reflVxSg1'
Sg2	<i>šuoŗiečet</i> 'készülődik+reflVxSg2'
Sg3	<i>istuoččō</i> 'leül+reflVxSg3'
Pl1	<i>luadičemma</i> 'átöltözik+reflVxPl1'
Pl2	<i>eľättel'iečet'ä</i> 'él (valahol)+reflVxPl2'
Pl3	<i>kattuačetaa</i> 'beburkólozik / betakarózik +reflVxPl3'

Vepsze

Sg1	<i>pezəmoi</i>
Sg2	<i>pezətoi</i>
Sg3	<i>pezəşę</i>
Pl1	<i>pezəmoiž</i>
Pl2	<i>pezətoiš</i>
Pl3	<i>pezəsoi</i>

3.4. Az uráli nyelvcsaládnak tehát eddig három, egymástól meglehetősen messze eső ágából sikerült kimutatni olyan igeragozási típusokat, amelyek egy (tágon értelmezett) reflexív-mediális igecsoport igéihez kapcsolódnak, és legalábbis funkciójuk szerint rokonságba hozhatók egymással. Ez a tény mindenképpen felveti azt a kérdést, hogy vajon csupán véletlen egyezésről beszélhetünk ezzel a ragozási típussal kapcsolatban, vagy esetleg (a determinatív ragozáshoz hasonlóan legalább az alapjait tekintve) feltételezhetünk-e alapnyelvi eredetet.

Mind a balti finn (Posti 1961, 1980), mind a szamojéd (Mikola 1984, 1988, 1997) reflexív-mediális igéket, illetve ragozásukat érintő kutatások arra az eredményre jutottak, hogy a közös, alapnyelvi eredetnek hangtani akadálya nincs. Mikola (1984: 403, 1988: 255) nézete szerint a determinatív ragozás kifejlődésével megegyezően a reflexív-mediális paradigma is a harmadik személyű igealakokon keresztül, fokozatosan alakulhatott ki, először a többi személybe, később számba, és igemódokba sugárzódva át. A balti finn nyelvekben a harmadik személyű reflexív-mediális személyragok Posti (1980) szerint (Sg)*-*kse(n)*, illetve (Pl) *-*kset* alakban rekonstruálhatók, amelyekben a *-k*-elem a jelen időre utal, a *-sen* a személyragként agglutinálódott alapnyelvi Sg3 személyes névmás. Pl3-ban a *-t*- elemet Posti többesjelnek tekinti. A *-*sen* / *-*set* ragok Posti (1961: 364) meglátása szerint a balti finn nyelvekben jelentésük szerint mediálisok voltak, amelyek a *-*ða-ðä* passzív képzővel összekapcsolódva a mai balti finn passzív alapjává lettek.

Az északi szamojéd nyelvekben a harmadik személyű személyragokat rekonstruálva Mikola (1988: 255) Postihoz hasonló eredményre jut, vagyis a PS (Sg)*-*tVn*, valamint (Pl)*-*tVt* alapalakra vezeti vissza őket. Ezek szabályos folytatásai a PU *sVn / *sVt névmásoknak.

A magyar ikes ragozás idekapcsolása annak ellenére, hogy funkciójában a fentiekkel párhuzamos jelenségnek tekinthető, illetve, hogy az *-ik* személyrag *sš személyes névmásból és **-kk-* nyomósító elemből (Farkas 1956: 254 szerint névmásképzőből) való eredeztetése legalábbis hangtanilag elképzelhető lenne, csak feltételesen engedhető meg. A magyar nyelvészetben ugyanis – mint ismeretes – az ikes ragozás kialakulására nem ez az elfogadott álláspont, hanem Mészöly (1941: 1–13) elmélete. Eszerint az ikes ragozás alapja a mondat aktuális tagolásának a megváltozása, az *-ik* rag pedig a Pl3 igei személyrag átértékelődésével jött létre. Amennyiben elfogadjuk Mészöly okfejtését, el kell fogadnunk azt is, hogy a magyar ikes paradigma nem jöhetett létre előbb, mint az ősmagyar kor korai szakasza, így el kell vetnünk azt is, hogy rokonságban áll a fent bemutatott balti finn, illetve északi szamojéd reflexív-mediális kategóriákkal.

Meg kell azonban jegyezmem, hogy az uralisztikában nem általánosan elfogadott az a nézet, amely szerint az ikes ragozás *-ik* ragja a határozott ragozás Pl3 *-ik* ragjából származik. Bár a „Mészöly utáni” szakirodalom lehetséges magyarázatként említi a tárgy jelöletlenségével, illetve a mondatbeli aktuális tagolás megváltozásával összefüggő elméletet, egyrészt cáfolni igyekszik azt (pl. Farkas 1956), másrészt a nyelvi példák kis mennyisége miatt nem tekinti kellőképpen meggyőzőnek (Mikola 1984: 401).

4. A tundrai nyenyec determinatív, ill. reflexív-mediális igei személyragok

A determinatív igei paradigma kialakulása már a protoszamojédban megtörtént, a reflexív-mediális ragozás viszont – mivel az csak az északi szamojéd nyelvekben található meg – minden bizonnyal később alakult ki. A kezdeményei már korábban is meglehettek, mint azt a – a mai nyenyec reflexív-mediális ragozáshoz tartozó tóváltzatban előforduló *-j, eredetileg reflexív funkciójú képző szelkup nyelvi előfordulása mutatja.

Bár maga a reflexív-mediális ragozás a maihoz hasonló formában a protoszamojédban nem valószínű, hogy létezett, a fenti *-j elemre alapozva Helimskij (1982: 81) legalábbis feltételelesen az alanyi és a tárgyas mellett a harmadik, reflexív ragozást is rekonstruálja:

	alanyi	tárgyas	? reflexív	
Sg1	*-(tʒ)m, *-k	*-m(ʒ)	(*-jʒ-)	?
Sg2	*-nts, *-n	*-δ(ʒ)	v.	*-nts, *-n
Sg3	*∅	*-tʒ	*-ʒ-	*-k

4.1. A determinatív igeragok

A mai tundrai nyenyec determinatív igeragok nagyrészt személyes névmási eredetűek.

VxSg3 -da

A -da tárgyas igei személyrag szabályos folytatása a PS *-tV személyragnak, amely a PU *-sV Sg3 személyes névmásra vezethető vissza.

VxDu3 -d'i'

A -d'i' személyrag a PS *-tiŋ igeragból fejlődött, amely a PU *-sV folytatása, tehát szintén névmási eredetű. A PS determinált duális igeragokon a duális az *-ŋ elem jelöli, amely véleményem szerint azonos a PS duális birtokos személyragokon jelentkező *-ŋ-nyel (l. Labádi 1967: 422–3). A nyenyecben ez a hang szabályosan nazalizálható gégezárhanggá fejlődött.

VxPl3 -do'

A -do' igerag szintén személyes névmási eredetű: a PU *-sV Sg3 személyes névmás + *-n többesjel kapcsolatából fejlődött szabályosan a PS *-tVn formán keresztül.

VxSg1 -w

A -w személyrag ugyancsak uráli eredetű: a PU *-mV Sg1 személyes névmásra vezethető vissza.

VxSg1 -n

Az -n több tárgyra utaló determinatív igerag minden bizonnyal PNS eredetű, hiszen ebben a szerepben mindhárom északi szamojéd nyelvben megtalálható. (enyec *kaðjn* 'megöltem (öket)' nganaszan *koðutandañä* 'ua.'). Künnap (1976: 80, 85) szerint ez a

személyrag egy **-n* koaffixum, ill. az **-mV* kapcsolatából fejlődött ki a PNS **-nV* alakon keresztül. Determinatív igeragként való megjelenését minden bizonnyal segítette, hogy a genitívuszos birtokos személyragozás Sg1 *-n* személyragja formailag megegyezik vele. A birtokos személyragozás és a determinatív igeragozás kapcsolata a nyenyecben igen szoros, hiszen mivel a legtöbb determinatív igerag a birtokos személyragokhoz hasonlóan uráli eredetű személyes névmásokra vezethető vissza, alakilag szinte teljesen megegyeznek egymással. Ilymódon lehetségesnek tartom, hogy a tárgyias igei paradigma kiépülésében analógiásan a birtokos személyragoknak is szerepük lehetett.

VxDu1 -mí'

A PU **-mV* személyes névmás + a Du harmadik személy kapcsán már említett **-ń* szabályos nyenyec folytatása.

VxDu1 -ńí'

A több tárgyra utaló *-ńí'* igerag nem alapnyelvi eredetű – minden bizonnyal analógiásan került a tárgyias paradigmába. Alakilag megegyezik a PxDu1 *-ńí'* személyraggal. A PxDu1-analógián túl szabályos duálisjellel ellátott alakja a VxSg1 *-n* több tárgyra utaló determinatív személyragnak.

VxPII -wa''

A *-wa''* személyrag az eddigi egy tárgyra utaló személyragokhoz hasonlóan személyes névmási alapú: a PU **-mV* + **-t* többesjel kapcsolatából fejlődött a PS **-mat* alakon keresztül

VxPII -na''

Valószínűleg a VxSg1 *-n*-hez, illetve a VxDu1 *-ńí'*-hez hasonlóan analógiásan épült be a több tárgyra utaló determinatív igeragok közé, valamint magyarázható a PNS VxSg1 **-nV* + **-t* többesjel kapcsolatával is.

VxSg2 -r

A PU **-tV*-ből alakult igerag, amely Mikola (1988: 253) szerint az északi szamojéd alapnyelvre már **-rV*-ként rekonstruálható.

VxSg2 -d

A *-d* több tárgyra utaló személyrag (illetve a vele rokonságba hozható, hasonló szerepű személyragok) csak az északi szamojéd nyelvekben vannak meg. Vö. nganaszan *kođutandat'a* 'megölnöd (öket)', enyec *-đ* (Tereščenko 1966: 449) Künnap (1976: 85) véleménye szerint a mai tundrai nyenyec VxSg2 *-d* a PNS **(-n)-tV*-ből alakult. Ez szabályos hangváltozásnak tekinthető, amely mind alapalakját, mind fejlődését tekintve megegyezik a genitívuszos birtokos személyragozás Sg2 *-nd* személyragjának a *-d* elemével (l. Mikola 1988: 241–2). A birtokos személyragozás analógiás hatását tehát ennek az igeragnak az esetében sem tartom elképzelhetetlennek.

VxDu2 -fi'

Alapja a PU *-tV Sg2 személyes névmás, struktúrája pedig a fentebb bemutatott duális személyragokéval azonos.

VxDu2 -d'i'

A több tárgyra utaló determinatív igeragokhoz hasonlóan analógiásan kerülhetett az igeragozási rendszerbe.

VxPI2 -ra''

Ugyancsak a PU *-tV Sg2 személyes névmáson alapul, amelyhez *-t többesjel járult, és szabályos hangmegfeleléssel jött létre a PNS *-rat-on keresztül (Mikola 1988: 253).

VxPI2 -da''

Ugyanígy magyarázható, mint a több tárgyra utaló paradigma VxPI1 ragja, tehát valószínűleg együttesen alapul a PxPI2 -da'' / -ta'' személyragon, illetve a VxSg2 -d több tárgyra utaló igerag és a többesjel kapcsolatán.

4.2. A reflexív-mediális igeragok

A reflexív-mediális igeragok közül – mint az már a ragozás általános ismertetésekor megemlítettem – csak a harmadik személyű alakok vezethetők vissza egyértelműen uráli alapokra, hiszen magának a ragozástípusnak a kialakulása annál sokkal későbbre, az északi szamojéd alapnyelv korára tehető. Éppen ezért a mai tundrai nyenyec reflexív-mediális igeragok kiépülésében igen nagy szerepet kapott az analógia: mint látható, mind az indeterminált, mind a determinált paradigmákból kerültek át bele igeragok. A több tárgyra utaló determinált személyragok igen nagymérvű „átsugárzódásával” kapcsolatban egyetérttek Mikola (1988: 256) megállapításával, amely szerint az átvételek oka valószínűleg az volt, hogy mind a tárgy többségére utaló, mind a reflexív-mediális ragozásban az igetőhöz kapcsolóan egy -j- elem szerepel, természetesen más funkcióval⁹, de formailag mindenképp megegyezően.

VxSg3 -''

Amint az már korábban láttuk, a reflexív-mediális VxSg3 a PU *sVn névmásra vezethető vissza, amelyből szabályos folytatásként a protoszamojédban *-tVn, a mai tundrai nyenyecben pedig a vokális, illetve az -n- elem lekopása után erős gégezárhanggal alakult *-t képviseli a ragot.

VxPI3 -d''

A -d'' személyrag szintén uráli eredetűnek mondható: a PU *-sVt PI3 személyes névmásból vezethető le.

⁹ A tárgy többségét kifejező determinált igealakok -j- eleme (értelemszerűen) a tárgy többes számára utal, a reflexív-mediális ragozásban egy *-j- reflexív képző folytatása (Lehtisalo 1936: 78). Leiró szempontból nincs köztük különbség. (I. Salminen 1997: 96)

4.2.1. A determinatív paradigmából átvett reflexív-mediális igeragok

A determinatív igeragok közül az egy tárgyra utaló paradigmából egyetlen személyrag került át a reflexív-mediális ragozásba: a VxSg1 -w". Ez a személyrag valószínűleg analógiásan kapta meg a reflexív-mediális VxSg3-ban előforduló gégezárhangot.

A több tárgyra utaló det. Vx-ek közül átkerült ragok a következők:

VxDu1 -ñi'

VxDu2 -di'

VxPI1 -na"

VxPI2 -da"

4.1.2. Az indeterminált ragozásból átvett reflexív-mediális személyragok:

VxSg2 -n

VxDu3 -xV

Mint látható, a legtöbb analógiával magyarázható igei személyrag a duálisban figyelhető meg, nincs viszont átvett igerag a Sg, valamint a PI harmadik személyekben. Ez újabb érv mellett, hogy a ragozás – Mikola (1984) gondolatmenetének megfelelően – valóban a Sg, illetve PI harmadik személyből indulhatott ki, majd fokozatosan terjedt el először az egyes, többes, majd a használati gyakoriságára nézve elég ritkának mondható duálisban.

5. Összegzés

A nyenyec determinatív, illetve reflexív-mediális igeragozások tehát részben az uráli alapnyelvig vezethetők vissza. Bár a paradigmák csak sokkal később, a szamojéd, sőt északi szamojéd alapnyelvben differenciálódtak a maihoz hasonló kategóriák szerint, az alapjaik mindenképpen ősi örökségnek tekintendők. A tárgyas igei személyragok nagytöbbsége egyenes és szabályos folytatása az alapnyelvi személyes névmásokból alakult igeragoknak, de a teljes ragozási sorok kialakulásában (főként a ritkább, vagy későbbi kialakulású ragok esetében) igen nagy szerepet kapott az analógia is.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1978: A mediális igeokről, *Magyar Nyelv* 74, 280–93.
- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1, A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 133–59.
- Farkas, Gyula 1956: Zur Entstehung der ungarischen Konjugation (Die ik-Verba), *Ural-Altäische Jahrbücher* 28, 252–64.
- Györke, József 1935: *Die Wortbildungslehre des Uralischen*, Tartu.
- Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samojedica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hajdú Péter 1973: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Helimskij, Evgenij Arnoldovič 1982: *Drevnejšie vengersko – samodijskie jazykovye paralleli*, Moskva, Nauka.
- Helimskij, Evgenij Arnoldovič 1994: *Tajmyrskij etnolingvističeskij sbornik*, Moskva.

- Honti László 1984: *Chrestomathia Ostiacica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Honti László 1996: Az uráli nyelvek tárgyas ragozása ígealakjainak történeti előzményeiről, *Uralisztikai tanulmányok* 7, 127–32.
- Honti László 1998–1999: Gondolatok a mordvin tárgyas igeragozás urál alapnyelvi hátteréről, *Nyelvtudományi Közlemények* 96, 106–19.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz (Gemeinsamojedische Etymologien) = Castrenianumin toimitteita* 17,
- Janhunen, Juha 1982: On the structure of Proto-Uralic, *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44, 23–42.
- Kálmán Béla 1976: *Chrestomathia Vogulica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Keresztes László 1998–1999: Gondolatok a mordvin determinatív ragozás kialakulásáról, *Nyelvtudományi Közlemények* 96, 90–105.
- Keresztes, László 1999: *Development of Mordvin definite conjugation = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 233, Helsinki, SUS.
- Körtvély Erika 1997: A mediális mint igei kategória az uráli nyelvekben, *Néprajz és Nyelvtudomány* 38, 201–16.
- Künnap, Ago 1976: K istorii ličnyh glagol'nyh suffiksov v severnosamodijskih jazykah, *Jazyki i toponimija* 2, Tomsk, 79–85.
- Labádi Gizella 1967: A kettős szám jele a szamojéd nyelvekben, *Nyelvtudományi Közlemények* 69, 419–23.
- Lehtisalo, Toivo 1936: *Über die primären uralischen Ableitungssuffixe = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 72, Helsinki, SUS.
- Lotz János 1976: A {-LAK} bennfoglaló alak helye a magyar igeragozás rendszerében, in Szépe György szerk.: *Szonettkoszorú a nyelvről*, Budapest, Gondolat, 179–84.
- Mészöly Gedeon 1941: Az ikes ragozás -ik- ragjának eredete *Nyelvtudományi Közlemények* 51, 1–13.
- Mikola, Tibor 1984: Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen, *Nyelvtudományi Közlemények* 86, 398–403.
- Mikola, Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen, in Denis Sinor szerk.: *The Uralic Languages*, Leiden, New York, København, Köln, E. J. Brill, 219–63.
- Mikola, Tibor 1995: *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen = Studia Uralo-Altaica* 36, Szeged, JATE.
- Mikola Tibor 1997: *A szamojéd nyelvek története*, Akadémiai doktori értekezés, Kézirat.
- Mikola Tibor 1998–1999: Megjegyzések a mordvin tárgyas igeragozás történetéhez, *Nyelvtudományi Közlemények* 96, 120–3.
- Posti, Lauri 1961: Itämerensuomalaisen verbitaivutuksen kysymyksiä, *Virittäjä* 1961/4, 351–65.
- Posti, Lauri 1980: The origin and development of the reflexive conjugation in the finnic languages, *Congressus Quintus Internationalis Fennougristarum Pars 1*, 111–44.
- Rédei Károly 1998–1999: Gondolatok az uráli tárgyas igeragozásról, *Nyelvtudományi Közlemények* 96, 124–8.

Salminen, Tapani 1997: *Tundra Nenets inflection = Mémoires de la Société Finno – Ougrienne 227*, Helsinki, SUS.

Tereščenko, N. M. 1965: *Nenecko-russkij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Enciklopedija.

Tereščenko, N. M. 1966: *Samodijskije jazyki (v vedenije, nenetskij jazyk, nganasanskij jazyk, enetskij jazyk) = Jazyki narodov SSSR 3*, Moskva, Akademija nauk.

AZ UDMURT IGERAGOZÁS KÉRDÉSEIHEZ

A JELEN IDŐ, ÁLLÍTÓ RAGOZÁS SG3 (ULE) ÉS PL3 (ULO) ALAKOK EREDETÉRŐL

KOZMÁCS ISTVÁN

Az udmurt igeragozást áttekintve megállapíthatjuk, hogy az igen kiegyenlítődött és szabályos rendszer. Ezért is feltűnő a jelen idő Sg3 és Pl3 alakjainak a várható „szabályostól” eltérő volta (Sg 3 *uliškoz ill. Pl3 *uliškozi lenne a „szabályos” forma).

Az udmurt nyelv történetének kutatása során a jelen idő e sajátos formái eredetének magyarázatára két ellentétes vélemény alakult ki. Az egyiket T. I. Tepljasina és V. I. Lytkin képviseli, a másikat Rédei Károly.

Tepljasina–Lytkin álláspontja szerint a jelen idő Sg3 és Pl3 végződése az igének az eredeti töve. („формой 3-го лица ед. числа наст. времени I. спряжения является первичная основа (корень) глагола, окончивающаяся на -э” (Tepljasina–Lytkin 1976: 174), „3-го лицо наст. времени представляет первичную основу слова, форме мн. лицо у. *мын-о* ‘идут’ является основой формы настоящего-будущего времени, а в коми языках элемент *-ны* (*муно-ны* ‘идут’) является древним показателем мн. числа.” (i. m. 176)

Rédei szerint (1988: 388) a jelen idő Sg3 Pl3 ragja (k. *-el-əni*, udm. *-el-o*) egy deverbális nomen képzőre megy vissza (*-k), majd pár oldallal később újra megismételve, pontosítva: „die Suffix der 3. Person Sing.-Plur. im Präsens (syryj. *-el-əni*, wotj. *-el-o*) können auf ein Partizipsuffix zurückgeführt werden.” (i. m. 390)

Ezzel párhuzamosan Rédei a jelen-jövő idő *-a/-o-* jelét tartja az ige tőhangzójával azonosnak „...das Futur mit dem Präsens identisch, sein Suffix (syryj. *-a-* wotj. *-o-*) ist eigentlich der Stamm auslautende Vokal.” (i. m. 388)

Erről az időjelről Tepljasina–Lytkin véleménye az, hogy az az őpermi *-a a FU *-pэ participiumképzővel azonos (Tepljasina–Lytkin 1976: 176).

Kérdés tehát, hogy a jelen idő *-a/-o-* jele vagy a Sg3 személyjel örizte-e meg az ige tövéhangzóját. Az igék egyéb alakjait (pl. képzés) is megvizsgálva, arra az eredményre jutunk, hogy a permi nyelvekben az ige töve és a toldalékmorféma között vagy nincs magánhangzó, vagy toldaléktól függően más-más magánhangzó találunk. A mai nyelvben a toldalékokat az igetőhöz kapcsoló magánhangzó a komiban *-e/-e-*, továbbá *-a*, az udmurtban *-o/-e-*, továbbá mindkét nyelvben ezek mellett az *-i-* lehet.

Van olyan finit igealak az udmurtban, amelyben nem található tövéhangzó. A felszólító módban a Sg2 alakot ugyanis a pusztá mássalhangzós tő alkotja (amennyiben a töben mássalhangzókapcsolat található, akkor az Imp Sg2 alak is *-i-*re végződik). A felszólító módú Pl2 alakok végződése ellenben mindig *-e* az udmurtban. Erről Rédei azt tartja, hogy a Sg alakok az igetövet („blossen Verbalstamm”) őrzik: *mjn, vetlj, uža*. A Pl2 alakok pedig *igető + *-k* többesjel eredetűek: **munsk, vetlšk, užalšk* > *mjne, vetle, užale* (Rédei 1988: 387). Tepljasina–Lytkin a felszólító Sg2 alak esetében egy véleményen van Rédeivel, a Pl2 alakról pedig csak megállapítja, hogy *-e* van a többes számban, annak eredetéről azonban nem nyilatkozik. A II. igeragozásba tartozó

igékkel kapcsolatban megjegyzi, hogy kötelezően egy *-le* végződésel jön létre a felszólító mód P12 alak.

Az igeképzésben használatos szuffixumok is különböző előhangzót tartalmaznak (ui. ezeket a hangokat mind az udmurt, mind a komi leíró nyelvtan minden esetben a képzőhöz számítja). E magánhangzók eredetéről sem Rédei, sem Tepljasina–Lytkin nem nyilatkozik. Néhány példa:

- 1) A szenvedő folyamatos participium képzője előtt (k.-udm. *-n* < PU **-na/-nä*) a jelen-jövő idővel megegyező tőhangzó áll (leíró grammatikákban: k. *-an*, udm. *-on*, *-n*).
- 2) A múlt idejű participium képzője előtt (k.-udm. *-m* < PU **-ma/-mä*) *-e/-e-* a tőhangzó (k. *-em* udm. *-em*, *-m*).
- 3) Az infinitívus (*-ni* < PU **-na/-nä* + **-k* latívus) előtt a komiban csak bizonyos hangtani helyzetben (két mássalhangzó után), az udmurt irodalmi nyelvben és néhány nyelvjárásban minden esetben *-i-* található (hasonlóképpen az udmurtban a *-sa* gerundium előtt is).

A komi nyelv korai frott forrásai azt mutatják, hogy ezen előhangzók egységesülése (azaz a három többeli alternánsnak helyzettől függő egységesülése) már valószínűleg a közös permiben nyelvjárási szinten megtörtént. Egységesülés ez abban az értelemben tehát, hogy egy bizonyos toldalék előtt a tőmagánhangzó palatális vagy veláris, illetve nyílt, félig zárt vagy zárt lett. A feltehető korai egységesülés ellenére az ópermi szövegek még őrzik az egykori bizonytalanság nyomát. Például a mai k. *-em* participium megtalálható az korai komi emlékekben *-em* és *-am* alakban is, és az *-ema* is hasonlóképpen *-ema*, *-ama* alakban.

A permi Szent István kori szövegek régi komi nyelvében a jelen idő Sg3 ragja *-el/-as* alakban még keveredett. Ez a keveredés nem mutatja azt a szabályosságot, amit a mai udorai nyelvjárásban Rédei talált. A mai udoraiban a jelen időben a Sg3-nak két személyragja van 1) *-e*, 2) *-as*. Az *-e* olyan igékhez járul, amelyek tövében a magánhangzó < FU **-e*, az *-as* pedig olyan igékhez, amelyek tövében a magánhangzó < FU **-a/-ä* volt (Rédei 1988: 379).

Az említett ókomi szövegekben azonban e mellett még egy másfajta váltakozás is megfigyelhető. Jelen idő Sg3-ban még váltakozik a tőhangzó: van *lokte*, de van *lokta* is, és van *loktes*, de van *loktas* is (ez utóbbi lehet téves írásmód is). Az egykori tőhangzó körüli ilyen bizonytalanságnak van a mai komi nyelvjárásokban is nyoma. A jazvai nyelvjárásban a jelen idő Sg3 *-ø*, P13 *-ønos* (a felső-sziszolai-ban: *-enīs*), FutP13 *-anos* (felső-sziszolai: *-anīs*), szemben az irodalmi nyelvi: jelen P13 *-eny*, jövő P13: *-asny*, és a permják: *-eni/ -asę* alakokkal.

Azt megállapíthatjuk tehát, hogy az ige-tövek kiegyenlítődése, valamilyen formában való egységesülése már a közös permiben előrehaladt. A véghangzó veláris alsó nyelvállásban időjellé vált. A középső nyelvállásban pusztán szóvégen önállósult és grammatikai szerepe lett (PraesensSg3, imperatívuszi és tagadó alakok többes száma), funkciótlanul (amikor pusztán morfofonetikus szerepe volt) teljesen zárttá vált vagy lekopott.

Míndezek alapján az az álláspont, amely szerint a mai permi nyelvekben jelen-jövő időjelnek tartott formáns participium képzőből eredne, kizárható. Ennek a feltételezésnek ellent mond az is, hogy a jelölt múlt idő mellett indokolatlan volt a jelen bármilyen formánssal történő jelölése és mindössze egyetlen igealakon, továbbá az, hogy a permi nyelvekben egy más eredetű, egységesen használt folyamatos melléknévi igenévképző van. A tőhangzó azután válhatott időjellé (és valójában csak az udmurtban), miután elkülönült egymástól az *-šk-* képzős és az *-a-* (tővéghangzós) alak.

Hogyan magyarázhatók ezek után az udmurt jelen idő Sg3 és Pl3 alakok? Az igeragozásban a Sg3 alak az udmurt nyelv önálló fejlődése során az őspermiben megindult folyamatot zárta le. A személyraggal nem jelölt Sg3 alak a jelen idő paradigmájába került. A **-sz* személyre utaló toldalékkal jelölt Sg3 alak pedig a jövő idő paradigmájába került, miután valószínűleg már a közös permiben megvolt a Sg3 alak e kettős jelölése. Miután az udmurt külön életében a *-šk-* képző jelen idő jellé válik (pillanatnyi cselekvés hangsúlyozása), a ragtalan és a ragos forma funkciómegoszlással jelen ill. jövő idejű személyragos alakká vált, s a véghangzós igező minden időjel nélkül jelölte a jelen idő Sg3 alakot.

Az őspermi azon nyelvjárásaiban, amelyekből a mai udmurt nyelvjárások lettek, a következő igeragozási rendszert rekonstruálhatjuk:

Őspermi jelen-jövő	
<i>*ola-m3</i>	<i>*ola-m3k</i>
<i>*ola-d3</i>	<i>*ola-d3k</i>
<i>*ola-z3/*ola</i>	<i>*ola-z3k/*ola-k</i>

Ebből az udmurtban (a jelen idő jelének kialakulása és a szóvégi kopások után):

<i>-s'k-</i> időjeles jelen idő		jövő idő	
<i>*ulj-šk-a-m</i>	<i>*ulj-šk-a-mj</i>	<i>*ula-m</i>	<i>*ula-mj</i>
<i>*ulj-šk-a-d</i>	<i>*ulj-šk-a-dj</i>	<i>*ula-d</i>	<i>*ula-dj</i>
<i>*ula > *ulä (1)</i>	<i>*ula-k > *ula (2)</i>	<i>*ula-z</i>	<i>*ula-zj</i>

(1) előbb palatalizáltban egységesül, majd (2) a szóvégi toldalék lekopik.

A mai udmurt alakok:			
<i>uliško</i>	<i>uliškom</i>	<i>ulo</i>	<i>ulom</i>
<i>uliškod</i>	<i>uliškodj</i>	<i>ulod</i>	<i>ulodj</i>
<i>ule</i>	<i>ulo</i>	<i>uloz</i>	<i>ulozj</i>

Most már csak az igényel magyarázatot, hogy miért maradhatott meg a szóvégi magánhangzó a jelen idejű Sg3 (*ule*) alakban?

A magyar nyelvtörténet szerint a mai magyar *látja* : *lát* – *kéri* : *kér* párok egy eredeti magyar **kére-i* : *kér(e)* – *láta-i* : *lát(a)* párra mehetnek vissza (**kére-si* > **kére-i* > *kéri*) (Benkő 1991: 122, 127). Az eredeti tővégi vokális a személyraggal nem jelölt alakban (*kére*, *láta*) lekophatott a magyarban, mert a határozott ragozásúvá

váló alak ragos volt, s így a tövéghangzóját veszített pusztá igető (amelynek más grammatikai szerepe nem volt) maradhatott a határozatlan ragozású Sg3 alakja.

Az udmurt **ulaz* : **ula* esetében azonban a tövégi vokális nem kophatott le és nem is kopott le. Ha elfogadjuk Rédei álláspontját arról, hogy volt még egy participium eredetű képző a szóvégen, akkor az védhette meg a magánhangzót a lekopástól, s abszolút szóvégre kerülve zártabb ill. palatalizált alakban egységesült (komi *-e*, udmurt *-e*).

Ha nem volt participium eredetű képző a szóvégen (s véleményem szerint nem kell feltételeznünk egykori meglétét) akkor is megmaradhatott a tőhangzó, mivel már a közös permiben a pusztá igető volt a felszólító módú Sg2 alakja (tövéghangzó nélkül vagy szó végen funkciótlan, zárt magánhangzóval), így a tövégi magánhangzós jelen idő Sg3 alak grammatikai szerepe is elég volt a további záródás/lekopás megakadályozásához. Az udmurtban ugyanez az *-e* tövű alak található a felszólító mód P12, és tagadó ragozás többes számú alakjainak töveként. Ez utóbbi alakoktól a jelen idő Sg3-t az udmurt külön életében egyrészt a hangsúly eltérő helye (kijelentő módban az utolsó szótag hangsúlyos, felszólító módban és a tagadó alakok esetében nem) különböztette meg. A tagadó alakok esetében a tagadó ige kötelező jelenléte is garantálta az eltérő grammatikai szerep felismerhetőségét. (A komiban, ahol a hangsúly nem segít, egy vokatívusz szerepű deminutatív szuffixum segítségével különül el a kijelentő mód Sg3 alak a felszólító P12-től.)

Az udmurt jelen idő P13 (*ulo*) alak magyarázata egyszerűbb.

Az udmurt jelen idejű igeragozás késői keletkezésű, az udmurt külön életében alakult ki. A jelen idejű P13 alak valószínűleg az Sg3 analógiájára a meglévő választékból jött létre, s ez a rekonstrukcióban is szereplő **ulak* forma használatát tételezi fel jelen időben. Miután ez az alak redundáns volt jelen idejű igealakként a todalék minden probléma nélkül lekophatott (akár az **ulak*, akár a **ulazi* alakot alkalmazták, ugyanis sem a többesjel, sem a személyrag nem adott semmilyen új információt a kialakult rendszerben). Az új alak létrejöttét erősíthette a nyelvtudatban az is, hogy a **ule* más alakok töveként is szerepelt, s a személyrag lekopása után a létrejövő *ula* (később *ulo*) alaknak is lett látszólagos tő szerepe. (futurum-tőként kezdett viselkedni). A folyamatok ezen módon való lezajlását valószínűsíti az is, hogy ezek megtörténte után (s csakis ezek után) mind a jelen, mind a jövő idő Sg1 alakjában lekopott az eredeti személyrag, feltehetőleg előbb a jelen időben, majd annak analógiájára a jövő időben is.

Az *-l-* tövű igék (ezen igeosztály kialakulásának története külön magyarázatot igényel, ami nem tárgya a jelen írásnak) jelen idejű Sg3 és P13 alakjai is magyarázhatók a fentiek alapján.

A különböző alakok viszonya egymáshoz:

užaloz : *užalozj* :: *uža* : *užalo* ::: *ule* : *ulo*

*užalaz : **užalazj* :: **užala* : **užalak* ::: **ula* : **ulak*

A **ula* alak magánhangzós végződése erősíthette a nyelvtudatot abban, hogy a tövükben nemcsak *-a-t*, hanem *-al-t* tartalmazó igék eredeti Sg3 (**užalə*) alakja az *-l-t* megelőző magánhangzóig lekopjon (ez a magánhangzós alak, **užla*, a születő jelen

időben, a múlt időben és az infinitivus alakban egyébként is töként kezdett viselkedni). Megjegyzendő, hogy voltak olyan *-a-* tövű igék is, amelyekben sosem volt etimologikus *-l-*, s ez is erősíthette a lekopási tendenciát. Hasonló módon, analógiával magyarázható az *-l-* tövű igék felszólító módban és tagadó alakjaiban megtalálható *-e* (és nem *-le*) végződése.

A jelen idő Sg3 személyragja vagy a jövő idő jele örzi-e hát az igék tövégi magánhangzóját? A válasz ezek után az lehet: mindkettő. S valószínűleg hasonlóképpen örzi a tőhangzót a múlt idejű participium és a főnévi igenév képzője előtti magánhangzó is.

Ezek szerint az udmurt igéknek az első ragozásban legalább négy tövük van (*uljini*: *ul-*, *ulj-*, *ulo-*, *ule-*)? Szinkron szinten semmi esetre sem (külön kérdés lehet, hogy az infinitivus alakban a képző előtti *-j-* utólagos betoldás vagy eredeti véghangzó?). A leíró grammatikák ma csak két tövet tartanak számon: *uljini*: *ul-*, *ulj-*. Az azonban talán tanulság lehet, hogy a hangtörténetben a nem első szótagbeli magánhangzók történetének kutatása során talán érdemes nem csak egy (valamilyen szempont szerint kiválasztott) alakot vizsgálni.

Azt is meg lehet fontolni, hogy az udmurt leíró nyelvtan azon elemzése, amely szerint az ún. *-a-* tövű igéknek csak magánhangzós töve lenne (*užani*: *uža-*), tartható-e. Véleményem szerint (s ez tükröződik a fentebbi *-l-* tövű igék terminusban is) indokolt leíró szinten ezek esetében is két tövet megállapítani (*užani*: *uža-*, *užal-*). Az ugyanis nehezen fogadható el, hogy ezen igék jövő idejű alakjaiban a személyrag *-lo*, *-lod*, *-loz* stb. lenne. Ennek sem történeti, sem leíró szinten nincs alapja. Az, hogy a többes számú felszólító alakok *-le* végződése egyes nyelvjárásokban megjelenik az *-j-* tövű igék felszólító módú Pl2 alakjaiban (s akkor is csak stilisztikai variánsként), nem elég indok ahhoz, hogy a jövő idejű alakokban a fentebbi, *-l-*t tartalmazó személyragokat állapítsuk meg. Az *-j-* tövű igék felszólító alakjain megjelenő *-le* formáns azt az állítást azonban megerősíti, hogy az udmurt nyelv igen erőteljesen törekszik a paradigmák kiegyenlítésére, egységesítésére.

IRODALOM

- Benkő Loránd szerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rédei, Károly 1988: Geschichte der permischen Sprachen, in Denis Sinor szerk.: *The Uralic Languages. Description, History, and Foreign Influences*, Leiden, E. J. Brill, 386-93.
- Терпјасина, Т. І.—В. І. Луткин 1976: *Освоы финно-угорского языкознания. Марийский, пермские и угорские языки*, Москва.

SZÓFAJ ÉS SZÓALKOTÁS

MÁTAI MÁRIA

1. A legtöbb szóalkotási módot felvonultató, elemző nagy tanulmányt – tudtommal – Papp István írta (Papp 1963). Az általa „külső szóalkotás”-nak nevezett típust ma nem tartjuk szóalkotási módnak. Például a „nyelvjárási szavak közkeletűvé tételét” (i. m. 5) vagy a „régis szavak felújítását” (i. m. 7) nem szoktuk szóalkotási módnak tekinteni, jóllehet ezek révén is nő – a mindenkori szinkroniában – a köznyelvi lexémák száma. Papp István ebbe a körbe sorolja még a „jelentésbeli szóalkotás” különféle eseteit is (i. m. 8–11). A jelentésbővülést vagy a metaforikus, metonimikus névátvitelt szintén nem a szóalkotásmódok között tartjuk számon. Ilyenkor ugyanis a meglévő lexéma bővül (alkalmilag vagy állandósulva) új jelentéssel, ezért a szó poliszemiájáról beszélünk.

Ez a jelenség párhuzamba hozható a **szófajváltás** kérdésével. Például a *reggel* határozószó főnevesülésével vagy a *hátra, haza* határozószó igekötővé válásával sem keletkezik – a magyar grammatikai hagyomány alapján s szerintem sem – új lexéma, hanem a régi lexéma bővül új szófaji értékkel, ami magában foglalja az új jelentést, valamint az új szintaktikai és morfológiai viselkedést. Ilyenkor az eredetileg egy szófajú lexéma két- vagy többszófajúvá válik (ezek a lexikai szófajok), s a lexéma ezek közül vagy az egyik vagy a másik szófaji értékben realizálódik a mondatban (ez az aktuális szófaj). A magyarra (mind a régi nyelvre, mind a maira) erősen jellemző a többszófajúság. Ennek, valamint a szófajváltási irányoknak (azaz a szófaji előzmény–következmény viszonyoknak) a feltérképezése és megfelelő (szimbólumokkal vagy táblázatban való) ábrázolása külön előadás témája lehet (de mivel ezúttal nem vesznek részt a változásban morféimák, nem tartozik a mostani konferencia tárgykörébe). – A szófajváltás kérdéséhez lehet majd hozzákapcsolni a nemzetközi szakirodalomban **konverzió**nak (néha transzpozíció) nevezett jelenséget, amit zéró morféimás derivációknak is hívnak, és általában szóalkotási módnak tartanak (vö. Glück 1993; Lewandowski 1994; Яруева 1998; Pusztai 1999). Az egész magyar grammatikai hagyománynak megfelelően a derivációt én is képző segítségével történő szóalkotási módnak tartom; eszerint tehát a szófajváltás nem szóalkotási mód (nem születik ilyen módon új lexéma sem), hanem olyan mondatani, alaktani és jelentésbeli változás, melynek eredményeképpen poliszémia, a meglévő lexéma több jelentése s egyúttal több szófaja áll elő.

A Papp István-féle rendszerezésben az ún. „külső szóalkotás” utáni második nagy csoport a „szóalkotás alaki eszközökkel” (Papp 1963: 11–29). Ez az előzőnél is gazdagabb, több altípust felölelő szóalkotási mód. Ebben számba veszi a szóösszetételt, a szóképzést, a kettő között (‘inter’) az ikerítést, valamint a ritkább szóalkotási módok viszonylag széles skáláját (ezeket „korcs alakulatok”-nak nevezve: i. m. 23). Az ide vont szóalkotási módok: a tükörszók, a népetimológia, a szóhasadás, a szórészek önállósulása, a hangrendi átcsapás, az elvonás, a szócsonkítás, az összerántás, végül a betűszók.

A magyar nyelv története (Benkő 1967) a szóképzés és a szóösszetétel után, a ritkább szóalkotásmódok között a szórövidülésről és a rövidítéses továbbképzésről, majd a ragszilárdulásról, az elvonásról, a szóhasadásról és a szövegyülésről beszél.

A magyar nyelv könyve a két fő szóalkotási mód után, a ritkább szóalkotási módok között a szóelvonást, a szóhasadást, a mozaikszó-alkotást, a szövegyülést és a népetimológiát tárgyalja (Cs. Nagy 1991: 272–99).

Az *Új magyar nyelvtan és a Strukturális magyar nyelvtan* Morfológia kötete csak a két fő szóalkotási módról beszél. A szóösszetételek főcím alatt megemlíti az iker-szavakat, azzal a megjegyzéssel, hogy „a mellérendelő összetételekkel rokon, de nem azonos jelenség”-ről van szó (Kiefer–É. Kiss–Siptár 1988: 264; Kiefer 2000: 525), ezért vizsgálatukat elhárítja.

A *Magyar grammatika* (Lengyel 2000) ide vágó fejezete a szóképzés és a szóösszetétel után, a ritkább szóalkotási módok között a következőket mutatja be: ikerítés, szórövidülés és továbbképzése, elvonás; a mozaikszók között: betűszók, szóösszevonás, egyéb mozaikszók, szóhasadás; valamint a népetimológia és a szándékos szóferdítés s végül a tulajdonnevek köznevesülése és az elemszilárdulás.

2. Abból a szempontból szeretném áttekinteni a szóalkotásmódokat, azok történetét, hogy milyen szerepet játszottak a különféle szófajok, illetőleg szófajba tartozó szavak keletkezésében, az állomány bővülésében a magyar nyelvtörténet folyamán; hogy melyik szófajcsoport erősödésében milyen mértékben vettek részt az egyes szóalkotási módok. Arra a szempontra is tekintettel leszek, hogy a tárgyalt szóalkotási mód hogyan viszonyul a szófaji érték kérdéséhez: azaz eredményezi-e a kiinduló lexéma, illetve lexémák szófajának megváltozását, s ha igen, ezt milyen irányban teszi; vagy másik oldalról nézve: az újonnan keletkezett, valamely szófajba tartozó szó milyen szóalkotási módok eredménye lehet a magyar nyelvtörténet különböző korszakaiban.

Ez egy nagyobb tanulmánynak a problémaköre, ezért ezt mostani előadásomban – az időkerethez alkalmazkodva – korlátoznom kell. Ezt két vonatkozásban is teszem.

Egyrészt a szófajok körét szűkítem le: nem beszélek az ún. nagy lexikai kategóriák (azaz az alapszófajok) közé tartozó igékről, igenevekről és névszókról (ezekkel bőségesen foglalkozott már a szakirodalom), csak a névmásról és a határozószóról, valamint a kis lexikai kategóriák (tehát a viszonzyszók) bővüléséről (vö. Ladányi 1999: 218–22).

Másrészt a vizsgált szóalkotási módok körét is leszűkítem: részletesen csak a szóösszetételről fogok beszélni, a többiről csak problémafölvető jelleggel szólok.

2.1. **A szóösszetétel** a vizsgálatba bevont szófajok többségének keletkezésében játszott kisebb-nagyobb szerepet a magyar nyelvtörténet folyamán. Szerves, azaz szintagmából keletkező (endocentrikus) és szervetlen, azaz nem szintagmából keletkező (exocentrikus) összetételekről fogok beszélni. (A névmásokkal és a névmási határozószókkal kapcsolatban külön említem a névmásra jellemző előtagot tartalmazó összetételeket, pl.: *ugyanaz, néhol*, a határozószókon belül pedig elkülönítem a névutós szerkezetből, azaz a morfológiai természetű szerkezetből keletkezetteket, pl. *azután, útközben*).

2.1.1. E szóalkotásmód fontos és erős a **névmások**, különösen a főnévi, melléknévi és számnévi névmások keletkezésében.

A **mutató** névmások közül az **ómagyar** korban jöttek létre az *ugyan-, mind-, valamint az im-, íme-, am-,* névmásra jellemző előtagúak (pl. *ugyanez, ugyanazon, ugyanolyan, ugyanannyi; mindez, mindaz; imez, imilyen*), a *-féle, -nemű* utótagúak (pl. *afféle, ilyennemű*). Ómagyar kori a *kicsoda, micsoda, minemű > minő* összetett **kérdő** névmás is. – Összetettek lettek az ómagyar korban az *a-, az-* előtagú **vonatkozó** névmások, a *vala-* és a *né-* előtagú **határozatlan** névmások, az *akár-* előtagú **általános** névmások. (Megjegyzem: a *vala-* előtagú névmások hosszú ideig nemcsak határozatlan, hanem vonatkozó és általános névmási szerepet is betöltöttek; sokszor meg sem lehet állapítani, milyen névmás a *vala-* előtagú; pl. MünchK. 86ra: „*Valamit* mōdand tūnēctec tēgētēc”: ‘valamit’, ‘amit’ és ‘bármit’ jelentésű is lehet a *valamit* névmás.) – Az általános névmások közül a megengedő értelmű *bár-* előtagúak csak a **középmagyar** korban jöttek létre: *bárki, bármely*. Ekkor keletkezett a ‘senki’ jelentésű, rövid életű *névalaki* (MA., PPB.: *nequis*).

A **személyes** névmások eléggé zárt rendszerébe is lépett összetett elem a középmagyar korban: a *jómagam, jómagad* stb. nyomatékos ‘én, te stb. sajátmaga’ jelentésben: 1632: „*vala ket ezüst pohara Kadar Istuannak az egiket ugia(n) io maga Czenaltata*” (SZT.).

Az *egy* és *más* határozatlan névmás összekapcsolódásából viszont új szófajú, pontosabban új névmási alkategóriájú szó, az *egymás kölcsönös* névmás keletkezett már az ómagyar korban.

Az **újmagyar** korban is fontos szerepet játszik az összetétel a névmási rendszer, főként a főnévi, melléknévi és számnévi névmások bővülésében. Új elemként kerül a **mutató** névmások közé néhány *szint-* előtagú, azonosító szerepű névmás: *szintilyen, szintolyan* (és névmási határozószó: *szintígy, szintúgy*); az előtag a *szinte* határozószó ‘teljesen, egészen’ jelentéséből vezethető le, alaki rövidüléssel. Mondattani tapadással keletkezett néhány *csak-* előtagú, azonosító szerepű névmás: 1898: „Ilyen helyütt a cseléd *csakolyan* [‘ugyanolyan’], mint a többi háznép” (TESz.; EWUng.). Újnak látszanak némely *-fajta* utótagú összetételek is: *ilyfajta, olyfajta*. – A **kérdő** névmások közül új elemnek látszik a *-féle, -szerű* képzőszerű utótaggal alkotott *hányféle, milyen-szerű* ‘miféle’. – Ekkor lépett a **határozatlan** névmások közé az *egy* előtaggal bővült *egynéhány* (az *egy* olyanféle nyomósító funkcióban fordul elő benne, mint az *egykönnyen, egyhamar* határozószókban); az ‘egy s más, ez-az’ jelentésű *egymás* határozatlan névmás *mi-* előtaggal egészült ki: *miegymás*. – Az **általános** névmások körében erősödik a *bár-* előtagúak csoportja: *bármelyik, bárminemű, bárminő*. A *se-* előtagúak közül új lehet a *sehány, semennyi, semekkora; semmilyen, semminemű, semmiféle, semminő* (a hosszú *-mm-* geminálódás eredménye).

2.1.2. Az összetétel a **határozószók** körében igen erős szóalkotási mód. **Ósmagyar** kori rétege még vékony (pl. *ittegyel, ottogyan, holott* ‘hol, ahol; amikor’, *tahát* ‘akkor’, *ihol, néha* ‘valamikor’, *sumha; tegnap, holnap*, esetleg az *éjszaka*). Ósmagyar kori lehet a rekonstruált **ellenbelen* (> *ellenben* ‘szemben’) névutós szerkezetből

keletkezett összetett határozószó is; ezt a feltevést az ÓMS. „anyat ezes fyaal egembelu ullyetuk” adata engedi meg (*egyenbelé* ‘egyetemben, együtt’).

Az *ómagyar* korban sok, névmásra jellemző előtagot tartalmazó összetett határozószó keletkezett, főleg a névmásoknál említett előtagokkal: *amott, imehol, ugyanottan, ugyanazonnal* ‘ugyanakkor’ (JordK. 670); *ahol, aholott, amíg, amikor, azmint, amennyire, amiért; valamikor, néhol, egyébkor, másként; akármikor, akármint, sohonnán* stb. A *bár-* előtagú általános névmási határozószók (a névmásokhoz hasonlóan) középmagyar koriak.

Az *ómagyar* korban és később egyre több ún. szerves (endocentrikus) összetétel keletkezett. Mellérendelő például: *olyigen, úgyannyira, igyeképpen* (rokon értelmű adverbiumokból); *tétova, téstova* ‘ide-oda’, *idetova, idestova, egyszersmind, innentova* ‘ezután, ettől kezdve’ (ellentétes értelmű határozószókból). – Az alárendelő összetételek közül jelzős (*másnap, mezítláb, négykézláb; midőn* (< *mi időn*), *sokadmagával, miokáért* ‘miért’, *otthon* stb.) és határozós összetételek keletkeztek (*mindörökké, mindvégig, mindjárást, mindaddig, elvégre* ‘egészen végig’ stb.)

Szervetlen összetétel jóval kevesebb született: *mígnem, hogynem, esmég ~ ismét, alighogy* stb. – Bizonyos névutós névmások, névszók viszont erősödő tendenciával tapadtak össze: *azután, ezelőtt, azolta, azonközben; mielőtt, minekelőtte; másképpen, másfelől; egyaránt, sokképpen, balfelől, jobbfelől, tegnapelőtt, talán az időnapelőtt* (DöbrK. 261) stb. Az *ómagyar* korban keletkezett, de hamarosan ki is veszett a *hátmegől* és a *hátmegé*: a *hátmegől* az ablativusi jelentésében gyengülő *hátul* ‘hátról’ pótlására, a *hátmegé* pedig az egyre inkább igekötőszerűen viselkedő *hátra* jelentésének kifejezésére jöhetett létre: ÉrsK. 29: „[okak fordwnak *hathmege*”. (Kiveszésük a *hátról, hátulra* keletkezésével óárhuzamosan az *ómagyar* kor után zajlott.)

A *középmagyar* korban tovább bővült minden összetételi típus; a névmásra jellemző előtagot tartalmazók közül például a nyomósító és azonosító előtagos mutató névmásiaké: *amarra, imígy-amúgy* stb., az *a-, az-* előtagú vonatkozó névmásiaké stb. Új típusként jelentkeztek a *bár-* előtagú általános névmási határozószók.

Erősen gazdagodó csoport a szerves összetételeké: mellérendelő például: *maholnap, hébe-hóba, elől-hátul, alul-felül, egyre-másra, összevissza, szegről-végről, körülbelül* (helyhatározóként), *keresztül-kasul, ízzé-porrá, dérral-dúrral, immel-ámmal, sebbel-lobbal* stb. – Jelzős alárendelő összetételek: *jóformán* ‘jól, jócskán’, *szabadlábban, szabadlábba* (ezek német mintára alkotott tükörszók), továbbá *szépszerént, szépszerével, másodízben, másodrendben, másodmagára, egyvégtében, lóhalálában*; értelmezős szerkezetből: *onnan-föllyül, ottbenn, odaki*; alanyos: *lélekszakadva*; határozós: *csakhamar, mindinkább* stb.

A mondatban egymás mellett gyakran fellépő szavak összekapcsolódása (szervetlen összetétel) a határozószók körében továbbra is viszonylag gyenge szóalkotási mód maradt (a kötőszók és a módosítószók keletkezésében jelentősebb volt): *korántsem, korántis, máris, mármost, máma* (< *már ma*), *nemrégiben* stb. – Névutós szerkezetekből ebben a korban is keletkeztek összetételek: *rendkívül, szemközt*. (Keletkezéstörténeti, jelentéstörténeti vonatkozásaik – miként a korábban és a később említett összetett határozószóknak is – hosszabb elemzést kívánnának.) A középmagyar korban új típusként jelentek meg azok a *felé* ‘irányába’ névutós összetételek, melyekben lativusi

irányú határozószó, igekötő az előtag (a névszó, illetőleg névmás tövű *félfelé* 'félre', *kétfelé*, *másfelé* típus ómagyar kori): ilyenkor általában az irány nyomatékosításáról van szó: *aláfelé* 'lefelé', *felfelé*, *hazafelé*, *odafelé* stb.

Újmagyar kori összetett határozószó nagyon sok van: mind mellé-, mind alárendelő, mind szeretlen, mind névutós összetett adverbium. Általuk is tovább erősödik az összetétel mint szóalkotási mód (minden összetételi típusban). Mai határozószóinknak mintegy a fele összetett (vö. Sebestyén 1975).

Újmagyar kori mellérendelő összetétel például (a rokon- vagy ellentétes értelmű szavak összekapcsolásával keletkezett): *agyba-főbe*, *derűre-borúra*, *egyre-másra*, *félbe-szerbe*, *előbb-utóbb*, *élve-halva*, *felibe-harmadába*, *felig-meddig*, *hegyén-hátán*, *helyel-közzel*, *ideig-óraig*, *izig-vérig*, *jövet-menet*, *kénytelen-kelletlen*, *kézen-közön*, *kézzelel-lábbal*, *kurtán-furcsán*, *lépten-nyomon*, *okkal-móddal*, *összevissza*, *sülve-főve*, *szegegről-végre*, *széltében-hosszában*, *szőrén-szálán*, *tárva-nyitva*, *télen-nyáron*, *tűzzel-vassal*, *üggvel-bajjal*, *végre-valahára* stb.

Az alárendelés kisebb erejűnek látszik; alanyos összetétel: *arcpirulva*, *szívrepesve*, *szívszakadva*; tárgyas: *dolgvégezetlenül*, *fogcsikorgatva*, *karöltve*, *lélegzet-visszafojtva*, *rangrejtve*, *vállvetve*; határozós: *karonfogva*, *visszavárólag*; jelzős: *balkézről*, *életfogytig*, *fenemód*, *ilyenformán*, *jószerevel*, *kétrét*, *körmeszakadtáig*, *kutyafuttában*, *másodkézből*, *nagymértékben*, *sajátkezűleg* stb.

Szeretlen összetétel: viszonylag gyenge típus: *alighogy*, *nemkülönben*, *nemsoká*, *sohasem* stb.

A névutós összetételek közül újmagyar koriak: *magánkívül*, *módfelett*, *többfelé*, *tülfelől*, *útközben*, *visszafelé* stb.

Az eddigiek alapján az összetételről összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy különösen a határozószók körében, de a korábbi századokban a névmások csoportjában is erős, termékeny szóalkotási mód.

2.1.3. Az ún. kis lexikai kategóriákban, a **viszonyszók** körében sokkal gyengébb ez a szóalkotás mód, de (a névelőn kívül) itt is megjelenik. Az **igekötők** között az **ómagyar** korban tűnnek föl az ún. halmozott vagy kettős igekötők, az *elbe*, *elki*, *elfel*: TihK. 233: *el fel mene urhoz*. (Keletkezésükre nem térek ki; l. D. Máta 1989: 39–41, 1992b: 690–2.) Az ilyen, legrégebbi igekötőkből keletkezett kettősségek még talán felfoghatók összetett igekötőknek, de az újabb igekötők halmozása, az *el-haza*, *alá-fel*, *fel-alá-félék* már inkább összetett határozószóként kapcsolódnak az igéhez. A középmagyar kor vége felé használatuk ritkul, majd kiveszik.

2.1.4. A **névutóra** egy-két összetett adatunk van csupán, az is a kódexekből: ÉrdyK. 334: „*ez vylaag zerezerten predicallany*” (határozószóként gyakoribb: *szerén-szerte*, *szerte-szerént*).

2.1.5. A **kötőszók** körében erősebb ez a szóalkotási mód. Első elemei már az **ósmagyar** korban megszülettek (vö. Juhász 1991). Például az *avagy* választó kötőszó (már az ÓMS.-ban előfordul): előzménye egy 'az van' jelentésű *a(z) vagy* utalószerű alanyi alárendelésű összetett mondat főmondata volt. Régiségére utal az is, hogy igei

tagja archaikus forma, E/3 személyben ragtalan alak. Ósmagyar kori összetétel lehet a predikatív szerkezetből kötőszóvá vált *azaz* is. – E szerves összetételek mellett szeretlenek (exocentrikus összetétellel létrejött lexémák) is keletkezettek már az ósmagyar korban; például a *hanem* (vö. KTSz.: „e3 nem ygeb germuk *hanum* y[en]”).

Ósmagyar kori a kódexekből ismert *tudnimélt*, *tudniillik*, melyek a latin *scilicet* (< *scirelicet*) megfelelőjeként jöttek létre. Nem valószínű, hogy a beszélt nyelvben is éltek volna. Alany–állítmányból álló főmondatból keletkeztek. A *jöllehet* kötőszó a *jól* határozóval determinált *lehet* állítmányból született. – E szerves összetételek mellett az összetett kötőszók többsége szintagmatikus viszonyban nem levő elemekből keletkezett, csupán a gyakori egymás mellett állás eredményeként. Különböző funkciójú kötőszók összetétele például a *hogyha*, *mintha*; *csakhog* ‘azonban’; *merthog*, *miérthog*, *hogymivel*. Mindegyik összetett kötőszó keletkezése külön történet lehetne.

A **középmagyar** korban is erős a kötőszók körében a szóösszetétel mint szóalkotási mód. Ekkor is összetett mondatban, egymás mellé kerülő kötőszókból vagy más elemekből keletkeztek az új összetett kötőszói lexémák. – Két kötőszó összetapadásával jött létre például a *mivelhog*, *minthog*: • esetükben az összetett mondat közbülső mellékmondatát csak egy kötőszó képviselte, s ez kapcsolódott össze az öt követő mellékmondat kezdő kötőszavával: 1591 u.: „diznaiat kereste akkor *mivel hog* el loptak”(SzT.); kiegészítve: ... kereste, *mivel* (az történt), *hog* (itt magyarázó kötőszó, de ‘mert, mivel’ jelentésű okhatározói kötőszóként is használatos volt). – Szintén magyarázó kötőszó lett a (különböző funkciókban használt *még* és a *pedig* kötőszó összetétele. A *vagy* választó, illetve magyarázó kötőszó az *is* nyomatékosító partikula tapadásával vált választó, illetve magyarázó kötőszóvá: 1739: *vagy-is* (TESz.; EWUng.). – Középmagyar kori több *csak* elő- vagy utótagot tartalmazó kötőszó: *csakugyan*, *ugyancsak*, *akárcsak*, a *-ha* utótagú *bárha* stb.

A kötőszóhoz a középmagyar korban is hozzátapadhatott a környezetében gyakran előforduló tagadószó: *nehog*, *nemhog*, *hogysem*, *semhog*: 1695: „az olyantól mégis jobban elküldhetni, *semhog* más parasztember által” (TESz.; EWUng.); vö. még: *semmint*, *mintsem*, *mígnem* stb. – Különböző elemekből háromszoros összetételek is keletkeztek: *hacsaknem*, *hanemcsak*, *hanemha*, *hogysemmint* stb.

1772 után, az **újmagyar** korban is sok összetett kötőszó született, főleg különböző kötőszók összetapadásából: ellentétes kötőszó lett az *ámde*, a helyreigazítás, helyesbítés, pontosabb kifejezés jelölésére szolgáló *éspedig*, a *háthiszen*, a megengedést és ellentétet kifejező *bárha* ‘ámbár, jöllehet’ (1854: SzT.), a hasonlító *akárha* stb. – A *hacsak* kötőszóból és a *nem* tagadószóból keletkezett a tagadás utólagos megszorítására szolgáló *hacsaknem* ‘legfőljebb’, határozószó vagy partikula és kötőszó vagy tagadószó összekapcsolódásából az *alighog*, *mármint*, *márpedig(len)*, *mégpedig(len)*; *mégse*, *semhog*, *úgysem* stb.

2.1.6. Végül a módosítószók és a partikulák keletkezésében is elég nagy szerepet játszik a szóösszetétel.

Módosítószók: Az **ósmagyar** korban született a már meglévő *talám* ~ *talán* módosítószó (← *találom*) megismétléséből, majd az utótag megrövidülésével a

talántán (~ *talántál*), ebből a *ne* tagadószóval tovább bővített *netalántán* (~ *netalántál*). – Két mutató névmási határozószó, illetve belőlük lett módosítószó kapcsolata a *tal-ügy* ‘valóban, igen, bizony, úgy van’ (MüncK. 26vb); igenlő felelőszóként használták, bár lehet, hogy csak laza összetétel vagy inkább csak állandósult szókapcsolat volt, az sem sokáig.

A főmondati szerepű *való* és *bizony* összetételéből is módosítószó, igenlő felelőszó keletkezett: MüncK. 15va: „Hizítec é hog ... Mondanak nèki *Valobizō* vr”. (Az eldöntendő kérdésre felelő, a nyilatkozat valószínűségi fokát megmondó módosítószók közé vonom a velük rokon felelőszókat, a valószínűségi fokok két „végpontját”, mint a *nem*, a *valóbizony*, a későbbi *igen*, *persze*, *dehogy* stb. azzal a megjegyzéssel, hogy ezek nem csupán eldöntendő kérdésre adható válaszok lehetnek, hanem lehetnek reagálások kijelentő és felszólító mondatra is, pl. „Gyere ide gyorsan!” – „*Dehogy*, soha!” vagy „*Igen*, azonnal!”). – Ezeket más rendszerezések külön szófajnak minősítik, vagy a partikulák közé sorolják.)

A *középmagyar* korban tovább erősödik az összetétel ebben az erősen gyarapodó szóosztályban is; főleg szervesen összetételek születnek: *aligha*, *alighanem*: 1765: „*alig ha* kez.n.l nintsen ... *alig ha* meg nem mutatná” (SzT.). A *hát* partikulából és a *ha* kötőszóból az esetlegesség kifejezésére alkalmas módosítószó lett: 1763: „*hátha* a francia által a törökkel czimborál” (SzT.). – Több új módosítószóba épült bele a *csak* partikula: 1566: *csaknem* (TESz.), 1772/1912: *csakugyan* (TESz.), 1762: *majdcsak* ‘csaknem’ (SzT.), 1552: *ugyancsak* ‘bizony, valóban’ (TESz.). – Határozószói előtagból és a *sem* utótagból keletkezett a *korántsem*. A *koránt* jelentése ‘idejében, kellő időben’, a tagadószóval együtt ‘még a maga idejében sem’ jelentésű lett, tehát ‘máskor még kevésbé’ → ‘egyáltalán nem’. (Ebben a jelentésben az *éppen nem*, *egyáltalán nem*, *teljességgel nem* tagadószós kapcsolat is előfordul: 1690: „az Istent nyavalyájában *teljességgel* meg *nem* kereste” (PP.: PaxCorp. 755). A hasonló jelentésű ómagyar kori *ingyen sem* lassan visszazorult.

Különféle, a mondatban egymás mellett álló elemekből tevődött össze a *minthogy*, *hogyne*, *dehogy*, *dehogynem*: [Megteszed?] „*Hogy ne* tenném meg?” → *hogyne*. [Megteszed?] ”*De hogy nem* tenném meg?” → *dehogynem*: 1682: „Azt mondod: Christus Judast ecclesia köüetésre nem itilte. *De hogy nem*, hiszen azt mondgya néki: jaj annak az embernek” (NySz.), *alighogynem*, *majdcsaknem* stb. Középmagyar kori a névutós összetételből származó *kétségkívül* ‘kétségtelenül’ módosítószó is.

Az *újmagyar* korban is elsősorban szervesen összetételek keletkeztek: *csakis*, *épphogy*, *éppencsak*, *éppenhogy*, *éppenhogycsak*, *majdnem* stb. A *csakis* a ‘bizony’ jelentésen kívül (1870: TESz.) bizalmas társalgásban állító alakú kérdésre, közlésre vagy felszólításra egyszavas felelet is lehet, annak kiemelésére, hogy a feleletet magától értetődőnek tartjuk. Mondattani tapadással jött létre a megszorító értelmű *csak* partikulából és az utána következő *is* kötőszóból (TESz.).

Szerves összetétel kevés keletkezett. Mégis: szóismétléssel jött létre a ‘majdhogynem’ jelentésű *majd-majd* mellérendelő, jelzős szintagmából a *mindenesetre*, határozóból az *úgymond* ‘úgyszólván, állítólag’ alárendelő összetétel.

2.1.7. A **partikulák** keletkezésében (a kötőszókhöz és a módosítószókhöz képest) kisebb szerepet játszik a szóösszetétel. (Itt a szófajváltásnak van nagy jelentősége, s így lexikai síkon többszófajúak a partikulaként is fellépő szavak. Felismerésük történeti, illetve írott anyagon nem könnyű, mert lényeges jegyük a nehezen rekonstruálható intonáció.)

Az **ősmagyar** kori ‘vajon’ jelentésű *avagy* partikula (az *avagy* kötőszóhoz hasonlóan) főmondati szintről, alany + állítmány kapcsolatából sülyedt le, s vált a mondat szerkezetébe be nem épülő partikulává.

Az **ómagyar** korban szervesen összetételek keletkeztek. Különböző elemek összetételével jött létre a *vajha*. Szintén óhajtó mondatban keletkezett az *avagycsak*, *akárccsak* (‘bárccsak’), feltehetőleg az ómagyar kor vége felé, a tagok jelentése ugyanis elég eleven. (A *csak*-nak önmagában is van ‘bárccsak’ jelentése.) – A tagadva kérdező mondatokban keletkezett mondattani tapadással a *nemde*, *nemdenem*, *minem*, *midenem*, *minemde* stb. Keletkezésükben a gyakori egymás mellett álláson kívül fontos szerepet játszott a figyelemfelhívás és a nyomatékosítás (vö. Juhász 1991: 501–13, 1992: 815–38).

A **középmagyar** korban tovább erősödött, gyarapodott a partikulák szófaja, összetétel révén is. Csak szervesen: az *ám* és a *bátor* partikulából keletkezett az *ámbátor*, majd a rövidült *ámbár*, ‘akkor hát’, ‘bárccsak’ jelentésben is. Ezt az óhajtó mondatbeli modális partikulai szerepet lassanként átvette a Senczi Molnár Albert által (1604) még ‘legalább’ jelentésben szótározott *bárccsak* és a *bárha*. Gyarmathi a „kívánó adverbiumok között említi az „Oh vajha bártsak!”, *detsak!* partikulát (Gyarmathi 1794: 278). A *csak* partikula a *nem* tagadószóval is alkotott összetett partikulát: *csaknem* (1566: TESz.; EWUng.). Ekkori az ellentétet nyomósító *mégse*, *mégsem* előfeltevést kifejező árnyaló partikula is: 1670: „Úgy látom mindazáltal, szívében mégsem eléggé víg” (SzT.), az *igenis*: 1659: „Igenis szükséges a szabad akarat ez érdemre” (NySz.); lásd még: *mégis*, *mégiscsak* (SzT.). – Egyéb összetételek: két partikulából lett a *legalábbis*, 1751: „Vagyon leg alább is Harmincz esztendeje, hogy ...” (SzT.). A régi *hagyd* > *hadd* és a *-sza* partikulából jött létre a *haddsza* (1645: TESz.; EWUng.), mely – a *hadd*-hoz hasonlóan – óhajtó mondatban modális partikula lett. – Az *ugye* modális partikulában mondattani tapadással forrt össze a helyeslést, bizonygatást jelölő, ‘igen, valóban’ jelentésű *úgy* módosítószó és az *-ē* kérdő partikula. Az állítás helyességének, az abba való beleegyezésnek megerősítését sürgető kérdő mondatokban keletkezhetett: 1585: „siccine: *Vgye?*” (Cal. 977) ‘nemde?’; később a kérdő hanglejtés fokozatos csökkenésével ‘lám, bezzeg’ jelentésű árnyaló partikulaként is használták (1604: MA.).

Az **újmagyar** korban is bővült összetétellel a partikulák osztálya. Szervesen összetétellel keletkezett modális partikula lett az óhajtó mondatbeli *héhja* (DebrGr. 141), *bárha*, a kérdő mondatbeli *nemde*, *nemdebár*, talán az *ugyan úgy-e?* (AkNyt. 262), *hát vallyon?* (DebrGr. 138), az *ugyebár*, a gúnyos attitűdöt jelölő *éppen bizony* ‘bezzeg, éppen’ (DebrGr. 141), a rémakiemelő *csupán csak* (Szvorényi 225) stb. – Szerves összetétellel jött létre az *úgyszólván* ‘szinte’ stb.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a szóösszetétel a névszókon és az igéken, igeneveken kívüli szófajokban is fontos szóalkotási mód, bár az egyes szófajokban

eltérő mértékben. Az évszázadok haladtával ebben a körben is erősödik; csak a névelő, a névutó és az igekötő keletkezésében nem játszik szerepet.

2.2. A továbbiakban csak vázlatosan jelzem, hogy a téma folytatását hogyan képzelem. (Zárójelben megjegyzem, hogy a további szóalkotási módok történetének áttekintésekor sem foglalkozom az igékkel, az igenevekkel és a névszókkal, csak a többi szófajjal.)

A szóösszetétel után az ikerítésről lenne szó. (Tehát az ikerítést nem a ritkább szóalkotási módok közé sorolom.) Az ikerítés nagy irodalmából csak Kelemen József (1939), Papp Istvánra (1963) és Szikszainé Nagy Irmára (1993) utalok. – Az ikerítést önálló szóalkotási módnak tartva kifejtem, milyen produktumokat tartok ikerszónak, milyeneket nem. Érintem azt is, hogy az ikerítés milyen viszonyban van a szóösszetétellel, továbbá mely szófajok gyarapodásában játszott szerepet és milyen mértékben. – Jelzésszerűen: csak a hangtani variánsokat gondolom ikerítéssel (mint szóalkotási móddal) keletkezett ikerszónak, mint például az *ici-pici*, *dírmeg-dörmög*; bár ezek is és a *nőttön-nő* típusú szavak is alapszófajokat képviselnek, mégis jelzem, hogy ez utóbbiakat nem ikerítéssel keletkezett ikerszónak, hanem összetétellel keletkezett összetett szavaknak tartom: a *-ton/-ten* ~ *-tön* igenévképzős igék határozós szószervezetet alkottak a hasonló tövű igékkel, és ezek összetételéből keletkeztek a *nőttön-nő*, *várton-vár* típusú összetett szavak. – Ezekről elkülöníttem a *réges-régen*, *szünös-szüntelen*, *teliden-tele*, *túlontúl* típusú kifejezéseket, mivel ezekben nem hangtani, hanem morfológiai különbség van a két tag között (képző vagy rag van (általában) az első tagon), és két tömorfémát tartalmaznak. A *Magyar nyelv történeti nyelvtanában* az ilyen határozószókat a mellérendelő összetételek között tárgyaltam, „a tö változó ismétlődésével keletkezett összetettszószerű alakulatok”-nak nevezve őket. (D. Mátyai 1992a: 621). Azóta az a kérdés fogalmazódott meg bennem, hogy mivel ezek nem aktívan létező szavak összetételével keletkeztek, ugyanakkor két tömorfémát tartalmazó összetett szavak, nem mondhatjuk-e azt, hogy összetett szó nemcsak összetétellel, hanem ikerítéssel is keletkezhet? Aztán erre úgy feleltem magamnak, hogy nem érdemes a rendszerezést tovább bonyolítani, az ilyen elemek (nyelvtanirói döntés alapján) a szóösszetétel és az ikerítés alá is besorolhatók, jelezve sajátos jellegüket (persze nem biztos, hogy ez a legjobb megoldás).

2.3. Ezt követi a *szóképzés* tárgyalása (itt is elhárítva az igék, igenevek, névszók derivációját). Most úgy látom, hogy a képzés biztosan csak a névmások körében jelenik meg (akár mint kiindulás, akár mint eredmény), ott is csak az ősmagyar, az ómagyar és a középmagyar korban: *ilyen*, *olyan*; *ilyetén*, *olyatán*; *ilyes*, *olyas*, *milyes*; a *-féle* és egyéb képzőszerű utótaggal alkotott névmások stb. – Megvizsgálendő a képzéssel létrejött, illetve a képzett szóból keletkezett határozószók kérdése: ilyen például a *bizton*, *folyton*, *rögvest*. – Ha a középfokjelet képzőnek minősítenénk, akkor a *kijjebb*, *lejjebb*-féle határozószókról is itt kellene szólni. De mivel ezt jelenek tartom, (a ritkább szóalkotási módok között) a ragszilárdulás mellett jelszilárdulásról is kell beszélni (vagy összefoglalóan morfémaszilárdulásról). De más kérdések is fölmerülnek: például, hogy az *-an/-en*, *-ul/-ül* stb. ragos mellékevek, a *-szor/-szer* ~ *-ször*

ragos számnevek toldalékai ragok-e, s így a szavak névszók maradnak-e, vagy képzők, s akkor adverbializáció következik-e be. Majtyinszkaja (1967) még az aktivitásukat elvesztett primer határozóragokat is képzőnek tekintette. Mindez az esetrendszer felfogásától is függ (vö. Antal 1961; Kiefer 1987; Balázs 1988). – Meg kell gondolni a nyelvjárási *elfele alszik, megfele hal* típusú szerkezetek *-fele* elemet tartalmazó igekötőinek státuszát is (vö. Sebestyén 1956). – (A szóképzés kapcsán vizsgálni kell az ún. zéró morfémás deriváció kérdését is.)

2.4. Az ún. ritkább szóalkotásmódok közül a szófaj megváltozását (az általam vizsgált szófajok körében) a **ragzilárdulás** (a már említett jelszilárdulást is beleértve) idézi elő. A ragzilárdulás ilyen értelemben a szófajváltó képzéssel rokon: megvalósulása révén új szófajú, új lexéma áll elő. Ily módon leginkább határozószók, névutók és módosítószók (a középmagyar kortól igekötők) keletkeztek, illetve keletkeznek a magyar nyelvtörténet folyamán.

IRODALOM

- Antal László 1961: A magyar esetrendszer, *Nyelvtudományi Értekezések 29*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Balázs János 1988: Az egyeztetés szerepe esetrendszerünk kialakulásában, *Studia in honorem P. Fábián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 15–9.
- Benkő Loránd szerk. 1967: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Glück, Helmut szerk. 1993: *Metzler Lexikon Sprache*, Stuttgart, Weimar, Verlag J. B. Metzler.
- Gyarmathi Sámuel 1794: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*, Kolozsvár.
- A. Jászó Anna szerk. 1991: *A magyar nyelv könyve*, Budapest, Trezor Kiadó.
- Juhász Dezső 1991: A kötőszók. A módosítószók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 476–500, 501–13.
- Juhász Dezső 1992: A kötőszók. A módosítószók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 772–814, 815–38.
- Kelemen József 1939: Szempontok az ikerszók vizsgálatához, *Magyar Nyelv 35*, 236–47.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 1987: A magyar főnév esetei, *Magyar Nyelv 83*, 481–6.
- Kiefer Ferenc–É. Kiss Katalin–Siptár Péter 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Kiefer Ferenc szerk. 2000: *Strukturális magyar nyelvtan 3, Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ladányi Mária 1999: A szóképzés és a szófaji kategóriák, in Kugler Nóra–Lengyel Klára szerk.: *Ember és nyelv. Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 218–22.
- Lengyel Klára 2000: A ritkább szóalkotási módok, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Tankönyvkiadó, 337–45.

- Lewandowski, Theodor 1994: *Linguistisches Wörterbuch 1–3*, Heidelberg–Wiesbaden, Quelle & Meyer.
- Majtyinszkaja, Klara E. 1967: A magyar határozószók képzésének történetéből, *Nyelvtudományi Értekezések* 58, 142–7.
- D. Máta Mária 1989: Igekötőrendszerünk történetéből, *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 187.
- D. Máta Mária 1992a: A határozószók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 570–661.
- D. Máta Mária 1992b: Az igekötők, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 662–95.
- Cs. Nagy Lajos 1991: A szóalkotás módjai, in A. Jászó Anna szerk.: *A magyar nyelv könyve*, Budapest, Trezor Kiadó, 272–99.
- Papp István 1963: A szóalkotás problémái, *Magyar Nyelvjárások* 9, 3–31.
- Pusztai Ferenc 1999: Kiss Gábor főszerk.: Magyar szókincstár, *Magyar Tudomány* 2, 199.
- Sebestyén Árpád 1956: A *-fele* toldalék számosháti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez, *Magyar Nyelvjárások* 3, 35–51.
- Sebestyén Árpád 1975: A magyar nyelv határozószavainak tipológiájához, in *Congressus Tertius Internationalis Fenno-ugristarum*, Pars 1, Tallinn, 685–8.
- Szikszainé Nagy Irma 1993: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben, *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 197.
- Ярцева, В. Н. 1998: *Большой энциклопедический словарь. Языкознание*, Москва, Научное издательство «Большая Российская Энциклопедия».

MÚLT IDEJŰ IGERENDSZERŰNK A KORAI KÖZÉPMAGYAR KORBAN

NÉMETH RENÁTA

1. Időreprezentáció a természetes nyelvekben. A dolgozat célkitűzése.

Az emberi nyelv ontogenezisében elválaszthatatlan a fogalomalkotó gondolkozás fejlődésétől. Létrejöttében döntő lépés lehetett a jelzések ingertől független használatának kialakulása. Az „itt és most”-tól való elszakadni tudás szükségszerűen összefügg a cél fogalmának kialakulásával: az ember célkövető élőlény. A cél nem része az adott szituációnak, elérésének érdekében viszont múltbéli tapasztalatainkra támaszkodunk.

Az ún. antropológiai időfogalom szerint az idő egy lineáris egyenessel szimbolizálható, melyen az „itt és most”, azaz a Bühleri mutatómező az egyetlen kitüntetett pont. Az ettől a ponttól balra eső félegyenes a múltat, a jobbra eső félegyenes pedig a jövőt jeleníti meg (Comrie 1985: 2–4).

Az antropológiai idővel általában szembeállítják az akár nanoszekundumos pontossággal mérhető fizikai időt, mely tulajdonképpen a természet ismétlődő mintázatainak, ciklusainak leképezése. Ebben az értelemben az idő társadalmi intézmény, a történések szakadatlan áramában való tájékozódást és az emberek együttélését megkönnyítő eszköz (Elias 1990).

A társadalomba születő egyén tudatában a kétféle időfogalom egységben létezik. A lineáris időegyenest képesek vagyunk a maga egészében szemlélni, illetve, ha szükséges, szakaszokra: évekre, hónapokra, napokra, akár nanoszekundumokra is bontani, valamint – az egyenest önmagába visszakanyarítva – rövidebb-hosszabb ciklusokat (hurkokat) képezni.

A szituációknak a fogalmi időtengelyen való elhelyezésére minden természetes nyelv képes. Comrie szerint a nyelv minden elvont fogalom, így az időbeni helyzet kifejezésére is háromféle eszközzel rendelkezik. Használhatunk (1) lexikálisan összetett kifejezéseket, melyek a legpontosabb specifikációt is lehetővé teszik. Ilyenek az *öt perccel azelőtt, hogy János hazaért, tíz másodperccel a Nagy Bumm után* vagy akár *2000. október huszonötödikén délután*. Ezekon kívül rendelkezésünkre áll korlátozott számú (2) időhatározószó: *tegnap, tavaly, most*. A kontextusra legkevésbé érzékeny nyelvi kifejezőeszköz (3) az igeidő (Comrie 1985: 8–9). Ezt a listát a magyar nyelvre vonatkozóan feltétlenül ki kell egészítenünk az időt jelölő melléknevek (pl. *évszázados, rövid, ill. hosszú (idő)*) és főnevek (pl. *karácsony, húsvét*) nem túl nagy csoportjával, valamint a melléknévi és határozói igenevek készletével (pl. *Az olvasó fiú csokit majszolt*).

Az idővel foglalkozó nyelvészeti szakirodalom a felsorolt nyelvi eszközök együttese által ábrázolt időviszonyokat a mondat külső időszerkezetének nevezi, megkülönböztetve a mondatban ábrázolt szituáció belső időszerkezetétől, mely a mondat aspektuális értékében fejeződik ki (Kiefer é. n. 248). Bár a két fogalom

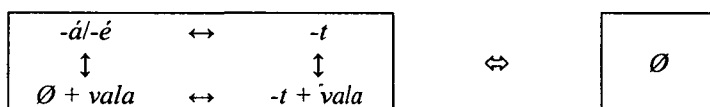
megkülönböztetése elméletileg indokolt, a kérdéssel foglalkozó legtöbb nyelvész szerint az igeidő és aspektus csak egymással összefüggésben vizsgálható és írható le.

Vizsgálódásaim célja annak a kérdésnek a lehető legtöbb szempontú körüljárása, hogy a múlt idejű események nyelvi reprezentációját szolgáló eszközkészletnek a magyar nyelvtörténet során tapasztalt és oly sokat emlegetett gyökeres átalakulása (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 202) összefüggésben van-e azzal, hogy a magyar anyanyelvű beszélőknek módosult az időhöz való viszonya.

Dolgozatomban ennek a kutatásnak a kezdeti fázisáról adok számot. Első lépésként a kései ómagyar kor múlt idejű igerendszeréből kiindulva, a folytonosság és a fejlődés irányvonalait keresve, a középmagyar korszak első harmadában használatos múlt idejű igerendszert próbáltam feltérképezni. Minthogy a nyelvi változás mindig a beszélt nyelvben indul meg, a nyelvi korpusz összeállításánál egyrészt arra törekedtem, hogy a beszélt nyelvhez legközelebb álló műfajokból válogassak, másrészt fontos szempont volt, hogy eredményeim összevethetők legyenek E. Abaffy Erzsébet kutatásainak eredményeivel. Így Martonfalvai Imre deák *Emlékiratainak* (ME) első 30000 n-jét és hasonló terjedelemben 25 magánlevelet vizsgáltam. A szövegek 1580 és 1595 között keletkeztek.

2. Múlt idejű igerendszerünk az ómagyar kor végén

A korpusz elemzése előtt tekintsük át röviden az ómagyar kor végén kirajzolódó múlt idejű igerendszert. A múlt idejű igealakok – Jost Trier terminusával – grammatikai mezőt alkotnak. Györke József az igeidőről írt cikkében a saussure-i rendszer-szemlélet jegyében arra hívja fel a figyelmet, hogy „az egyes időalakok értékét csak a velük szemben álló és szoros rendszert alkotó többi időalak értékétől függőleg lehet megállapítani” (Györke 1942: 102–3). A kései ómagyar kori múlt idejű igerendszer formái és jelentés- illetve funkcióbeli összefüggései a következő ábrával szemléltethetők:

Az egyetlen uráli alapnyelvi, de legalábbis finnugor kori *-j múlt idő jeles igealak pusztán a jelen idejű igealakkal állt szemben, míg a kései ómagyar korban egyrészt a négy feltüntetett múlt idejű igealaknak egymáshoz, másrészt mindannyiuknak a jelen idejű igealakhoz való viszonya alkot rendszert.

Mit is jelent ez? A sokelemű múlt idejű igerendszer kialakulása nem befolyásolta az eredeti bináris múlt : nem múlt oppozícióra épülő igerendszert abban az értelemben, hogy az eredeti vektoriális rendszer sem egészét, sem múlt idejű alrendszerét tekintve nem alakult át metrikussá (Laziczius 1933). Az újabb múlt idejű alakok létrejöttével és grammatikalizálódásával azonban jelentősen kibővült az a nyelvi eszköztár, amelyből a nyelvhasználó mondanivalója megfogalmazásakor válogathatott. Az igealakoknak megvolt a maguk többé-kevésbé kötött funkciója. E. Abaffy Erzsébet szöveg-statisztikái alapján az *-ál-é*, illetve a *-t* jeles múltról azt mondhatjuk, hogy „Az *-ál-é*

jeles, elbeszélő múltnak nevezett múlt [...] a múltban megtörtént eseményt, valamely eseményláncolat egy-egy láncszemét fejezi ki anélkül, hogy azt a beszélő a jelenrel kapcsolatba hozná” (E. Abaffy 1983: 139). Így érthető, hogy elbeszélő szövegeinkben ez az igealak gyakoribb. A befejezett melléknévi igenévből verbum finitummá átértékelődött *-t* jeles múlt ezzel szemben, eredeti jelentésstruktúráját részben megőrizve „a jelenre nézve is fontos információkat közöl” (E. Abaffy 1983: 150). Így válhatott – a levelek és kódexekbeli közvetlen megnyilatkozások tanúsága alapján – a korabeli élőbeszéd általánosan használt múltjává. Az összetett igealakok funkciójáról részletesebben a korpusz elemzése kapcsán szövegek. Itt elégedjünk meg annak felidézésével, hogy a $\emptyset + vala$ szerkezetű múlt elsősorban a fordításirodalomban terjedt el, ahol a latin praeteritum imperfectum fordítására szolgált. Az igealak eredeti jelentése a tartós-folyamatos múlt lehetett. A *-t + vala* szerkezetű múltat kódexeink a latin plusquamperfectum fordítására használják: két múltbeli szituáció közül a korábbi kifejezésére szolgál, azaz relatív igeidőként funkcionál. Eredeti magyar szövegeink azonban az igealak más jellegű használatáról is tanúskodnak.

3. A korpusz elemzésének tanulságai

3.0. Statisztika

A korpusz vizsgálatához a 2. pontban összefoglalt ismeretek birtokában kezdtem hozzá. Először statisztikát készítettem a négy leggyakrabban előforduló igealak kihasználtságáról. A következő táblázat összesítve mutatja a korpuszban talált igealakok számát, valamint egymáshoz viszonyított arányukat százalékban megadva:

	<i>-ál-é</i>	<i>-t</i>	$\emptyset + vala/volt$	<i>-t + vala/volt</i>	Σ
ME	265 59,4%	150 33,6%	7/0 1,6%	12/12 5,4%	446 100%
Levelek	24 7,1%	287 84,6%	7 2,1%	21 6,2%	339 100%

A táblázat alapján legalább három kijelentést tehetünk:

- A vizsgált szövegekben az egyszerű múltak kihasználtsága jóval magasabb arányú, mint az összetett múltaké.
- Szem előtt tartva az egyszerű múltak jellemzését, számítani lehetett rá, hogy az elbeszélő szövegnek minősülő Martonfalvai *Emlékirataiban* az elbeszélő múlt aránya nagyobb lesz, mint a levelekben.
- Ugyanígy várható volt, hogy a levelekben, melyeket az élőbeszédhez legközelebb álló írásos műfaj reprezentánsainak tekinthetünk, a *-t* jeles múlt mutatkozik kihasználtabbnak.

Az adatok ugyanakkor több problémát is felvetnek.

- 1) Magyarázatra szorul a Martonfalvay *Emlékirataiban* kimutatott nagyszámú *-t* jeles múlt idejű igealak használata (3.1.).
- 2) Közelebbről szemügyre kell vennünk a levelekben adatolt kisszámú elbeszélő múlt igealak használatát (3.2.), valamint ugyanígy
- 3) a Martonfalvay *Emlékirataiban* és a levelekben talált összetett igealakok használatának szabályait (3.3.).

3.1. A *-t* jeles múlt idejű igealakok Martonfalvaynál

Martonfalvay Imre *Emlékiratai* tulajdonképpen egy kérvényhez csatlakozó nagy-szabású indoklás, melyben azért sorolja elő a Török család három nemzedékének szolgálatában töltött 65 esztendő eseményeit, hogy érdemeiért maga és gyermekei számára valamiféle birtokot nyerjen. Ez a beszédszándék határozza meg a vizsgált szöveg narratív szerkezetét, mely szoros összefüggésben áll az elbeszélő és *-t* jeles múlt arányának kérdésével.

A kéziratban felfedezhető javítások és betoldások alapján feltehetjük, hogy Martonfalvay tudatosan dönt az elbeszélő, illetve a *-t* jeles múlt használata között.

Az alábbiakban a szöveg egy általam narratív egységnek tekintett részletét idézem:

„Mikorth az Naḡōs Theoreok Balinth wram zolgalatiara atham Magamath Sommogh varban igen Iffiuchka voltham, Eleozeór Nagh Gergell Ideyében za [...] tho voltham, Az Vthan Vice Vduarbiro voltham, es az Mýth ferdinand kýrall w feolsege, az w kýrall [...]’adoiaból w Nag s̄ānak deputalth Een kezemheöz ýarth, arrolis en thartotam zamoth w Naḡānak, hogh nagh gergell az Somoghvarý tizteth meg Resignala w Naḡk, az vduarbýrossagoth en Ream biza w Naḡa, es az en Iffiussagomhoz kepest hýuen es Igazan zolgaltham w Naganak, (...) Nem sok wdeo Mwluan nagh Gergelre Gonoz Vettkýerth wram w Naḡa (Reia) megh haraguek (gonoz chielekódetýerth) Troia Castellath Reýa zallatha az en kḡmes Vram, paranchiolla nekemis Sommogh varban, hogh ennýs oda meoniekh Minden Nepemel (hogh) es nagh gergilth hazabol ký woniuk, de Ereossen Thartha magath, egh nihan ember halla Megh az Kastell allath, de hogh az arokiath Castellianak Meghteoltheok el Iede, kḡmre-e megh ada Magath, es az en Vrānall sokath Theorekóthwnk nagh gergólýerth, Megh [...] Nekýe Ennis kezes voltham [...] etc” (ME 2).

Az egész szöveg hasonló felépítésű szakaszokra tagolható. Ez talán azt a folyamatot is mutatja, ami írás közben Martonfalvay tudatában lejátszódhatott. Úgy képzelhetjük el őt, mint aki szilárdan eltökélte, hogy most már igazán határozottan lép fel gazdáival szemben. Ilyenkor *-t* jeles múltat használ. Igyekszik szem előtt tartani célját, de az emlékek sodra minduntalan magával ragadja: ilyenkor átvált elbeszélő múltba. Aztán mintha eszébe jutna, hogy ő tulajdonképpen nem az emlékezés kedvéért ír. Ilyenkor mintegy „kisiklatja” az eseménysort. Ezeknek a mondatoknak tipikus igéje a *szolgálat* és szinonimái. Úgy vélem, itt egészen kézzelfoghatóan megragadható a *-t* jeles múlt jelentésének az a mozzanata, hogy olyan információt közöl a múltból, mely a jelenre nézve fontos, és ami nyilván hozzájárulhatott élőbeszédbeli terjedéséhez. Itt: ‘a

múltban, 65 éven át hűségesen szolgáltam, megöregedtem, semmit sem kaptam fáradozásaimért, most jutalmat és kárpótlást várok'. Martonfalvay aztán ismét felveszi az elbeszélés fonalát. Az elbeszéléshez visszatérő mondatok tipikus időhatározói kifejezésekkel vagy időhatározószókkal kezdődnek: *Nem sok wdeo Mwluan* (ME 2, 7), *Ez Idew keozben* (ME 3, 6, 9), *aztul fogwa* (ME 8), *Mikort* (ME 10). Ezekkel mintegy visszahelyezi az olvasót a jelenből a múltba, az elbeszélés aoristos idejébe, ahol az események között a mese linearitása igazítja el az olvasót.

3.2. Az elbeszélő múlt használata a levelekben

A vizsgált levelekben előforduló egyszerű igealakok 93,2 százaléka *-t*, és mindössze 6,8 százaléka *-ál-é* jeles. Eredményeimet E. Abaffy Erzsébetnek a *Dunántúli misszilisekről* készített statisztikáival összevetve annyit mondhatunk, hogy az arány tovább módosul a *-t* jeles múlt javára. Szignifikánsnak tekinthető, hogy a 25 megvizsgált levél közül 16-ban egyáltalán nem találunk elbeszélő múltban szereplő igealakot. Összesen 21 *-ál-é* jeles múlt idejű igealakot találtam, ezeket közelebből is szemügyre vettem. J. Soltész Katalin az elbeszélő múlt kihalásáról szólva rámutat néhány olyan pontra a nyelvi rendszerben, ahol az *-ál-é* jeles alakok továbbélhettek a *-t* jeles múltak áradatában. Egyik megfigyelése szerint az elbeszélő múltnak a *-t* jeles múltak sorában erősebb hangulatkeltő hatása lehetett, ezért használhatták magasztos érzelmek és tettek kifejezésére (J. Soltész 1957: 135). Álljon itt illusztrációképpen két levélrészlet. Az egyik írója Isten kegyelméről tesz tanúságot: „De az én jót tevő Istenem nem nézé az én hitetlenségömet, hanem kegyelmes gondot visele reá...” (Sigér Anna Mariássy Andrásnak, 1584); A másikban a levélíró a családfő szavait és tetteit idézi fel: „Fiam kedigh Zrýttej (?) Miklós uram azonképen siettetött kérésével, kiről azt végzé uram atyád magában, hogy ha semmiképen nem birhatnák jó szóval az halasztásra úket, haraggal nem tartanók meg...”

Az azonos tövű igék alaki hasonlóságának kerülésére való törekvés jegyében a *-t* jeles múlt alternatívájaként szintén fel-felbukkan az elbeszélő múlt. Példaként álljon itt Balassi Bálintnak Battyány Ferenchez írt, 1593-as keltezésű leveléből a következő néhány sor: „Skatulát is hozott volt, négy pecsétet hiszem, kit csak megmutatott a Galenus-szabású szolgámnak, agg Márkusnak, s meg[int] visszavitte magával. Az az ám, hogy csak mutatá neki, mint Isten ígélet földet Mózesnek, de nem engedte, hogy örülhessünk neki.”

Ezek a szövegek is azt tanúsítják, hogy az elbeszélő múlt és a *-t* jeles múlt mint a múlt idő reprezentálására alkalmas grammatikai eszközök között a beszélő szabadon választhatott, a döntést inkább az *-ál-é* jeles múltnak tulajdonított stílusérték befolyásolhatta.

3.3. Az összetett múlt idejű igealakok használata

Szövegstatistikám tanúsága szerint az összetett múltak az élőbeszédhez közeli nyelvhasználatban meglehetősen csekély számban fordulnak elő, használatuk arányában, úgy tűnik, műfaji megoszlás sem figyelhető meg. Az egyszerű múltakénál jóval kisebb mértékű kihasználtságuk feltehetően összefügg a nyelv fejlődése során felvett funkcióik jellegével.

Kezdjük a $\emptyset$ + *vala* szerkezetű igealak vizsgálatának tanulságaival! A $\emptyset$ + *vala* típusú igealak eredetileg tartós-folyamatos múltat jelölhetett. Legtermészetesebb funkciója tehát a múltban fennálló állapot megjelenítése. Az állapotok gyakran szolgálnak esemény vagy eseménysorozat háttéréül. Ilyenkor az igealak természetesen változhat a magát a történetet elbeszélő *-ál-é*, illetve *-t* jeles múlt idővel. Például: „azonkewzbe latnj el Iewe az en kīnēs wram Nag vigan lakek egnap, Massik Nap kethelre Ewezenek az *balaton vizen*, onet Somoguarba hoa megien wolt kochikon, [...] tahat Egh haraztbol delj pal, bereczk deak Es raach mikola etc. sokan, az kochikra wtetek” (ME 7). A ‘valamilyen állapotban levés’ egyik, az ember számára különösen fontos esete a ‘valamilyen mentális, lelki- vagy érzelmi állapotban levés’. A korai középmagyar korban az ilyen tartalmat kifejező nyelvi részrendszernek az ún. modális segédigék (*akar, kíván, tud, hisz, érez*) mellett a $\emptyset$ + *vala* szerkezet is fontos eleme lehetett: „en oth Maradek az hadnagh Engedelmebwł az honneth az ellensegetth varjwk *vala*” (ME 3). A $\emptyset$ + *vala* igealak jelentésstruktúrájából természetesen adódott, hogy kifejezhetett ismétlődő, illetve habituális, már-már tulajdonságszámba menő cselekvést. Derivációs morfológiai eszköztárunk bővülésével a $\emptyset$ + *vala* igealaknak ezt a funkcióját gyakorító képzőink vették át, csökkentve az igealak használatát, ami bizonyára hozzájárult a nyelvi rendszerből való lassú kikopásához. Így például: „Mind Attiafiainak Mind zolgainak sok karth (teoth) *tezzen wala*” (ME 4); „Mentem *vala* Magamat giogjwlatlan [...] tommal” (ME 7). Az igealakot a „befejezetlenség” jegye teszi alkalmassá arra, hogy kifejezhessen olyan szándékolt, óhajtott cselekvést, amely végül nem ért célhoz, nem jutott eredményre. Az imperfectum de conatu jelentéstartalma az állapot, érzelem, szükségesség, képesség kifejezésére épül rá, ahogy ezt a következő példából is láthatjuk: „Touaba, uilem uala ašt hogj ez napokban egjüt lehessünk, halhassunk, de az Berenche ugj hošta az mint ešembe uettem hogj meg nem lehet” (Telegdy Pál Várady Katához (1589): Eckhardt 25). A cselekvés, történés realizálhatatlansága válhatott az újabb jelentésfejlődés alapjává: a casus irrealis esetén a cselekvés, történés megvalósulásának akadályoztatott voltáról van szó. Ebben a funkciójában a $\emptyset$ + *vala* igealak világosan érintkezik a feltételes mód szerepkörével, ezért gyakran szerepel feltételes jelentéstartalmú mellékmondatokban, melyek tipikus kötőszava a *ha*. Példaképpen: „most Jo husban uolnanak ha megh nem hituankoznak uala” (Telegdy János Telegdy Pálnak (1589): Eckhardt 86).

A *-t* + *vala* szerkezetű múlt elsősorban relatív igeidőként funkcionál: jelölheti két múltbeli esemény közül a korábbi, akárcsak a latin plusquamperfectum, ahogy ezt a következő mondatban látjuk: „Nem akar *vala* kŷ Mennj, de az kinchtarto barat, kŷ az *eleut* el arulta volt az en vramat, egiebet nem akara benne” (ME 11). A *-t* + *vala* szerkezetű múlt használata azonban egyrészt nem kötelező érvényű, másrészt viszonyított múltként állhat jelen idejű igealak mellett, sőt önállóan is használatos lehetett olyan mondatokban, ahol csak a kontextusból vált nyilvánvalóvá, hogy a mondatban kifejezett tényállás a beszédidőhöz képest régen állt fenn. Például: „Mert nem tudom, mindketten micsoda szemírmes planéta alatt lettünk volt, hogj őszve nem szokhatunk...” (Telegdy Pál Várady Katának (1588): MSzvgy. 238). Érdemes megjegyeznünk, hogy a régen közelebről nem definiált szubjektív érték lehetett.

Az előidejűség kifejezése szorosan összefügg a világban felismert ok → okozat szekvencia nyelvi megjelenítésével. Így válhatott a *-t + vala* típusú múlt idejű igealak a következő: „Ew Ngāys meg erkewzek *azonban* Imar az banaizok az kew fal ala raktak wala az pwska port, el Iedenek az war beliek...” (ME 10), és az okadó, magyarázó mellérendelés, majd az absztrakció magasabb fokán az okhatározói alárendelés: „Miert hog az dersfŷ vrak papan letembe zekerlowaimatis el wittek volt hazamtul, Nem wolt Morhamat Min elhordanj az terek es egieb koborlok elewt, etc.” (ME 20), és végül az ún. sajátos jelentéstartalmú, elsősorban megengedő, következményes és feltételes mellékmondatok tipikus állítmányává.

4. Összefoglalás

Összefoglalásképp a következőket emelem ki: Minthogy a nyelvi fejlődés léptékét tekintve a kései ómagyar kor és az általam vizsgált bő évtized között viszonylag rövid idő telt el, kiugró változásokra nem is számíhattam. Vizsgálódásom megerősíteni látszik egyrészt azt a korábbi feltételezést, hogy a két egyszerű múlt használata ebben a korszakban már opcionális lehetett, mégpedig műfajtól függően. Pontosabb lenne talán úgy fogalmazni, hogy a választást az aktuális kommunikációs helyzet és persze az ezzel járó műfaji, stilisztikai kötöttségek befolyásolhatták. Másrészt az összetett múltak funkcióinak bemutatása során talán sikerült jelezni, hogy az igealakok jelentésstruktúrájuk fokozatos fejlődése során elsősorban aspektuális és modális értékeket vettek fel. Az aspektus és a mód, az igeidő-választáshoz hasonlóan erősen szubjektív meghatározottságú, és a korai középmagyar korszakban a grammatikai eszközkészlet lehetséges felhasználását illetően, úgy tűnik, kevésbé szabályozott. Ahogy Szarvas Gábor fogalmaz: a magyarban az egyes múlt idejű igealakok közötti különbség „a mult cselekvés minőségének megítélésén s e minőségek kiemelésén alapszik” (Szarvas 1872: 294). Ráadásul ezek a fogalmi kategóriák több ponton érintkeznek egymással és más mentális reprezentációkkal. A nyelv mint rendszer a maga öntörvényűségében és dinamikájában egyfelől így moshatta el a kevésbé határozott funkciókkal bíró múlt idejű igealakjainkat, másfelől viszont egyéb részrendszereinek, elsősorban igekötő-rendszerünknek gazdagodásával biztosította ugyanazon mentális tartalmak kifejezésének lehetőségét.

IRODALOM

- Bánhidi Zoltán 1941: A magyar nyelv összetett igealakjai, *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 63.
- Bánhidi Zoltán 1957: *A magyar összetett igealakok jelentéstörténete = Nyelvtudományi Értekezések* 12.
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Comrie, Bernard 1985: *Tense*, Cambridge, Cambridge University Press.
- E. Abaffy Erzsébet 1983: Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban, in Balázs János szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 113–79.

- E. Abaffy Erzsébet 1989: Az igemód- és igeidő-rendszer, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 104–21.
- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 120–66.
- Elias, Norbert 1990: Az időről, in Gellériné Lázár Márta szerk.: *Időben élni*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 15–47.
- Györke József 1942: Az igeidő, in *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 95–103.
- Kiefer Ferenc é. n.: *Jelentésmélet*, Budapest, Corvina.
- Laziczius Gyula 1933: A finnugor idők kialakulásának kérdéséhez, *Magyar Nyelv 29*, 18–25.
- Pais Dezső 1944: A *vala, volt, volna* elemű összetett igealakjaink keletkezésének kérdéséhez, *Magyar Nyelv 40*, 193–7.
- J. Soltész Katalin 1957: Az elbeszélő múlt kihalása, *Magyar Nyelv 53*, 127–38.
- Szarvas Gábor 1872: *A magyar igeidők*, Pest.

AZ UGOR ALAPNYELV MORFOLÓGIÁJÁRÓL I.

TÖVEK ÉS KÉPZŐK

OSZKÓ BEATRIX

Az ugor alapnyelv (PUg.) kifejezés a három ugor nyelv: a magyar, a vogul és az osztják közös őst jelent. Jellemző vonásainak számbavételét, bemutatását valamint a vonatkozó szakirodalomban található ellentétes nézetek (melyek némelyike a PUg. létét sem fogadja el) összegyűjtését Honti László végezte el (Honti 1997). Az ugor alapnyelv bemutatásához az említett dolgozathoz idézek, de témaválasztásomnak megfelelően csak azokat a részeket, amelyek a morfológia területét érintik. Helyenként csak utalok a tanulmányra, vagy kiegészítem a magyar nyelvtörténetnek erre a területre vonatkozó megállapításaival, ill. a megjelenés után napvilágot látott eredményekkel.

„A névszók tövégi vokálisai mind a három ugor nyelvben lekoptak, ez azonban Gulyával ellentétben (1974: 53) nem lehet ugor kori, hiszen mind a magyar, mind a vogul nyelvemlékek arról tanúskodnak, hogy már e nyelvek külön életében történt meg e magánhangzók eltűnése.” (Honti 1997: 11)

A legújabb kutatások eredményei azt mutatják, hogy a tövégi vokálisok az obi-ugor alapnyelvben, a korszak végére teljes egészében lekoptak. Amennyiben tömorfémazáró helyzetben mégis magánhangzót találunk, az valamilyen képző funkcióját töltötte be (Bakró-Nagy Marianne szíves szóbeli közlése). Ezzel a megállapítással cseng egybe Honti Lászlóé is: „Ich bin der Meinung, in der obugrischen Grundsprache kann es bei manchen Nomina im absoluten Wortauslaut einen Vokal, wahrscheinlich ein Bildungsuffix, ...” (Honti 1982: 94).

„10. Az adverbiumokban és névutókban található *l* ablativusrag kétségtelenül ugor kori (Liimola 1963: 167) (...) pl. m. *alól*, *közül*, vog. *kotal*, *χotal* ‘honnan’, osztj. *talta* ‘innen’.” (i. m. 14)

A határozói igenevek képzőiről a TörtGramm már az újabb, ezen elemek ugor kori eredetére utaló magyarázatot fogadja el, ti. hogy mindhárom nyelv igeneveinek képzője magyarázható egy közös *m* elemből, a régebbi felfogást – miszerint ezek a morfémák önálló magyar nyelvi fejlemények – is megemlíti (TörtGramm 1: 344).

„12. Egy *nä*- ‘Nahe, Seite’ jelentésű, uráli eredetű alapszóból (l. Liimola 1963: 121; MSzFE 1978: 470–1) az ugor alapnyelv korában egy ragcsalád jött létre...” (Honti 1997: 14) Ez a magyar *-nott*, *-nol*, *-ni* raghármas és obi-ugor megfelelői.

„13. A momentán *p* igeképzőt is ugor korinak szokták elismerni (Szinyei 1922: 11, 1927: 71; Zsirai 1937: 147; Décsy 1965: 170), pl. *állapodik*, *ülepedik*.

14. Ugor eredetűnek látszik a m. *bűnhődik*, *vénhedik* stb. *h* denominális igeképzője (Szinyei 1922: 116, 1927: 80; Zsirai 1937: 147; vö. még Szabó 1904: 38).

(...)

17. A m. *ő* névmásban egy *η* képző enyészett el, és ugyanezen képző rejlik a megfelelő vogul és osztják névmásban (MSzFE 1978: 510). Nem lévén ez meg a többi rokon nyelvben, szintén az ugor vonások közé sorolom.

18. A m. *tetű* és obi-ugor megfelelői feltehetően ugor kori képzőt tartalmaznak (így MSzFE 1978: 631). Noha csak egy adatunkban jelentkezik e képző, mégsem lehet véletlen, hogy ugyanazon szóban ugyanazt a szuffixumot találjuk a három ugor megfelelő mindegyikében.

19. A m. *harkály* -*kály*, vogul megfelelőjének -*χej*, *khaj*, az osztják szó -*χaj* eleméről az MSzFE közli, hogy képző (1971: 267). Ez az osztjákban elég közönséges képző (l. Sauer 1967: 154 kk.), a vogulból is van rá adat (vö. Honti 1976: 109), ezért csábítónak tűnik a gondolat, hogy harkály szavunknak nemcsak a töve, hanem képzője is ugor kori, bár el kell ismerni, hogy egy adat sovány bizonyíték.

20. Az ugor nyelveket összekapcsolja a főnevekhez járuló birtokos személyjelek sorrendje is: $t\ddot{o} + Px + Cx$, míg a névutókon $t\ddot{o} + Cx + Px$ is lehet a sorrend; példák ez utóbbira: m. *utánam* (< *út*), vog *äm jörtläm* 'velem' (< *jort* 'társ'), osztj. *ma χošajem* 'hozzám' (< *χoš*, vö. *χat'*: *ejχat'jon* 'tizenegy' (MSzFE 1971: 304–5)) (Szinyei 1922: 102–3; Décsy 1965: 169; Hajdú 1973: 70–1; Gulya 1947a: 54; Seilenthal 1976: 4).

21. A kétféle ragozás esetleges uráli/finnugor eredetéről legfeljebb mint hipotézisről beszélhetünk, az azonban nem lehet véletlen, hogy mindhárom ugor nyelvben van tárgyias ragozás, és az e. sz. 3. sz. igealak ragja megfelelő személyes névmásból agglutinálódott. ..." (Honti 1997: 15–7)

A névutók egy része is ugor kori.

„23. Ismeretes, hogy mindhárom rokon nyelvben vannak igekötők. Ha ezek igekötői nem is ugor koriak, e kategória megléte azonban ugyancsak az egykori ugor egység mellett bizonyít..." (i. m. 17)

Ebben az összefoglalásban is többször található az egyes tételek nehezen bizonyíthatóságára való utalás. Az ugor alapnyelvvél foglalkozó kutatóknak nem könnyű a helyzete, mert egy olyan rétegről kell megállapításokat tenni, amelyhez fogodzókat csak bajosan találni. Ez az a nyelvi réteg ugyanis, amely meghatározásához a finnugor alapnyelv már nem ad támpontot, a leánynyelvek viszont még nem rendelkeznek olyan korú, minőségű és mennyiségű írásos emlékekkel, amelyek egy fiatalabb szinkrón metszet felől közelítve bizonyíthatnák az állításokat. (Az uráli finnugor rekonstrukciók problematikájáról Hajdú 1992: 165–9).

A fentiekben azokat a tényeket ismertettem, melyeket ismerünk az ugor alapnyelv morfológiájáról. A következőkben azt tekintem át, hogy az ugorra általam rekonstruált elemek között melyekben fordul elő képző, vagy hol bukkanhatunk ennek nyomára.

A vizsgált anyag mintegy 800 lexémát tartalmaz. A korpusz homogén, mivel kiindulási alapul az UEW szolgált. Ennek az etimológiai szótárnak van önálló ugor része: mely a szótár írói által ugor korinak tartott rekonstrukciókat tartalmazza. Ezt a kb. 120 lexémát eredetileg jelentősebb változtatások nélkül vettem át, s egészítettem ki az uráli (PU), finnugor (PFU) rétegből rekonstruált formákkal. E munka közben, majd a korpusz elemzésekor, a különböző szempontú leírások eredményeképpen, valamint a szótár megjelenése után napvilágot látott tanulmányok ismeretében helyenként nem fogadom el az UEW PUG rekonstrukcióját, hanem azt az általam megfelelőbbnek vélttel helyettesítem. Erre nem hívom fel külön a figyelmet, de a megadott adat szerkezetéből következően a módosítások könnyen megtalálhatók. A teljes korpusz

tartalmazza tehát mindazon (PU, PFU) szócikkek ugor kori nyelvallapotra jellemző alakjait, melyekben a három ugor nyelv közül legalább az egyikből származó biztos tag van: Ismereteim szerint az általam így módon összeállított anyag az egyetlen, mely az ugor alapnyelv jelenlegi tudásunknak megfelelő teljes lexémaállományát tartalmazza. Ez az korpusz terjedelmét tekintve is alkalmas lehet arra, hogy segítségével a PUG nyelvi rétegre érvényes megállapításokat tegyünk. A későbbiekben idézendő példák szerkezete a következő: a rekonstruált PUG alapalak után az UEW által közölt jelentés áll, változatlan formában, ezt annak az alapnyelvi rétegnek a jele követi, melyből a lexéma legrégebbi alakja származik (U = uráli, FU = finnugor vagy Ug. = ugor), majd egy lapszám, mely alapján a lexéma visszakereshető a szótárból.

Az ugor alapnyelvben a lexémákat a következő morfémaszerkezetek képviselték (a vízszintes vonal fölött a tőmorfémák, alatta pedig a képzett alakok szerkezete látható egy-egy példával):

V	<i>e</i> 'dieser, -e, -es'	CV	<i>kelki</i> 'wer'
VCV	<i>erz</i> 'groß, viel'	CVCV	<i>ňolz</i> 'lecken'
VCCV	<i>agtz</i> 'Horn'	CVCCV	<i>pikkz</i> 'Nabel'
VCVCV	<i>aðerz</i> 'Herr, Fürst'	CVCVCV	<i>kělzész</i> 'Hirse'
VCCVCV	<i>aszsz</i> 'Schritt'	CVCCVCV	<i>kottzsz</i> 'Schwan'
VCV-CV	<i>olz-mz</i> 'Schlaf; Traum'	CV-CV	<i>nu-mz</i> 'das Obere...'
VCV-CCV	<i>anz-ppz</i> 'Schwiger Mutter'	CVCV-CV	<i>ňoma-lz</i> 'Hase'
VCCV-CV	<i>ejkz-rz</i> 'Zauberworte hersagen...'	CVCV-CCV	<i>tajz-ttz</i> 'verbegen...'
		CVCCV-CV	<i>pentz-lz</i> 'Deckel'
		CVCCV-CCV	<i>pškkz-ttz</i> 'Schwarz'

A tövekről megállapítható, hogy az általános nyíltszótagúság volt jellemző (vö. a dolgozat bevezető részében olvashatókkal). Ez később az obi-ugorra megváltozik, de a magyar a nyelvelvékes kor elején még viseli a tövéghangzókat.

A teljes korpuszra jellemző, hogy az ugor kori rekonstrukciókban a magánhangzók hangszíne nem határozható meg pontosan; az urálira, finnugorra feltehető alakokban még önálló hangszínnel rendelkező vokálisok is gyakran csak mint a legáltalánosabb fonémaosztály (ə) kerülnek a lexéma megfelelő helyére. Igaz ez a szótár által ugor korinak tartott szókészletre éppúgy, mint az általam rekonstruáltakra.

Mint a szerkezetekből látható, egymás mellett állhatott egy vokális és egy vagy két konzonáns. A példák közé nem vettem fel olyat, amely hármas mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazna, bár a teljes anyagban három olyan alak is található, amelyben az intervokális CCC kapcsolat létének lehetősége felmerült:

ewkkz 'alte Frau; Großmutter' FU 76
jo(w)kkz 'Haufen, Menge' FU 103
ňanyész '?harter Gaumen, ? Kieme(n)' U 311

Leggyakrabban a CV szekvencia fordul elő a rekonstrukciókban. Ezt igazolják a fenti morfémaszerkezetek és a korpusz vizsgálatok elvégzett, a gyakoriságra vonat-

kozó számítások eredményei is (vö. Oszkó megjelenés előtt). Intervokális helyzetben CC kapcsolat is számos esetben található. A mássalhangzó-kapcsolatok morfémakezdő pozícióban tiltottak voltak. Ez minden esetben igaz a tömorfémákra, de a toldalékmorfémák között vannak -CCV alakúak is. Tekintettel arra a fonológiai nézetre, miszerint egy, a szekvenciára felállított szabály minden szekvenciára vonatkozik, tehát esetünkben a tő- és toldalékmorfémákra egyaránt érvényes, magyarázatot kell találni arra, hogy miért kezdődhetett toldalék CC-vel, ha ez szó elején tiltott volt. A megoldást a szótagolásban találhatjuk meg. A szótag a fonológiai iskolák jelentős részében elfogadott nyelvépítő elem. Egy rekonstruált – jelen esetben a PUG. – nyelvről tett megállapítások mindig nehezen igazolhatók, s megmaradnak a hipotézis szintjén. Ezekben az esetekben a természetes nyelvek segítségével lehet verifikálni megállapításainkat, amennyiben a feltett jelenség megtalálható bennük. A nem-természetes nyelvek szótagszerkezetének leírására példa Bakró-Nagy Marianne dolgozata is, aki a szótagrekonstrukció kapcsán felmerülő problémákat is tárgyalja, s magyarázataihoz a természetes nyelvekből keres párhuzamokat (Bakró-Nagy 1999). A PU/PFU szótagszerkezetet vizsgálva a következő megállapítást teszi: „...a mássalhangzó-kapcsolatot mutató morfémaiban a szótaghatárt a két mássalhangzó közé helyezzük, az egyszerű intervokális mássalhangzót tartalmazókban pedig az első magánhangzó után. [...] a C₂ inkább szótagkezdő helyzetű.” (Bakró-Nagy 1999: 33).

Az ugor kori képzők CV, CCV alakúak, lehetnek egyszerűek vagy képzőbokok. Az alapnyelvi képzőkről a szakirodalom igen szűkszavúan nyilatkozik (vö. Hajdú 1981: 164–5; Bereczki 1996: 57). Rédei Károly is foglalkozik az alapnyelvi képzésekkel, az általa tárgyalt szóanyag a most elemzendőnek mintegy felét teszi ki, bár a lexémák számát tekintve ennél némileg kevesebbet vizsgál Wortbildung in der PU/PFU-Grundsprache című cikkében (Rédei 1975). A következő képzők fordulnak elő a teljes ugor anyagban (gyakoriságuk szerint csökkenő sorrendben): *-r3 > -m3 > -l3 > -k3 > -n3, > -t3, -ŋ3, -v3 > -tt3 > -s3 > -p3, -γ3, -pp3, -kt3*. A vastagon szedett morfémaik ígéhez járulhatnak, az összes többi csak névszóképzőként szerepel a vizsgált korpuszban.

A képzett alakok ebben a korban az összes lexéma 7,5%-át teszik, ez a szám Rédei (3%) és Hajdú (alig 1,5%) adatainál jóval nagyobb arányt mutat (Rédei 1975: 99; Hajdú 1981: 164).

A képzett szavak a következő változási csoportokba sorolhatók:

- a) A PU, PFU tő + képző szerkezet továbbél, esetleg a morfémaikat felépítő fonémák minősége alakul át, az ugor korra feltehető változások következtében
- aa)
1. *äm3-r3*- 'schöpfen' FU 25
  2. *viŋ3-r3* 'Maus' FU 500
  3. *jökk3-r3* 'Wurzel' Ug. 852
  4. *läŋ3-v3* 'eine Art Gefäß aus Birkenrinde' FU 65
  5. *nu-m3* 'das Obere; Himmel; Gott' U 308
  6. *kunt3-l3*- 'hören, horchen' Ug. 207 = *kunta-l3* 859
  7. *očt3-r3* 'Schößling, Gerte, Rute; Peitsche' Ug. 333, 877

8. *oλ3-m3* 'Schlaf; Traum' FU 335
9. *ońća-r3* 'Hauer, Hauzahn' FU 340
10. *piϑ3-m3* 'Lippe' U 383
11. *puć3-r3* '(aus)drücken, (aus)pressen' FU 397
12. *pusn3 / pus3-n3* 'Mehl' FU 408
13. *sije-l3* 'Igel; Erinaceus europaeus' FU 478
14. *sur(e)-m3* 'Tod' FU 489–90
15. *uλ3-m3* 'Schlafzelt, Mückenzelt' FU 541

Ebben a csoportban a korábbi alapnyelvi rétegekhez képest szerkezeti változások nem, csak fonológiaiak zajlottak le, mint pl. a $s > \vartheta$, $\acute{s} > s$. Ezek az uralisztikai munkákból jól ismert jelenségek, külön magyarázatot nem igényelnek (vö. Hajdú 1981, Bereczki 1996). Az UEW-ben δ -vel, ill. $\acute{\delta}$ -vel jelölt fonémát a legújabb kutatások eredményeit figyelembe véve λ -vel, ill. $\acute{\lambda}$ -vel jelölöm (a kérdéstről bővebben Bakró-Nagy megjelenés előtt).

Két alak esetében a leánynyelvi adatok nem elegendőek ahhoz, hogy a finnugorra esetlegesen feltett formákat pontosabban meghatározzam: *sur(e)-m3*; *pusn3 / pus3-n3*, ezek esetében kénytelen voltam továbbörökíteni az UEW-ben található kettősséget.

- ab) Ebbe a csoportba sorolom azokat az alakokat, amelyeket a szótár ugor részében tő + képző szerkezettel szerepelnek
1. *ala-ma (al3-m3)* 'Einlage im Schuh (aus Heu), Unterstreu' Ug. 831
  2. *äpp3-r3-k3* '(Erd)beere' Ug. 836
  3. *ćukks-l3* 'küssen' Ug. 838
  4. *enks-r3* 'Zauberworte hersagen, schwören' Ug. 847
  5. *kup3-t3* 'ziehen, reißen' Ug. 859
  6. *kšć3-r3* 'bitter' Ug. 861
  7. *pents-l3* 'Deckel' Ug. 879
  8. *pškk3-tt3* 'schwarz' Ug. 882
  9. *taj3-tt3* 'verbergen → verheimlichen' Ug. 892
  10. *tāņ3-t3* 'Pfeilköcher am Riemen' Ug. 894
  11. *tūy3-t3 / tūw3-t3* 'Feuer' Ug. 895

A *ćukks-l3* 'küssen' esetében a szótár vagyilagosan adta meg a képzőt, véleményem szerint mind a vogul mind pedig a magyar adatok alapján a suffixum léte bizonyosan feltehető már az ugor alapnyelvre is. Ebben a csoportban található egy képzőbokr (2.), és két alak esetében CCV szerkezetű a képző (8., 9.), mely mássalhangzókapcsolat ebben a két szóban ugyanaz a gemináta (*tt*).

- b) A PU, PFU bizonytalan vagy vagyilagosan megadott képző az ugoralapnyelvre bizonyosan feltehető
1. *an3-pp3* 'Schwiegermutter' FU 9
  2. *asγ3-l3* 'Schritt' U 19
  3. *ć3γe-r3* 'harter Schnee; abgeweidetes, fest getretenes Land im Winter' U 31

4. *ðor3-s3* 'Spanne' FU 448
5. *ðs3-l3* 'Eidechse' U 454
6. *ip3-ð3 / ip3-s3* 'Geschmack; Geruch' U 83
7. *kaj3-k3* 'Möwe; Larus' FU 117
8. *käme-n3* 'die flache Hand, die hohle Hand, Handteller' FU 137
9. *kul3-k3* 'Rabe' U 200
10. *kup3-n3* 'Fischblase' FU 212
11. *ñoma-l3* 'Hase' U 322
12. *poŋ3-ð3 / poɣ3-ð3* 'Busen' FU 395
13. *rep3-s3* 'Fuchs' FU 424
14. *tar3-ɣ3* 'Kranich' FU 513
15. *tiw3-n3* 'still, ruhig (>FW tief)' FU 525
16. *wil3-m3* 'Knochenmark, Gehirn' FU 572

Az ide sorolt lexémák közül azok, amelyeknek mindhárom nyelvben van folytatója, biztosan ugor kori képzésről árulkodnak (1. [a magyar tag csak kérdőjellel szerepel], 4., 6., 9., 14., 16.). A 3., 5., 12., 15. alakok esetében obi-ugor leánynyelvi adatokat találunk (az 5. szónál kérdőjeles a vogul tag), a fennmaradó rekonstrukciókat pedig az ugor ágból csak egy nyelv adatai reprezentálják. Feltehető lenne, hogy ez utóbbi két alcsoporttal kapcsolatban esetleg az ugor után keletkezett toldalékokkal számoljunk. Tekintettel arra, hogy az általam is felvett képzőt vagy előzményét egy korábbi alapnyelvre megadta a szótár, és hangtani vagy jelentéstani szempontok nem mondanak ennek ellent, léte az ugorra is elfogadandó.

Érdeemes még külön szólni a *ip3-ð3 / ip3-s3*, a magyar *íz* előzményéről. Ebben a szóban ugyanis a magyar konzonáns szokatlan változás eredménye. Erről a tényről korábbi etimológiai szótáraink nem szólnak, csak az EWUng. említi meg (vö. TESz. 2: 250, EWUng. 632). A jelenség okának magyarázatához további vizsgálatok szükségesek.

- c) A PU, PFU tő az ugor korra képzővel bővül
1. *äl3-m3* 'heben, tragen' U 24
  2. *ðš + ŋ3* 'er, sie, es' FU 453
  3. *jänts-ŋ3* 'Sehne' U 92
  4. *kal3-p3* 'Netz' U 120
  5. *kuč3-ŋ3* 'Ameise' U 192
  6. *onte-r3* '(Brust-, Bauch-) Höhle' FU 338
  7. *tä-kt3-m3* 'Laus' FU 515

Ez a viszonylag kevés elemet tartalmazó csoport mindenképpen figyelmet érdemel. A rekonstrukciók nagyobbik része mindhárom leánynyelvből származó adatokon alapul, csupán a 6. esetében kérdőjeles, a 5.-ében pedig hiányzik a magyar tag. Mindössze háromféle képző járul a tövekhez, ezek egyike, az *-r3* már az uráli alapnyelvből ismert. Három esetben találkozunk a *-ŋ3* képzővel, mely máshol nem szerepel, azaz keletkezése az ugorra tehető, éppúgy mint a *-p3* szuffixumé. Igaz, ez utóbbi csak

egyetlen alakban bukkan fel, de tekintettel arra, hogy folytatója mindhárom leánynyelvben megvan, ugor kori léte bizonyosan feltehető.

- d) A PU, PFU képzett alakok a PUg-ra már agglutinálódott formaként tehetők fel, a korábbi képző már a tő szerves részét alkotja
1. *alstts-* 'anstüekeln, hinzufügen, passen' Ug. 831
  2. *älsmz* 'andere Seite' Ug. 836
  3. *änčz* 'Himbeere' FU 26
  4. *duŋls* 'eine Art Lilie (bzw. Zwiebel der Lilie); Liliun martagon' U 451
  5. *iŋz ~ iŋz* 'Gaumen; Zahnfleisch' FU 80
  6. *kimz, kümzj* 'das Äußere', mit Kassussuffixen : 'außen, draußen, aus, hinaus usw.' Ug. 857
  7. *kojms* 'Mann, Mensch' U 166
  8. *kojrz* 'Männchen' U 168
  9. *kščsz* 'bitter' Ug. 861
  10. *kšlčz* 'Hirse' Ug. 861
  11. *ňuksz* 'Zobel, Marder' FU 326
  12. *säyrsz / säkrz* 'Haar' Ug. 886
  13. *sšme* 'Herz' U 477

A csoportot alkotó lexémák szerkezetük, ill. eredetük szerint kétfélék lehetnek: 1) az ugor korra agglutinálódott képző elől a tővégi vokális kiesett, így mássalhangzókapcsolat jött létre, melyből a leánynyelvi adatok szabályosan magyarázhatók (3., 4., 5., 7., 8., 11., 12. [a vagylagosan feltett alakok közül csak az egyik képviseli ezt a csoportot]); 2) az agglutinációval keletkezett szóban három nyílt szótag követi egymást CVCVCV szerkezetet alkotva (1., 2., 9., 10., 12. [az egyik vagylagos alakkal]). Ilyen szekvencia a PU/PFU-ban nem fordul elő (Bakró-Nagy 1992: 15), az UEW ugor anyagában már igen: *šaraŋa* 'Gold; Kupfer' Ug. 843. A szótárban az általam 2) alcsoportnak nevezett alakoknál eredetileg vagylagos formát találunk, amikor is az utolsó szótag lehetséges képző voltát is feltüntetik. Véleményem szerint ez a kettősség indokolt, az egyes lexémák későbbi folytatói a hosszabb, harmadik szótagjukban már nem képzőt tartalmazó tömorféma mellett tanúskodnak. A *säyrsz / säkrz* esetében fel kell tenni mindkét alakot. *Szív* szavunk ugor kori alakjáról érdemes megjegyezni, hogy nemcsak egy képző agglutinálódása figyelhető meg benne, hanem az uráli alapalkhoz képest egy szótag kiesése is.

- e) A szótárban képzővel (is) megadott korábbi alak az ugorra csak képző nélküli formában tehető biztosan:
1. *šajz-kz* 'Schneeschuh; Schneeschuh od. Ski laufen' U 429
  2. *kiŋz* 'Träne' U 159
  3. *orwz / orpž* 'Waise, verwaist; Witwe, verwitwet' FU 343

Az 1. szó esetében az UEW ugyan képzett alakot tesz fel rekonstrukciónak, de már a szócikk magyarázó részéből kiderül, hogy az ugor ágat egyedül képviselő vogul

tag csak a képző nélküli változatot igazolja. Ugyanezzel a magyarázattal találkozunk a 2. esetben, csak itt magyar tag szerepel. A 3. szóval kapcsolatban a szótár nem ad ilyen jellegű magyarázatot.

Jelen dolgozatban a tövek és képzők ugor korra feltehető változásainak bemutatásával és elemzésével igyekeztem az irodalomban eddig található képnél árnyaltabbat rajzolni, s remélem, ezzel sikerült mind az ugor alapnyelvi kutatások mind pedig a magyar nyelvtörténet számára néhány figyelemre érdemes megállapítást tennem.

IRODALOM

- Bakró-Nagy, Marianne 1992: *Proto-Phonotactics. Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System*, Wiesbaden, Harrasowitz Verlag.
- Bakró-Nagy Marianne 1999: Protoszótag. A finnugor alapnyelv szótagtípusai, in Kassai Ilona szerk.: *Szótagfogalom – szótagrealizációk*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bakró-Nagy Marianne (megjelenés előtt): *Szekvenciaváltozások az obi-ugorban*.
- Bereczki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hajdú Péter 1981: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest.
- Hajdú Péter 1992: Rekonstrukció és az alapnyelv jellege, in *Rédei-Festschrift*, Wien–Budapest, 165–77.
- Honti László 1982: *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*, Budapest.
- Honti László 1997: *Az ugor alapnyelv kérdéséhez = Budapesti finnugor füzetek 7.*
- Oszkó Beatrix megjelenés előtt: *Az ugor alapnyelv fonotaktikai leírása*.
- Rédei Károly 1975: Wortbildung in der PU/PFU-Grundsprache, *NyK 77*, 93–102.
- TESz. = Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TörtGramm = Benkő Loránd szerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I, A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai kiadó.
- UEW = Rédei Károly szerk. 1988–1991: *Uralisches etymologisches Wörterbuch 1–3*, Budapest, Akadémiai Kiadó; Wiesbaden, Otto Harrasowitz Verlag.

TARTALOM

Bevezető (Büky László – Forgács Tamás)	5
BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Az obi-ugor alapnyelvi szótagszerkezetéről	7
B. GERGELY PIROSKA: Az általános és határozott igeragozás keveredése a XVI–XIX. századi Erdély beszélt nyelvében	19
CSÚCS SÁNDOR: Tárgyas ragozás az uráli nyelvekben	29
FORGÁCS TAMÁS: Pragmatikai maximák mint a morfológiai tagoltság változásainak mozgatórugói	37
HEGEDŰS ATTILA: A 3. személyű tárgyas igerag kérdéséhez	49
HORVÁTH LÁSZLÓ: A felszólító módú igealakok kettősségének történetéhez	55
JUHÁSZ DEZSŐ: A magyar feltételes mód paradigmáinak történetéhez a nyelvföldrajz szemszögéből	67
KERESZTES LÁSZLÓ: Laza morfológiai szerkezetek a mordvinban	93
KÖRTVÉLY ERIKA: A tundrai nyenyec determinatív és reflexív-mediális igeragozás történeti alapjai	99
KOZMÁCS ISTVÁN: Az udmurt igeragozás kérdéseihöz	113
MÁTAI MÁRIA: Szófaj és szóalkotás	119
NÉMETH RENÁTA: Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban	131
OSZKÓ BEATRIX: Az ugor alapnyelv morfológiájáról I.	139

B 181167

ko

A nyomdai munkálatokat a Gold Press nyomda végezte
(Szeged, Boldogasszony sugárút 55.)
Felelős vezető Illés Mihály

Felelős kiadó Büky László

Printed in Hungary